

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri

**MİR CƏLAL
FÜZULİ SƏNƏTKARLIĞI**

III nəşri

Bakı-2007

Mahmud Kaşqari Fondunun nəşri

"İrs" seriyası

Rəyçi:	AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Nizami Cəfərov
Seriyanın baş redaktoru və nəşir:	Elxan Zal Qaraxanlı
Məsləhətçi:	Arif Əmrahoğlu filologiya elmləri namizədi
Redaktor:	Firuz Mustafa fəlsəfə elmləri doktoru

İSBN 978-9952-420-104

Mir Cəlal

Füzuli sənətkarlığı. Monoqrafiya, III nəşri. Bakı, "Kaşqari", 2007.. - 357 səh..

Bu kitabda Füzulinin sənət və sənətkar haqqında fikirləri, şairin üslubu, istifadə etdiyi ədəbi priyomlar, bədii təsvir vasitələri, şeir dili, bədii nəsr dili və s. kimi sənətkarlıq xüsusiyyətləri geniş şərh olunur.

Əsər müəllimlər və ali məktəb tələbələri üçün faydalıdır.

C $\frac{4603000000}{N - 098 - 2007}$ Qrifli nəşr

ADU nəşriyyatı, 1958.
Təkrarnəşr, "Maarif" nəşriyyatı, 1994.
®"Nurlan", 2007

MÜƏLLİFDƏN

Belinski sənətkarların yaradıcılıq ilhamını təbiət hadisələri ilə müqayisə edərək bəzisini şampan şərabı kimi köpüklənən qazlı suya, bəzisini yaşıl kənarlı arxlardan gələrək axan duru suya, bəzisini isə kükrək dalğalarla aşıb-daşan Niaqara şəlaləsinə, bir qismini də sahilləri və dibi görünməyən, yeri-göyü əks etdirən mühit dənizlərinə bənzədir...

Füzulinin sənəti, şübhəsiz ki, axırıncılardandır. Bu böyük şeir dühasının əsərləri ilə dərinədən tanış olanda heyrət bizi götürür. Biz bu nadir və qadir şeir ustasının, qəlblər mühəndisinin, "könül mülkünün sultanının" hətta ayrı-ayrı lirik əsərlərinə səcdə etməkdən özümüzü saxlaya bilmirik. Bəlkə buna görədir ki, indiyə qədər vətənimizdə və onun xaricində Füzuli haqqında yazanlar, danışanlar, tədqiq edənlər, mülahizə yürüdənlər çox olsa da, onun dühasını ləyaqətlə təhlil, təyin edən mühüm bir elmi əsər yaradılmamışdır. Görünür ki, yüksək zövq sahibi, sənətin xarüqələrini duyub dərk edən adamlar Füzulinin şeir gülüstanında özlərini vəcd və heyrətdən xilas edə bilmirlər. Füzuli misralarından aldıkları tükənməz mənəvi, estetik zövq ilə yaşamağı bu misralar üzərində təhlil aparmaqdan daha fəzlə, daha münasib sayırlar.

*Girib meyxanəyə qılsan təkəllüm, can bulur ol dəm,
Müsəvvirlər nə surət kim dərü divarə yazmışlar!*

Dahi şairin gözələ xitabla dediyi bu sözü bir qədər dəyişərək Füzulinin özünə də aid etmək olar.

Füzulinin "təkəllüm" etdiyi yerdə nəinki daş-divar, şəkillər, surətlər dilə gəlir, əksinə, ən mahir və qadir natiqlər də susmalı olur. Bəşər tarixi insan mənəviyyatının, qəlbin mürəkkəb, zəngin, əngin və rəngin həyatının bu dərəcə əyani, dürüst, zərif və tam bir şəkildə ifadəsini verən tək-tək sənətkarlar tanıyır ki, Füzuli bunların birincilərindəndir.

Füzuli yalnız Azərbaycan xalqının, yalnız öz əsrinin deyil, bütün bəşəriyyətin, Renessans dövrünün, böyük sənətin böyük oğludur. Əsrlərdir ki, mədəniyyət dünyasında şeir, sənət anlaşılan, sevilən hər bir ölkədə və cəmiyyətdə bu böyük dahinin adı iftixarla yad edilir və əbədi olaraq yad ediləcəkdir.

Füzuli sənətinin qüdrətini, miqyasını, məziyyətlərini təhlil və təyin etmək bir nəfərin, bir elmi məktəbin, hətta bəlkə də bir elmi nəslin işi deyildir. Bu böyük və şərəfli vəzifə ədəbiyyat, sənət, dil, fəlsəfə elmlərinin qarşısında durmaqda və həllini gözləməkdir. Buna görə də oxucuya təqdim edilən bu kitabı biz Füzuli sənəti haqqında mükəmməl əsər saymaq fikri ndə deyilik. Bu kitab yaxşı bir məqsəd yolunda atılan faydalı bir addım, dahi sənətkarın şeir qüdrəti haqqında müasirlərimizlə edilən maraqlı bir müsahibə kimi qəbul edilsə, razılıq və minnətdarlığımızı əvvəlcədən söyləməyi lazım bildik.

May, 1958-ci il, Bakı

BAŞLANGIC

Füzuli şeirinin xüsuiyyətlərinə yaxşı bələd olmaq üçün, şairin istinad etdiyi zəngin ədəbi mirası mütləq hesaba almaq lazımdır. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı Füzuliyə qədər böyük və yüksək bir dövr keçmiş, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Xətai, Həbib kimi simalar yetirmişdir.

Böyük şair özündən qabaqkı şairlərin əsərlərini mükəmməl bilirdi və onları yüksək qiymətləndirirdi. Füzulinin dönə-dönə ustad deyə yad etdiyi, müəllimi Həbibinin:

*Dan gördüm ol nigari tərəbnakü ərcümənd,
Kafur əlilə dəstələmiş ənbərin kəmənd l¹.*

-mətləli müsəddəsinə nəzirə yazdığı məlumdur. Yenə həmin şairin bir qəzəlini təxmis etdiyi məlumdur;

*Ta cünun rəxtin geyib tutdum fəna mülkün vətən,
Əhli-təcridəm qəbul etmən qəbavü pirəhən,
Hər qəbavü pirəhən geysəm misalü-ğönçə mən,
Gər səninçün qılmasam çak ey büti-nazik bədən,
Görüm olsun ol qəba, əynimdə pirəhən kəfən²...*

Böyük şairin bir sıra bədii sürətlərindən, ifadə və üslub xüsusiyyətlərindən aydın görünür ki,

---

¹ "Maarif və mədəniyyət" məcmuəsi, 1926, № 8, səh. 30

² Füzuli, Əsərləri, I c., Bakı, 1944, səh. 329.

Füzuli Nəsimini sevə-sevə və diqqətlə oxumuşdur. Nəsimi ilə müəyyən dərəcədə səsləşən beyt və misralara da Füzulidə rast gəlmək olar. Misal üçün, Füzulidəki daxili qafiyələrin ilk nümunələrini Nəsimidə görürük:

*Ey rəhməti-ilahi, üzündür onun mahi,
Vey gamu xubun şahı, dinarinə müştəqəm¹*

Yaxud hərflərdən istifadə ilə surət yaratmaq məsələsində də səsləşməni müşahidə etmək olar. Nəsimidə bu əsas stil xüsusiyyəti idi. Çünki o, hərflərə yalnız hərf kimi deyil, hürufilik məsləkinə müvafiq olaraq müəyyən rəmzlər kimi baxır və onlara fəlsəfi məna verməyə çalışırdı. Hərflərdən istifadə ilə bədii surət yaratmağı biz Füzulidə də görürük. Lakin Füzulidə bu nümunələr ancaq bədii və müvəffəqiyyətli surət olaraq alınır, başqa heç bir hürufi və ya rəmzi məna və məqsəd təqib edilmir. Nəsimi gözəlin zülfü və ağzı ilə dal və mim hərflərini belə qarşılaşdırır:

*Ağzınla zülfü-müşkin, müşkati-nuri-həqdir,
Gör haqqı xalqa göstər şol mimu dal içində².*

Başqa bir yerdə şair yazır:

*Saqi-ləbindən doğmuşuz, yəni ki, bədən lam ilə,
Fitrət günündə ta əbəd şol dayədəndir şirimiz³.*

---

¹ Seyid İmaməddin Nəsimi, Bakı, 1926, səh. 27.

² Yənə orada, səh. 25

³ Şir-süd

"Ləb" (dodaq) sözü ərəb əlifbasında "L" və "B" hərfləri ilə yazılır. Şair özünü ləbdən doğulmuş saydığından, dodağı özünün süd verən dayəsi sayır.

Füzuli də eyni üsul ilə dal və lam hərflərini dil (dil-ürək) sözünü vəsf edərək deyir:

*Dağ vurma dili-həzinə, ey mişkin xətt,
Gər mayili-hüsnü xətt isən, qılma qələt,
Kim eyləməmiş katibi-divani-qəza,
Dil hərflərin qabili-təziyini-nüqət¹.*

(Burada "xətt" sözünün özü də iki mənada alınır: bir "gözəllik", bir də adi "yazı" mənasında). Şübhəsiz ki, bədii üsul cəhətdən hər iki parçada oxşayış vardır.

Eyni oxşayışı hər iki şairin bəzi qəzəllərində də tapmaq mümkündür. Nəsiminin "eşq dərdinin əlacsızlığın" deyən və təbib "bihudə zəhmətdən" çəkindirən bu beytini alaq:

*Eşqə çün dərman bulunmaz, keç əməkdən, ey həkim,
Gəl bilinməz nəsnədən keç, əbsəm ol, dərman budur².*

Füzuli qəzəllərində eyni fikri ifadə edən bir neçə beytə rast gəlirik:

*Çəkmə zəhmət, çək əlin tədbiri-dərdimdən təbib,
Kim, deyil sən bildiyin, mən çəkdiyim bimarıq³.*
Yaxud:

---

¹ Füzuli, Əsərləri, I c., Bakı, səh.357

² Seyid İmaməddin Nəsimi, Bakı, 1926, səh. 41.

³ Füzuli, Əsərləri, I c., Bakı, 1944, səh. 160.

*Ey hər mərəz əlacına hökm eyləyən təbib,
Bimari-dərdi-eşq olanın yoxmu çarəsi?*¹

Məcnunun dilindən deyilən bir qəzəldə oxuyuruq:

*Eşq dərdi, ey müalic, qabili-dərman deyil,
Cövhərindən eyləmək cismi cüda asan deyil*²

Başqa bir yerdə:

*Dərdi-eşqim dəfinə zəhmət çəkər daim təbib,
Şükür kim, olmuş ona zəhmət, mənə rahət nəсіб*³.

Hər iki şairdə aforizın halında işlədilmiş bəzi ifadələrə də rast gəlmək olar. Dünyanın, həyatın, varlığın eşqdən ibarət olduğunu, başqa şeylərin mənasızlığını deyən bu beytlər xüsusilə maraqlıdır:

*Eşqü məşuqu aşıq oldu yar,
Leysə Fiddar qeyrəha dəyyar*⁴.

Füzuli isə daha sadə və aydın deyir:

*Eşq imiş hər nə var aləmdə,
Elm bir qilü qal imiş ancaq*⁵.

Xalis lirik bir hiss ifadə edən misralarında Nəsimi deyir:

---

¹ Füzuli, Əsərləri, I c., Bakı, 1944, səh. 299.

² Füzuli, Əsərləri, II c., Bakı, 1949, səh. 69.

³ Füzuli, Əsərləri, I c., Bakı, 1944, səh. 54.

⁴ Füzuli, Əsərləri, II c., Bakı, 1949, səh. 341.

⁵ Yənə orada, səh. 208.

Firqətin dərdindən, ey can, ürəyim qan oldu, gəll¹.

Füzuli deyir:

Yandı canım hicr ilə vəsli-rüxi-yar istəmə².

Bundan başqa, Füzulidə çox rast gəldiyimiz ləl, eşq, sövda, zülf-i-ənbər, qəmər üzlü, şəm cəmal, mişkin xal, mahitaban (ya məhi-taban), şəhi-xuban, gövhər, ümman, lələü şəhvar və s. sürətlər istər Nəsimidə, istərsə də Xətai, Həbibbi və başqa şairlərdə vardır. Deməli, Füzuli sənəti, zəngin şeir yaradıcılığı öz xalqının malik olduğu böyük ədəbi-bədii mirasa əsaslanır.

Yuxarıda qeyd edildi ki, Füzulinin bəzi bədii surətlərini Nəsimidə, Həbibidə görürük. Bu, Füzulinin qətiyyəən hazır bir mirasa yiyələndiyi demək deyildir. Bu, böyük şairin, əvvəlki ədəbi irsə hörmət və məhəbbətlə yanaşdığını, ondan bir sənətkar kimi istifadə etdiyini, inkişaf etdirdiyini göstərir.

Füzulinin böyüklüyü bir də orasındadır ki, o, öz seirlərində, XVI əsrə qədər ana dilimizdə yazan şairlərin bütün yaxşı təcrübələrini hesaba almış, onu böyük cürət və məharətlə inkişaf etdirmişdir. Lirikanın ən qiymətli nümunələrini verməklə ədəbiyyat tariximizdə yeni, çox böyük və gözəl bir məktəb açmışdır.

Füzuli ədəbi məktəbi, özünün mənə, məzmun zənginliyi, bədii yüksəkliyi ilə insan hiss və fikirlərinin

---

¹ Seyid İmaməddin Nəsimi, səh. 124.

² Onu da unutmaq lazım deyil ki, bu fikir Nəsimidən qabaq ilk dəfə Nizami şeirində deyilmişdir.

Fələk cüz eşq! Mehrabi nədarəd,

Zəmin bixaki eşq abi nədarəd. ("Xosrov və Şirin")

bədii ensiklopediyasını təşkil edir. Bu məktəb şeirimizin bədii keyfiyyətini son dərəcə yüksək bir pilləyə qaldırmaqla qalmamışdır. O, ana dilinin bütün gözəlliklərini, imkan və qüdrətini parlaq surətdə nümayiş etdirmişdir. Bu məktəb klassik ədəbiyyatdakı köhnəlmiş qayda və normaları qırmaqda, inkişafa mane olan klassisizm ənənələrinə cəsür, azad və hünərli yanaşmaqda böyük tarixi xidmət göstərmişdir.

Füzulinin böyük sənətkarlıq hünəri orasındadır ki, o, işlənmiş söz, ifadə formalarına da tamam yeni, orijinal şəkil, yeni mənə, yeni məzmun və xarakter verir. Predmetə, obyektə, həyati hadisəyə heç bir şairin yanaşmadığı bir dəqiqliklə yanaşır. Predmetə yanaşanda onun kölgədə qalmış, bədii fanarla hələ indiyə qədər işıqlandırılmamış tərəfini işıqlandırır.

Buna görə də böyük şairin sənəti hamıdan fərqlənir, surətləri, hətta zahirən təkrar görünən bədii surətləri də tam orijinal, tamam müstəqil xarakter daşıyır. Buna görə də Füzuli haqlı olaraq lirik şeirimizin atası sayılır.

O, ədəbiyyat tariximizdə qəlb aləminə vaqif olan və bu aləmin həyatını hərtərəfli, xüsusi bacarıqla, gözəl və şirin bir formada ifadə edən dahi şairdir. Belə zəngin xüsusiyyətlərə malik bir şairin bədii xəzinəsini elmi cəhətdən təhlil və izah etmək, şübhəsiz ki, bir əsərin və bir ədəbiyyatşünasın işi deyildir. Ona görə də oxuculara təqdim olunan bu kitabda Füzulinin bütün yaradıcılığı təhlil edilmir, burada böyük şairimizin əsərlərində rast gəldiyimiz bir sıra xarakter bədii üsul və vasitələr nəzərdən keçirilir. Bu, xüsusilə indi, ədəbi

mirasımızı mənimsəmək, onu tamamilə xalq malı etmək, kütlələrə çatdırmaq, şeirimizin müasir vəzifələri üçün səfərbər etmək vəzifəsinin daha kəskin qoyulduğu bir zamanda vacibdir. Çünki biz son zamanlara qədər Füzulini haqqı ilə tanımaq bir yana qalsın, dürüst nəşr etmək, oxutmaqda da çox az iş görmüşük. Bu süstlük və etinasızlıq Füzuli kimi dahi sənətkarlar yetişdirən bir xalqın ədəbiyyat xadimlərinə yarasmayan bir haldır. Burada mənhus keçmiş, mədəniyyət və ədəbiyyatımızın inkişafına bir zəncir, buxov kimi mane olan istismar hakimiyyəti dövrü əsas müqəssirdir.

Lakin bununla belə, son dövrlərdə dahi şairin yaradıcılığını tədqiq, təbliğ etmək, Füzuli şeir incilərini, bu xəzinənin əsl sahibi, varisi olan xalqa çatdırmaq sahəsində mühüm işlər görülmüş və indi də görülməkdədir.

FÜZULİ ŞEİR HAQQINDA

Füzuli poeziyasının xüsusiyyətlərini izah etmək üçün, müxtəsər də olsa, şairin şeir, ədəbiyyat haqqındakı fikirləri ilə tanış olmaq lazımdır. Məlumdur ki, şair bu mövzularda xüsusi elmi əsər yazmaq təşəbbüsü göstərmişdir. Əlimizdə olan əsas material Füzulinin məhz bədii əsərləri və "Divan"ının müqəddiməsindəki qeydlərdir. Bu qeydlər ilə tanışlıq da şairin ədəbi baxışları haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Füzuli də bir sıra böyük sənətkarlar kimi, elm ilə sənəti həmişə bir əlaqə və vəhdətdə alıb qiymətləndirmiş, bunların bir-birilə möhkəm bağlı olduğunu söyləmiş, hər ikisinin insan şüuruna və qəlbinə mənəvi qida olduğunu göstərmişdir,

Füzuli dövrünün ən böyük sairisi olduğu kimi, həm də ən böyük alimi idi. Özü dediyi kimi, əziz ömrünü zamanın "aqli və nəqli, həkəmi və həndəsi"¹ elmlərini dərinlən öyrənməyə sərf etmişdir.

Bunu Füzuli alim olmaq, elm sahəsində bir ixtisas qazanmaq üçün yox, ancaq və ancaq şairliyi, sənəti və yaradıcılığının mükəmməlliyi üçün etmişdir. Çünki Füzulinin şeirdən, söz sənətindən etdiyi ilk əsas tələblərdən biri elmdir, bilikdir, daha doğrusu, zəngin məzundur. Şair gərək oxu-

---

¹ Fəlsəfə, tarix, təbiyyat, riyaziyyat

cuya bilik versin, əsər gərək oxucu kütlələrini silahlandırın, tərbiyələndirib, həyata, mübarizəyə hazırlasın. Buna görə də Füzuli elmsiz şeirə "əsası yox divar kimi" baxır və öz şeirinin "hileyi-elmdən müərra olmağı mövcibi-əhanət bilib, elmsiz şeirdən qalibi-biruh" kimi¹ nifrət edir. Həmin səhifədə oxuyuruq:

"Elmsiz şeir əsası yox divar kimi olur. Və əsassız divar gəyətdə bətibar olur. Payeyi-şeyri hileyi-elmdən müərra olmağa mövcibi-əhanət bilib elmsiz şeirdən qalibi-biruh kimi tənəffür qılıb bir müddət nəqdi-həyatım sərfi-iktisabi-fünuni-elmi-əqli və nəqli və hasili-ömrüm bəzli-iqtiyası fəvai-dihəkəmi və həndəsi qılmağın mürür ilə ləaliyi-əsnafi-hünərdən şahidi-nəzmimə pirayələr mürəttəb qıldım..."².

Şair şeir sövdasına düşəndən sonra necə həvəslə elmə sarıldığını və nə üçün sarıldığını belə yazır: "Zəman-zəman tərəfindən sövdayi-şeyr, sair əfalimə gəlib düşüb və gürüh-gürüh leyliyəşlər Məcnun kimi ictimai-şeyr üçün başıma düşüb şairliyim müqərrar oldu və avazeyi-nəzmimlə ələmlər doldu və şöhrətim-tam buldu..."

Bu halə müqarin məşşateyi-hümmətim rəva görmədi ki, müxəddərəyi-hüsni-nəzmim piraneyi-məarifdən xali, mənəsseyi-dəhrdə cilvə qıla. Və sərrafi-istedadi-ülvi-rifətim riza vermədi ki, rişteyi-silki-seirim cəvəhiri-elmdən ari gərdənbəndi-ələm ola..."³.

Şair razı olmur ki, şeir hüsnünün gəlini, maariflə,

---

¹Füzuli, Əsərləri, I c., səh. 11.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

biliklə bəzənməmiş dünya zifafxanəsinə gələ. İstəmir ki, onun seir sapına düzülən boyunbağıda elm cəvahiri olmaya!

Füzuli şairlik iddiasında olan hər bir kəsdən bilik, məlumat, dərin mənada savad tələb edir. Divanının bir yerində "üç tayifə"yə olan nifrətini yazır ki, bu tayfanın biri də savadsız, yarımçıq şairləridir:

"Biri ol naqisi-bədsavad ki, təbi-namovzunilə məcalisü məhafildə dəvayi-istedad qılıb şeir oxuduqca nəzmdən nəsrə seçilməyə və ədayi-süstü ilə şahidi-məni-cəmalından niqab açılmaya"¹.

Şeirdən bilik tələb etməkdə, Füzuli heç də poeziya ilə elmi eyniləşdirmək istəmir. Füzuli məfkurənin bu iki mühüm sahəsinin vəhdətini yaxşı təsəvvür etdiyi kimi, fərqi də gözəlcəsinə bilir.

Onun fikri nə, elm oxucuya bilik, məlumat, həyatı orientasiya verir. Şeir də məlumat verməlidir. Ancaq şeir bu məlumatı tamamilə başqa şəkildə, bədii ifadə yolu ilə, şairanə təsvir, tərənnüm ilə verir. Şeir biliyi, məlumatı, varlığı oxucuya qüvvətli lövhələr, bədii vasitələr və məcazlar dili ilə verir. Bu etibarla əsl şeir və sənət həyat, varlıq haqqında məlumatın, biliyin dərinləşməsinə, möhkəmlənməsinə, insan şüur və idrakilə yanaşı hissin, zövqün yüksəlməsinə və inkişafına xidmət edir. Mübarizədə oxucunu silahlandırır.

Böyük rus tənqidçisi Dobrolyubov sənətkarın hissi və ilhamı ilə ümumən nəzəri görüşləri arasındakı təzad və ya uyğunluğun əhəmiyyətini izah edərək deyir:

"... Onun (sənətkarın-M.C.) bilavasitə hissi həmişə

---

¹ Yəni orada.

əşyanı düz göstərir. Lakin əgər sənətkarın ümumi anlayışları səhvdirsə, o zaman, labüd olaraq mübarizə, şübhə, qətiyyətsizlik başlanacaq və bunun nəticəsində əsər tamam qəlp çıxmasa da, hər halda zəif... çıxacaqdır. Əksinə, sənətkarın ümumi anlayışları düz olanda, onun təbiətinə tamam uyğun olanda, həmin bu uyğunluq və vəhdət əsərdə əks olunur.

Belə olanda, varlıq əsərdə aydın və canlı verilmiş olur. Əsər düşünən insanı asanlıqla doğru nəticələrə gətirə bilir və beləliklə, həyat üçün böyük əhəmiyyətə malik olur"¹.

Bu axıncı xüsusiyyət-vəhdət Füzuli şeirindəki üstünlüklərdəndir. Füzulidə elmi nüfhumlar ilhamın istiqamətinə zidd deyil, bəlkə uyğun və ahəngdardır. Böyük şairin ilhamı, boş xəyalata, səhv görüşlərə yox, yüksək və doğru, dürüst fikirlərə, həyati fakt və müşahidələrə əsaslanır. Onun hissi ilə fikri nin vəhdəti nəticəsindədir ki, istər ictimai-fəlsəfi, istər eşqi-ənfəsi mövzularda yazdığı əsas əsərlər qüvvətli çıxmış və yüksək qiymətə malik olmuşdur.

Füzuli elm və sənət sahələrinin birlik və yaxınlığını göstərməklə kifayətlənmir; həm də fərqi və xüsusiyyətini nəzərə alaraq, bunların başqa-başqa aləmlər olduğunu göstərir. O, qeyd edir ki, bu "İki aləmi" eyni zamanda seyr etmək çox çətindir. Ona görə də şair həm şairliyi, həm də alimliyi peşə etməməlidir:

---

¹Щ.А.Добролюбов. литературно-критические статьи; Москва Дövlət Bədii Ədəbiyyat Nəşriyyatı, 1937, səh. 106

*Xirədməndi ki, daim aləmi-elm içrə seyr eylər,
Əsalibi-fünuni-şeyrdən əlbəttə ğafildir.
Məzaqi-şer həm bir özgə aləmdir, həqiqətdə,
İki aləmləri seyr eyləmək ğayətdə müşğüldür¹.*

Bu fikri biz böyük rus münəqqidi Belinskidə də görürük. O, alim Hötenin', sair Höteni zəiflətdiyini qeyd edir. "Fausfun ilk hissəsi ilə axırıncı hissəsi arasındakı fərqi də bununla izah edir.

Füzulinin ümumiyyətlə bədiilik tələbi və meyarı çox yüksəkdir. Onun seir, söz sənəti haqqındakı təsəvvürü olduqca genişdir. O, şeiri həyatın, varlığın ən yüksək formada şairanə inikası kimi alır. Bu haqda olan fikirlərini, sözün əhəmiyyətini qeydlə başlayır. Söz - özəl, bədi, tizfəhm, həkimanə söz, Füzuli şeirinin canıdır və qanıdır:

Can sözdür əgər bilirsə insan, Sözdür ki, deyirlər özgədir can².

Füzulinin "Söz" rədifli və sözün mənşə, mənə və əhəmiyyətini izah edən xüsusi bir qəzəli də vardır. Həmin qəzəli eynilə misal gətirməyi lazım bilərik;

*Xəlqə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.*

*Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır,
Kim, nə miqdar olsa əhlin eylər ol miqdar söz.*

*Ver sözə əhya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saat səni ol uyğudan bidar söz.*

---

¹Füzuli, Əsərləri, I c., Bakı, 1944, səh 346.

²Füzuli, Əsərləri, II c., Bakı, 1949, səh 213.

*Bir nigari-ənbərinxətdir könüllər almağa,
Göstərir hərdən niqabi-ğeybdən ruxsar söz.*

*Xazini-gəncineyi-əsrardır hərdəm çəkər,
Riştəyi-izharə min-min gövhəri əsrar söz,*

*Olmayan ğənvəsi-bəhri-mərifət arif deyil
Kim, sədəf tərkibi-təndir, lölöi-şəhvar söz.*

*Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü,
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz¹.*

Burada şair sözün ölməzliyini, yaxşı əsərin dünya durduqca yaşayacağını və sənətkarını yaşadacağını aydın deyir. Qiymətli söz, sahibinin qədrini artırdığı kimi, uzun və mənasız söz sahibini hörmətdən salar.

Bu qəzəl fikir etibarilə böyük Nizaminin söz haqqında dediklərinə çox yaxındır. Nizami də "İsgəndərnamə" əsərində sözə can deyir: "Söz ağızda dürrdür, yerə düşsə qırılar. Söz candır, can dərmanıdır. Onu elə adama de ki, cəvahir kimi qulağından assın. Qələm hərəkətə başladığı zaman dünyanın gözünü işıqlandırdı. Söz bizim qəsrimiz, eyvanımızdır. Fikirlərin əvvəli, duyğuların sonu sözdür".

Hər iki şairin bu fikirləri şübhəsiz ki, hər şeydən əvvəl sənət "söz"ünə, söz sənətkarlığına, yaradıcılığa aiddir. Onlar bu tələbi dərin bir inamla dərk etmiş, öz yaradıcılıqları, dahi əsərləri ilə həyata keçirmişlər. Füzuliyə görə, bədii əsərdə söz adı, sadə mənasından

---

¹ Füzuli, Əsərləri, I c., Bakı, 1944, səh 135

çox-çox yüksək mənə gözəlliyinə və təsir qüdrətinə malik olmalıdır. Ədəbi-bədii əsər xüsusi bir fəsaət və bəlağətlə yazılmalıdır. Vəznə, qafiyəyə salınmış hər yazıya bədii əsər deyilməz. Əsər oxucu və dinləyiciyə güclü mənəvi təsir etməlidir, onu həyəcanlandırmalı, sarsıtmalı, "qan" tutan kimi tutmalıdır. Əsər xalqa, oxucuya, dinləyicilərə "feyz" və xeyir verməlidir. Şeir məclislərin bəzəyi, səfa və şadlıq əhlinin əzbəri olmalıdır. Əsərin məzmunu aydın, anlaşılıq olmalıdır. Əsər elə yaradılmalıdır ki, oxunması da, yazılması da asan olsun¹. Şeirdə az söz ilə dərin və zövq oxşayan zəngin mənə verilməlidir. Füzuli "mübhəm" ibarəli, dolaşlıq ifadəli, ahəng və musiqisi zəif əsərləri faydasız və lüzumsuz sayır. Şair bütün bu fikirlərini qəzəl haqqında dediyi aşağıdakı parçada aydın ifadə edir:

*Oldur qəzəl kı, feyzi onun am olub müdam,
Arayışı-məcəlisi-əhli-qəbul ola.
Viridi-zəbani-əhli-səfavü sürür olub,
Məzmunu zövqbəxşü səriül-hisül ola.
Ondan nə sud kim ola mübhəm ibarəti,
Hər yerdə istimain edənlər məlul ola².*

Şair şeir sənətini çox məsuliyyətli, çox çətin bir sənət sayır. "Leyli və Məcnun" poemasının müqəddiməsindəki minacatında qarşısına qoyduğu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün cəhd edir. Şeirinin təsirli, aşılavıcı olmasını arzulayır, sözünün "Leyli kimi qəlb ovlayan", nəzminin

---

¹ Burada "yazılması"-surətinin köçürülməsi, yayılması mənasında alınmalıdır, - M.C.

² Füzuli, Əsərləri, I c., Bakı, 1944, səh. 343

"Məcnun kimi ürək yandıran" olmasını istəyir. Qəlb yandırmayan, "ciğərsuz" olmayan əsəri, Füzuli şeir saymamışdır. Vaxtilə ona təqlid yazan "müddəilərə", qabiliyyətsiz şairlərə qarşı bərk hiddətlənmişdir. Onların şəkilcə kobud, uyğunsuz, məzmunca pis və boş yazılarına qarşı çıxmışdır. Onları cıdır meydanında qamış minən və pəhləvanlıq iddiası edən uşaqlarla müqayisə etmişdir.

*Müddəi eylər mənə təqlid nəzmü nəsrdə,
Leyk namərbut əlfazü mükəddər zətı var!
Pəhləvanlar badpalər səgridəndə hər yana,
Tifl həm cövlan edər, əmma ağacdən atı var¹.*

Şair şeirin, qəzəlin qədrini bilməyənləri mərifətdən uzaq və cahil adlandırır.

Füzuli şeir janları içərisində ən üstün tutduğu qəzəli "hünər bağının gülü" adlandırır. Qəzəli belə yüksək qiymətləndirməsi, şairin lirikanı, qəlb şeirini, insanın mənəvi aləmini tərənnüm edən şeiri daha artıq sevdüyündəndir:

*Gəzəldir səfabəxşi-əhli-nəzər,
Gəzəldir güll-bustani-hünər.
Gəzəli-ğəzəl seydi asan deyil,
Gəzəl münkiri-əhli-irfan deyil.
Gəzəl bildirir şairin qüdrətin,
Gəzəl artırır nazimin şöhrətin.
Könül, gərçi əsarə çox rəsm var,
Fəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar.
Ki, hər məhfilin ziynətdir gəzəl,
Xürədməndlər sənətidir gəzəl.*

---

¹ Füzuli, Əsərləri, I c., Bakı, 1944, səh 348.

*Ğəzəl de ki, məşhuri-dövran ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola*¹

Qəzəl yazmaq, lirik şeir yazmaq, insan qəlbinin daxili aləminə vaqif olmaq və onun incəliklərini duyub ifadə etmək çox çətindir.

"Ğəzali-ğəzəl seydi asan deyil!"

Şairin şairliyi də, Füzuli dediyi kimi, ancaq əsl insan hiss və həyəcanlarının ifadəsində bilinir. Bu məharətə malik olmayanlar, Füzulinin fikri nə, şeir sənətindən uzaqdırlar.

Füzulinin **dörd yüz il** bundan əvvəl söylədiyi bu fikirlər, bu gün də öz qüvvəsini tam mənasilə saxlamaqdır.

Füzuli öz talantına, öz qüvvəsinə güvənən, qələminin qüdrətilə məğrur şairlərdəndir. O, ən çətin saydığı qəzəl formasının ən yaxşı nümunələrini yaratmaq vəzifəsini öhdəsinə götürmüşdür və yaratmışdır. O, öz könlünə-qələminə xitabən deyir;

"Ğəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar!"

Qəzəl seç, çünki qəzəl çətin olmaqla bərabər yüksək şeirdir, qəlb şeiridir.

Gördüyümüz kimi, Füzuli şeirdən bilik, məlumat, incəlik, zəriflik, xəlqilik, sadəlik, hiss-həyəcan üstünlüyü tələb edir.

Əlbəttə ki, burada qəzəlin vəsfində böyük şair həmin janrın kütləvililiyini, ən çox yayılmış, camaata ən yaxın bir şeir forması olmasını da nəzərə

---

¹Füzuli, Əsərləri, I c., Bakı, səh 13.

almamış deyildir. Qəsidə rəsmi, yüksək dairələrin mənəvi qidası idisə, qəzəl el arasında, adi məclislərdə daha çox oxunur və eşidilirdi.

Lakin böyük şairin tələbləri bununla bitmir. O, azadlığı və cəsarəti şairin əsas xasiyyəti kimi alır. Bunsuz səmimi şeir ola bilməz. Səmimi olmayan şeirə də şeir deyilməz. Sənətkarlığın azad fəzasını o, həmişə açıq və işıqlı görmək istəyir. Həmin sərbəstlik və cəsarət duyğusu Füzuli şeirlərinin demək olar ki, hamısında özünü aşkar göstərir. Buna görədir ki, o, həmişə duyduğu və düşündüyü kimi ürəkdəngəlmə və səmimi yazmışdır. Füzulidə obyektiv səbəbləri nəzərə alan, bu və ya başqa şəxsiyyətin zovqünə və ya arzusuna uyğun olan bir dənə də şeir tapılmaz. Buna onun əli gəlməzdi.

Hətta o, dövrünün, "qanuni" əmr və hökmlərinə, "zəruri" ənənələrə riayətlə yazdığı qəsidələrində də yaxasını bu zorakılıqdan qurtarmağa çalışmışdır. Ayaz paşa və başqalarının adına yazılan qəsidələrində ya üzünü əsas obyektədən çevirərək təbiəti, qışı, sabahı, axşamı və adi əşyanı-qələmi, xəncəri və s. tərənnüm etmişdir, yaxud da hökmdarı, paşanı xeyir işlərə, camaata xidmətə çağıran nəsihətvari şeirlər demişdir.

Füzulinin sənət duyğuları təmiz və səmimi olduğu kimi, fikirləri də dərin və doğru idi. Odur ki, onun şeiri istər forma, istərsə də məzmun etibarilə çox möhkəm vəhdətə söykənirdi. Sənətin elmi və doğru anlayışına əsaslanırdı. O, əsl şeirin nədən ibarət olduğunu yalnız bir sənətkar kimi deyil, həm də bir alim kimi, nəzəri-elmi əsaslarla çəkdiyi üçün əsl şeir yaradırdı. Füzuli yalnız şeir

sənəti deyil, həm də nəzəri səviyyəsi etibarilə ən yüksək mövqə tutan klassik şairlərimizdəndir.

Füzulinin sənətkarlara və sənətkarlıq hünərinə tükənməz hörmət və məhəbbəti vardır. Bu da şairin sənəti, dərin və düzgün anlayışı ilə bağlıdır.

Bir sıra qitələrində dövrünün bütün mənəsb sahiblərini-şahları, vəzirləri, sufiləri, xacələri, qaziləri, zahidləri, zənginləri biabır edir, onların cəmiyyətə zərər verdiklərini göstərir.

"Zatında şərərət olan" bu adamların qulluqda, rəsmi dairələrdə tutduğu mövqeyi murdar boya, hiylə və riya sayır. Onlar "qara daşdırlar" ki, "qızıl qanla boyansalar"¹ "rəngləri dəyişər, ancaq ləl olmazlar":

*Gər qara daşı qızıl qan ilə rəngin edəsən,
Təbə təğyir verib, ləli-Bədəxşan olmaz.
Sədayi-ney həram olsun dedin, ey sufiyi-salus...
İlahi ney kimi surax-surax olsun əndamin!*

Füzuli, sənətkarlarla mənəsb sahiblərini, sənətin gücü və xeyri ilə səltənətin gücü və "xeyri"ni müqayisə edib, olduqca maraqlı, doğru, inandırıcı bir nəticəyə gəlir.

Padşah silah hazırlayır, qoşun çəkir, pul tökür, hiylə qurur, rüşvət verir, casuslar işə salır, yüz fitnə-fəsad ilə qanlar tökür, nəhayət, bir ölkə alır. Özü də elə bir ölkə ki, heç bir zaman əmin-amanlığı mümkün olmayacaq. Zülm və zorakılıq, qorxu və dəhşət üstündə dayanan belə bir hakimiyyət

---

¹ Şair həmin adamların qan ilə boyanacaqlarını təsadüfi gətirmir. Onlar üçün xarakter boya ancaq qan rəngi ola bilər. Bundan sonra gətirilən misallar Füzuli küliyyatının İstanbul çapındandır.

həmişə dağılmaq təhlükəsindədir. Müəyyən bir təbəddülat, ciddi ictimai bir hadisə baş verən kimi padşahın taxtı tarac, qoşunu və özü məhv olur, qılınc, süngü gücünə saxlamış olduğu ölkəsi də əldən gedir.

Padşahın, hökmdarın işi belədir.

Sənətin sultanlığı əzəmət və həşəməti isə, şairin fikri icə, başqadır. Füzulinin sənət sultanlığına diqqət edək:

*Gör nə sultanəm, məni-dərviş kim, feyzi-süxən,
Eyləmiş, iqbalimi asari-nüsrət məzhəri.
Hər sözümlər bir pəhləvandır kim, bulub təyidi-həqq
Əzm qıldıqda tutar təcrid ilə bəhrü bəri.
Qanda kim əzm etsə, mərsümü məvacib istəmər,
Qansı¹ mülkü tutsa, dəymər kimsəyə şurü şəri.
Payimal etməz onu asibi-dövri-ruzigar,
Eyləmər təsir ona dövrani-çərxi-çənbəri.
Qılmasın dünyada sultanlar mənə təklifi-cud,
Bəsdürür başımda tovfıqi-qənaət əfsəri²...*

Əsl bədii böyüklük, izzət və əzəmət sənətdədir. Şairin hər sözü qəlblər fəth edən bir pəhləvandır. Elə bir pəhləvan ki, heç kəsə əzab-əziyyəti dəymər. Nə vergi, nə məvacib istər. Sənət sözünün həyat və qüvvətinə nə tufan, nə sel, nə ruzigar təsir edir. Dünya durduqca bu qiymətli sözlər yaşayacaq, yeni əsrləri, yeni cəmiyyətləri, yeni insanların qəlbini fəth edəcəkdir.

Odur ki, şair, haqlı olaraq, özünün bu müqəddəs, yüksək mövqeyini bütün sultanların, hökmdarların

---

¹ Hansı

² Divan, səh. 217.

mövqeyindən üstün tutur. Şahların, padşahların və hər cür mənəsb sahiblərinin "kərəmini" rədd edir. Onlan "əhli-fəna" adlandırır, yüksək bir məğrurluq və baş ucalığıyla deyir:

Hər cəhətdən fariğəm aləmdə, haşa kim ola-
Rizq üçün əhli-bəqa, əhli-fənanın çakəri¹

Zülm üstündə dayanan hakimiyyət adamlarını "əşrərə xadim və süfəhayə mülazim" sayır. Füzuli, sənətkarlığı yüksək, müqəddəs ictimai bir xidmət sayır. Sənətin "kөнülləri fəth etmə" qüdrəti və xüsusiyyətini əsas alır. Şeirin kütlə içərisində şöhrətindən, bəyənilməsindən, xalqa təsir bağışlamasından, zövqləri oxşamasından fərəhlənir. Özünün fəqir, yoxsul və maddi ehtiyacda boğulan həyatını sultanlıqdan üstün tutur. Bütün maddi, mənəvi əzablara ancaq ona görə tab gətirir ki, sənətkardır və xalq xadimidir. Həqiqət carçısı, ürəklər nəğməkarıdır. O, öz dahi sənəti ilə öyündüyü, şahlar, paşalar qarşısında əyilmədiyi üçün yuxarı təbəqələrin gözündə hörmətə layiq deyildir. Divanının bir yerində zəmanəsinə xitabla açıqca deyir ki, mən də çoxları kimi hiyləgər və məsləksiz, namussuz bir adam olsaydım, işim rəvac tapar, günüm xoş keçərdi:

*Mən həm gər olaydım əhli-təzvir,
Etməzdin ianətimdə təqsir.
Çün əhli-vüqarü nəngü arəm,
Cevrinlə həmişə xarü zarəm².*

---

¹ Divan, səh. 217.

² Divan, səh. 436.

Böyük şair ömrünün, həyatının əsl məna və məzmununu, məhz sənətdə görür. Onun düşündüyü və qayğısı ancaq sənət, şeir aləmidir. Şeir inkişafıdır.

Bir zaman var idi ki, onun vətəninə Nizami kimi dahi şairlər yetişmişdi. Şeir in, şairin qədr-qiyəti var idi. Lakin Füzulinin zəmanəsində isə hökumət dairələrində, yuxarı təbəqələrdə içərisində ancaq yaltaqlar, mənfəətpərəstlər əziz tutulurlar. Əsl şeir və sənət adamlarına xor baxılır. Bu fakt həssas bir qəlb sahibi olan böyük şairi kədərləndirməyə bilməzdi.

Bu kədər və təəssüf Füzulini bədbinliyə salmırdı. Əksinə, onda böyük mənlilik hissi, sağlam və yüksək vətənpərvərlik, xalqa xidmət arzusu alovlandırır. O, şeir aləmində gördüyü bu boşluğu ödəmək üçün yaradıcılığa, qələmə sarılırdı. Füzuli öz zəmanəsində sənətə olan laqeydlik ilə Əbu Nüvas, Nizami, Nəvai dövründə şeirin tutduğu mövqeyi müqayisə edərək yazır:

*Ol bir neçə həmdəmi-müvafiq,
Yəni şüərayi-ruzi'-sabiq,
Tədris ilə gəldilər cəhanə,
Təzim ilə oldular rəvanə.
Dövrən oları müəzzəm etdi,
Hər dövr birin mükərrəm etdi.
Hər birinə hami oldu bir şah,
Zövqi-süxənindən oldu aqah.
Şad etmiş idi Əbu Nüvası,
Harun xəlifənin ətasi.
Bulmuşdu səfayi-dil Nizami,
Şirvanşaha düşüb girami,*

*Olmuşdu Nəvaiyi-süxəndan,
Mənzuri-şəhənşəhi-Xorasan¹.*

Şeir aləminin bu məşhur xadirləri ölüb getdilər. Onlardan sonra, Füzulinin fikrincə, nəhəng şairlər yetişməmişdir. Söz gövhərinə nəzər salanlar qalmamışdır. Fəsaht aləmi unudulmuşdur. Bu duyğu və qayğı ilə narahat olan şair, çətin vəzifəni-söz sənətini yüksəltməyi öz öhdəsinə götürdü:

*Ta olmuya rəsmi-şeir məfqud,
Əbvabi-fünuni-nəzm məsdud.
Lazim mənə oldu hifzi-qanun,
Zəbti-nəsəqi-kəlami-movzun.
Naçar tutub təriqi-namus,
Rahətdən olub, müdam məyus,
Əhdi sözə istivar qıldım,
Əşar demək şüar qıldım².*

Füzuli şeirə, sənətə fitrətən məftun idi. Ona görə də hər bir zəhmətə, "tənəyə, nəfi-nifrinə" dözərək istirahəti özünə haram edərək, bütün həyatını şeirə sərf etmişdir. Bu böyük vəzifəni icra etməyə başlarkən onu da gözəlcə bilirdi ki, öz diriliyində şeiri xalqa xidməti ucundan əzab-əziyyətlərə, rəsmi dairələrin nifrətinə səbəb olacaqdır. Bunu qabaqcadan görürdü:

*Bir dövrdəyəm ki, nəzm olub xar,
Əşar bulub kəsadi-bazar...
Min riştəyə türfə ləl çəksəm,*

---

¹Divan, səh. 339.

²Divan, səh. 240.

*Min rövzəyə nazənin gül əksəm,
Qılmaz ona heç kim nəzarə,
Derlər gülə xar, lələxarə¹.*

Şair möhkəm və dinməz iradəsilə saraylara, hökumət adamlarına qarşı durur. Saray adamları isə əsl sənəti boğur, sənətkarı susdururlar. Mədhıyyə, tərifnamə, qəsidə yazanlar bəyənilir, irəli çəkirlər. "Gülə xar, lələ xarə" deyirlər. Bu isə şeirin hörmətdən salınması deməkdir. Ancaq Füzuli sağ olduqca buna yol verməyəcəkdir. Əlac edəcək, şeirə rəvac verəcəkdir. Çünki onun xalqa, həqiqətə arxalanan ümidi, qalibəyyəyə inamı qəti və möhkəmdir:

*Dövrən istər ki, xar ola nəzm,
Biizzətü etibar ola nəzm.
Mən müntəzirəm verəm rəvacın,
Bimar isə eyləyəm əlacın.
Ol nəfyi-kəməli-hikmət eylər,
Bu işdə vəli xəsarət eylər.
Təmiri-xərabə talibəm mən,
İnşallah ki, qalibəm məri².*

Düşmən nə qədər "qəvi", tale nə qədər "zəbun", fələk nə qədər "birəhm" olur-olsun, Füzulinin qorxusu yoxdur. o, qalibəyyə ruhu ilə sənətə sarılmışdır, ecazkar qələm qüdrətilə də qalib gəlmişdir.

Füzuli öz dövrünün bütün elmlərini, Qərb və Şərq mədəniyyətinin o zamankı nailiyyətlərini

---

¹Divan, səh. 238.

²Yenə orada, səh. 239.

yaxşı bildiyi kimi sənət haqqında olan bütün elmi və əsaslı mülahizələrini də dərinlən öyrənmişdi. Böyük sənətkar olduğu üçün sənətin mahiyyətini, yaradıcılıq prosesinin bütün cəhətlərini əsasən düzgün anlamışdı. Təəccüblü deyil ki, onun əsərlərində, yeri gəldikcə yaradıcılıq məsələlərinə dair bir sıra yeni, maraqlı fikirlərə rast gəlirik. Bu fikirlər hətta bu gün də tamam doğru olmaqla əhəmiyyətini saxlayır. Şairin divarında bədii əsərin forma və məzmun vəhdətinə aid maraqlı fikir, təsəvvürlərə rast gəlirik. Bunlar hətta son əsr ədəbiyyat və sənət alimlərinin baxışlarına tamam uyğundur. Füzuli şeirdə məzmun və mündəricənin həlledici olduğunu, bədii formanın mündəricəyə tabe olduğunu təsdiq edir. Onun fikri nəcə, sənətkar söz vasitəsilə qəlbin daxili aləmini açır, o aləmi bədii şəkildə ifadə edir. Məzmun etibarilə bir şey deməyə, varlığı, insanı və insan hisslərinin surətini ifadə edə bilməyə əsər, əsər deyil. Əsər keçmiş, yaşanmış həyatı yenidən canlandırır oxucunun təsəvvüründə yaşadır. Böyük şair burada sənətkarın yaratmaq qabiliyyətini, məharətini, qələm gücünün əhəmiyyətini göstərir. Şair gərək "əmvatı söz ilə əhya"-eləsin, "ölünü diriltsin!"

Bu sözdə şeirin canlı, qabarıq, real həyat kimi aşılacağı, inandırıcılıq tələbi də nəzərə alınmışdır. Bu tələb sönük, cansız ibarələr yığılı olan quru nəzmi rədd edir.

Bu da maraqlıdır ki, Füzuli həmin fikirlərini öz şah əsərinin, öz istədiyi kimi yarada bildiyi, dövrünün ən yüksək sənət əsəri olan "Leyli və Məcnun" poemasının axırında deyir.

Həmin əsərdə Füzuli, Leyli və Məcnun şəxsiyyətində qarşılıqlı və ideal məhəbbətin ölməz nümunəsini yaratmışdır. Onun yaratdıqları, yaradıcıdan etdiyi tələblərin hamısına gözəl cavab verir. Həmin poemanın axırında şair hünərinin, əməyinin mənə və mövqeyini göstərmək istəyir. Bədii bir üsul olaraq şair fələk ilə danışıq.

Füzuli ilə "Gərduni-dövrən" arasındakı dialoq çox maraqlıdır. Şair, Leylinin və Məcnunun başına gələn bəlalər üçün təqsiri fələyin boynuna yükləyir. Onu "yaxşı adamlara əzab verməkdə" töhmətləndirir:

*Dün didəyi-tər qılıb gühərbar,
Gərdunə dedim ki, ey cəfakar,
Hərgiz rəvişindən olmadım şad,
Dami-qəmü möhnətidən azad.
Əhbabə nəqiz devr edirsən,
Ərbabi-kəmalə cövr edirsən.
Məcnun əgər olsa idi cahil,
Olmazdm itaətində kahil...
Leyli gər olaydı bir həyasız,
Ya sən kimi mehirsiz, vəfasız,
Olmazdı ona həmişə cövrin,
Kammca müdam olurdu devrin.
Mən həm gər olaydım əhli-təzvir,
Etməzdin ianətimdə təqsir¹.*

Buna qarşı "fələk" də şairi müqəssir görür. Çünki Leylini də, Məcnunu da yaradan, onları əzablı yollardan keçirən, müsibətlərə salan, başlarında min cür bəla təsvir edən şairin özüdür.

---

¹Divan, səh. 346.

Fələyin fikri nə, şair bir əfsanə üçün "onları (Leyli və Məcnunu) bəhanə etmişdir", ölüləri narahat etmişdir, odur ki, günahkar da Füzulinin özüdür. Bir tərəfdən real, canlı insan, ikinci tərəfdən xəyali məfhum arasındakı bu maraqlı, bədii dialoq belə davam edir:

Gərdün eşidib mənim itabım,

Verdi bu əda ilə cavabım:

Key surəti-haldən xəbərsiz!

Hər hikmətə baxmayan hünərsiz!

Mən əmrə müvafiq eylərəm devr,

Hikmətdə vəfadır etdiyim cövr.

Əmma sənin etdiyən xəttadır,

Kim, piri-təriqətin həvadır.

Şairliyə iftixar edibsən,

Kizbi özünə şüar edibsən.

Məcnun dediyini vicudi-kamil,

Hər danişə səndən oldu qabil.

Divanə ona sən eylədin ad,

Səndən ona etdi zülmü bidad.

Leyli dediyin məhi-təmami,

Mən pərdədə saxladım girami.

Risvayi-xəlayiq eylədin sən,

Min tənəyə layiq eylədin sən.

Gah Nofələ qədri qıldın intaq,

Gah İbni Səlamə zülmi ilhaq.

Şərm et, bu nə hərzədir, nə məhməl,

Nə İbni Səlamü, hanki Novfəl?

Şərh eyləmək İstədin fəsanə,

Qıldın sözə onlan bəhanə.

Cürminə olanda xəlq mülzəm,

Səndən sorulur bu iftira həm¹.

Şair fələyin xitab və tənəsinə qarşı, aldanmağı

---

¹Divan, səh. 347

şeir "sərmayəsini" asan saymamağı, bu yolda möhkəm olmağı şüar edir. Öz təbi ilə belə dillənir:

*Ey tutiyi-busitani-göftar,
Sərrafİ-suxən; Füzuliyi-zar.
Aldanma əgər süpehri-laib,
Tən ilə sənə dedisə kazib.
Əşarə yaman deyib usanma,
Sərmayeyi-nəzmi səhl sanma!
Sözdür gühəri-xəzaneyi-dil,
İzhari-sifati-zatə qabil.
Can sözüdür əgər bilirsə insan.
Sözdür ki, deyirlər özgədir can
Billah bu yamanmıdır ki, hala,
Əmvatı soz ilə qıldın əhya!¹*

Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərindən gətirdiyimiz yuxarıdakı bədii dialoq şairin söz sənətinə və ümumən yaradıcılıq prosesinə baxışlarını müəyyən etmək üçün çox maraqlıdır. Şair burada fələyin dili ilə desə də, şair yaradıcılığının bir neçə mühüm xüsusiyyətini sayır.

Əvvəla, göstərir ki, sənətdə yaradıcının bədii niyyəti, uydurması, icadı çox mühüm bir məsələdir. Sənətkar bir "xaliq" kimi "əmvatə can verməlidir". Keçmiş, yaşanmış həyatı, hadisələri, ölüb getmiş insanları yenidən canlandırmağı, əyani olaraq oxucunun gözü önünə gətirməyi bacarmalıdır. Sənətkar yaratdığı xarakterləri, insan surətlərini hər cəhətdən bitkin, "kamil, hər danişə (biliyə-M.C.) qabil etməyi bilməlidir. Müəyyən bir fikir

---

¹Divan, səh. 347.

və ideyanın ifadəsi üçün, əslində heç olmayan bir əhvalatı düşünməyi, ya olan əhvalatı istənilən istiqamətdə, məqsədə uyğun olaraq dəyişməyi, oraya yeni seylər əlavə etməyi, tamam yeni insan surətləri yaratmağı əsl sənətkarlıq tələb edir. Sənətkarın yaradıcı hünəri, xəyal və təsəvvür dairəsi burada özünü göstərməlidir. Hadisələr, həyati faktlar sənətkarı özünə yox, sənətkar bu hadisələri öz bədii niyyət və məqsədlərinə tabe etməlidir.

Şair, ikinci tərəfdən göstərir ki, əsl böyük sənətkar, tarixi süjetlərin çərçivəsinə qısılib qala bilməz. Bədii xəyalını kölgə kimi hazır tarixi, faktik əhvalatın əsiri edə bilməz. Tarixi süjet və əhvalat sənətkarın əlində hünər göstərmək üçün bir vasitə, bir "bəhanə" olmalıdır. Yoxsa olanların təsviri ilə kifayətlənmək, hünər göstərməkdən çəkinməkdir.

Füzuli tarixi süjetlərə çox maraqlı, sərbəst münasibət bəsləyir. Böyük şair sənətkarın sərbəstliyini zəruri, məqsədmüvafiq, hər bir bədii icadı qanuni, faydalı sayır.

"Aldanma ki, şair sözü əlbəttə yalandır"-deyə, Füzuli, sairin bədii icad ustası olduğunu dönə-dönə təkidlə qeyd edir. Füzuliyə görə, həyat, hadisə, fakt öz-özlüyündə, sənətkarsız da vardır. Lakin sənətkarın böyüklüyü, bu varlığı daha yüksək "fəsaahət və bəlağət" ayrısında necə əks etdirməsindən, hadisələri şairənə bir şəkildə duyub düşünməsindən asılıdır. Bunun üçün də xəyal, fantaziya, yaratmaq hünəri sənət üçün zəruridir. Hünərsiz şeir, ədəbiyyat, sənət yoxdur və ola bilməz. Belə hünərsiz, hiss-həyəcansız, varlığa bədii, şairənə, fəal münasibətsiz yazılan

"şeyrlər" texnikadan nə qədər kamil, dildən nə qədər pərgar, stilcə nə qədər təntənəli, dəbdəbəli olsa da, şeir, sənət sayılmaz, "nahəmvar əlfaz" sayıla bilər.

Üçüncü tərəfdən, şairin sənətə verdiyi tələbin formaya, söz, ifadə, stil şərtlərindən çox nəzmunə, əsərin aşılamaq istədiyi güclü hiss və fikirlərə aid olduğu da müəyyəndir. Böyük şair əsərdən məhz təsir qüvvəsi, dinləyici və ya oxucunu alıb aparmaq, fəth etmək qüdrəti tələb edir. Belə bir təsir qüdrəti üçün sənətkarın həm bilik məlumatı, həm də fitri istedadı şərtidir. Bilik öz-özlüyündə bədii yaradıcılıq üçün kifayət olmadığı kimi, istedad da biliksiz, həyati təcrübəsiz və zəhmətsiz bəhrə verməz.

QƏZƏLLƏR HAQQINDA

Azərbaycan ədəbiyyatında lirikanın, doğma ana dilində yaranmış əsl lirik seirin böyük banisi və ölməz dahisi Məhəmməd Füzulidir. Doğrudur, onun başqa əsərləri də vardır, lakin Füzulinin dahiyənə sənət əsəri olan "Leyli və Məcnun"unda və qəzəllərində sairin dühası daha parlaq surətdə görünür. Bu, belə də olmalıdır, çünki Füzuli hər şeydən əvvəl qəlb şairidir. Özü də dəfələrlə qeyd edir ki, məndəri tərif, tənqid şeiri istəməyin, məhəbbət şeiri istəyin:

*Məndən, Füzuli, istəmə əşəri-mədhü zəmm,
Mən aşıqəm, həmişə sözüm aşıqanədir¹.*

O,şeyrə hər şeydən əvvəl, həyatının məhsulu, qəlb xəzinəsinin gövhəri" kimi baxır. Ona görədir ki, bədii söz vasitəsilə, "bəşər zatının sifətlərini", xüsusiyyətlərini və hər bir mənəni ifadə və izhar etmək mümkün olur:

*Sözdür gühəri xəzaneyi-dil,
İzhari-sifati-zatə qabil².*

Şair bütün əsərlərini bu qənaətlə yazmışdır. Onun qəzəlləri nəinki təkcə Azərbaycan, hətta bütün Şərqdə lirik ədəbiyyatın ən yaxşı nümunələrindəndir.

---

¹Divan, səh. 141

²Yenə orada, səh. 347.

Oəzəl janrı qədim janrdır. O, bizim ədəbiyyata ərəblər və farslar vasitəsilə keçmişdir.

Ərəblərdə Əbu Nüvas, farslarda Xacə Hafız, özbəklərdə Əlişir Nəvai kimi məşhur və böyük qəzəl ustadı olan şairlər yetişmişdir. Füzuli öz qəzəllərində bütün keçmiş ədəbi irsin nailiyyət və zənginliklərini inkişaf etdirmiş və öz dühası ilə Azərbaycanda lirik şeir sənətinin ən yüksək nümunələrini yaratmışdır. Füzulinin lirikası, hər şeydən əvvəl, sevgi, məhəbbət lirikası, aşiqanə lirikadır. Füzulinin düşündüyü mənada isə əsl insani hiss olan məhəbbətin mənası, məzmunu çox zəngin və genisdir. Bu məhəbbət yalnız aşiq-məşuq məhəbbəti, yalnız qız və oğlan arasında olan adi, fərdi cinsi sevgi deyildir. Belə məhdud bir sevginin təsir dairəsi də Füzuli şeirinin cəhanşümulluğu kimi olmazdı. Füzulinin düşündüyü və ifadə etdiyi mənada eşq və məhəbbət çox insani hissləri əhatə edir. Biz burada Füzulinin qəzəllərində, ya "Leyli və Məcnun" poemasında qəlb, bəşər mənəviyyatının əhvali-ruhiyyəsinin ən zərif, ən incə və ən yüksək əlvan həyatını görürük. Bu lirikanın yalnız qəlb ilə, yalnız bir subyektin öz aləmi ilə izah etmək mümkün olmaz və düz də olmaz. Çünki bu lirika, obyektiv həyat hadisələrinin, ictimai həyatın şair qəlbində oyatdığı hiss, həyəcan və təsirlərdən başqa bir şey deyildir. Füzulinin ilham mənbəyi, onun zəngin mənəvi həyatı, dövrünün ictimai münasibətlərinə baxışı və əlaqəsidir.

Füzuli o şairlərdəndir ki, ən kiçik hadisəyə, adi, insana əhəmiyyət siz görünən və ya heç

görünməyən bir təsirə qıgılcım, hətta ildırım ilə cavab verər.

Onun lirik əsərləri, qəzəlləri, yalnız aşiqanə əsərlər deyildir. Bu əsərlər mövzu və məzmun etibarilə müxtəlifdir. Burada əsas yer tutan aşiqanə qəzəllərlə yanaşı, həyat, varlıq haqqında, sırf fəlsəfi fikirlər ifadə edən qəzəllərə, obyektiv həyat hadisələrinə həsr edilən təsviri xarakterli qəzəllərə, satirik məzmun daşıyan əsərlərə də rast gəlirik. Aşiqanə qəzəllər Füzuli lirikasının canıdır. Burada eşq məfhumu ətrafında insanın, demək olar ki, bütün duyğu və qabiliyyətləri tərənnüm edilmişdir. Məhəbbət, istedad, qürur, mənliyi yüksək tutmaq, iradə, vəfa, gözəlliyə pərəstiş kimi insani hisslər, yüksək zövq bu qəzəllərdə, istər aşiqin, istər məşuqənin simasında gözəl təsvir, tərənnüm edilmişdir.

Bu qəzəllərdə gah aşiqin dərin məhəbbəti, gah bu məhəbbətə, eşqə qarşı məşuqənin etinasızlığı, gah da aşiqin çəkdiyi cəfa, etdiyi şikayətlər verilir, məşuqənin cazibəli, məftunedici hüsnü, cəmalı təsvir olunur.

Füzulinin ayrı-ayrı qəzəllərinin təhlilinə keçmədən, şairin şeirlərində təsvir etdiyi eşq məfhumunun, məhəbbətin xarakteri haqqında bir neçə söz demək lazımdır.

Bu eşqin mahiyyəti nədən ibarətdir? Bu eşq real, insani eşqdır, yoxsa, bəzilərinin düşündüyü kimi mistik təsəvvüf eşqidir? Məlumdur ki, şərqdə, klassik ədəbiyyat, xüsusən, Füzuli haqqında indiyə qədər yazan alimlər arasında bu məhəbbətin xarakteri mübahisəli məsələlərdəndir. Hətta bir çoxları burada mübahisənin

yersiz olduğunu, Füzuli eşqinin məhz "ilahi eşq" olduğunu iddia edirlər.

Ədəbiyyatşünaslar içərisində mötəbər sayılan M.F.Köprülüzadə bu barədə yazır:

"Qəzəllərdə (Füzulinin-M.C.) və "Leyli və Məcnun"un da təqdis və tərənnüm etdiyi "eşq" heç bir zaman tamamilə "Ladini-rəfane" bir mahiyyət ərz edəmiyor: qüvvətlə iddia oluna bilər ki, Füzuli əsərlərində maddi ünsürlərin mürəkkəb bir üzviyyətin cismani ehtiraslarını, atəşin rəşəllərlə sarsılan bir məcmueyi-esabın ətə və gəmiyə susamış coşğun həmlələrini deyil, "Leyla"sını kəndi vicdanında bulan... ilahi bir eşqi, "eşqi-mütləqi", "eşqi-əflatuniyi" tərənnüm etmişdir... Əksinə, sufi şairlərin yavan və niüzəc düsturlar halında soqduqları bu "eşqi-mütləq" tələqqisi, onda bir "məfhumi-zehni" halından qurtularaq canlı və yüksək bir şəkil aldı"¹.

Köprülüzadənin son iddiası, şübhəsiz, yanlıştır. Çünki hər "ətə və gəmiyə susamayan" eşqi, mistik-ilahi eşq adlandırmağa heç fəir əsas yoxdur.

Füzuli şeirində təmiz, səmimi, vəfah və vicdanlı bir insanın iztirabları, həssas bir qəlbın çırpıntıları əks olunmuşdur. Bu eşq, ifadə üçün şairin istifadə etdiyi surətlər, bədii vəçitələr tamam real, maddi həyat hadisələridir. Təbiət, tarix, insan, qəlb, insanın mənəvi həyatı, şairin lirikasını ifadə üçün əsas vasitə və mənəbidir. Füzulinin məftun olduğu gözəl, həqiqi, real, canlı insandır. Şairin məhəbbəti, məftunluğu da canlı bir insanın vurğunluğudur. Lakin şairin hiss və həyəcanları o qədər dərin və incədir ki, onun qəlbə vəçifliyi o

---

¹"Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər", Bakı, Azərneşr, 1926, səh.

qədər heyrtləndiricidir ki, insan oxuduqda başqa və yüksək bir aləmə çıxdığını güman edir. Füzuli eşqini real zəminindən ayıraraq sırf "ilahi" adlandıranları çaşıran, yanıldan da bu cəhətdir.

İlahi bir eşqin ifadəsini özünə məqsəd seçən bu şairin istifadə etdiyi surət və epitetləri də "ilahi" mistik olmalı idi. Halbuki din ehkamı, mistik hədislər, allahın vəsfinə aid min bir əfsanə onun aşiqanə qəzəllərinin birində də yoxdur. Əksinə, bu qəzəllərdə dinin, şəriətin qadağan etdiyi, mey, işrət həyatı, musiqi və s. məfhumlar çox təkrar olunur, həm də müsbət mənada təkrar olunur. Deyə bilərlər ki, "bu bir rəmzdir", Füzuli öz sufıy-ana fikirlərini ifadə üçün, "eşqi-mütləq", tərənnüm üçün belə etmişdir. Halbuki, əksinə, "eşqi-mütləq" məfhumu özü bir rəmzdir. Bu da real mənəvi aləmin ifadəsi üçün olan bir rəmzdir. Belə bir rəmzə dini ehkamin hökm sürdüyü dövrdə Füzuli kimi alovlu bir "aşıqın" ehtiyacı var idi.

Məsələ belədir: Füzulinin eşqi əsasən real, maddi, insani, həqiqi eşqdır. Buradakı aşiq də, məşuqə də "fələklər, mələklər" aləmindən gəlmə yox, ictimai münasibətlər məhsulu, canlı insandır. Onların yüksək mənəvi aləmi həyatı olduğu kimi, adi, təbii məişət həyatları da vardır.

Şairin Leylisi də, Məcnunu da əməlli-başlı insandırlar. Onların qarşılıqlı münasibətlərindəki qəribəliyin və qeyri-adiliyin izahını heç bir "ilahi pərdə"də yox, onların düşdüyü mühitdə, əsərlərində aramaq lazımdır. Ancaq bu eşqi adiləşdirmək, sadələşdirmək də düzgün olmaz. Bu eşq addımbaşı rast gəldiyimiz, yalnız cinsi ehtiraslar təzahürü kimi meydana çıxan eşq də deyildir. Füzuli eşqinin

məzmunu dərin və dairəsi də genişdir.

Füzulinin eşqi, əsirlik bilməyən, dini ehkam və adətlər çərçivəsinə sığmayan, ancaq yüksək mənəviyyatlı bir insanın daxili ehtiyac və mənəvi tələblərindən doğan odlu, azad, qanadlı bir eşqdir.

Füzulinin gözəl, məşuqə simasında eşqi-mütləqi, guya allahı təsvir etdiyini iddia edənlər heç olmasa şairin aşağıdakı qəzəlini diqqətlə oxusunlar. Təsvir vasitələri etibarilə başqalarından az seçilən bu qəzəldə şair, məşuqənin hamam səfərini, yuyunmasını təsvir edir:

*Qıldı ol sərvin naz ilə səhər həmmamə xüram,
Şəmi-rüxsarı ilə oldu münəvvər həmmam.
Görünürdü bədəni çaki-giribanından,
Camədən çıxdı, yeni ayını göstərdi tamam.
Nilgun futəyə sardı bədəni-üryanın,
San bənəfsə içinə düşdü müqəşşər badam.
Oldu pabus-şərifilə müşərrəf ləbi-hovz,
Buldu didari-lətifilə ziya didəyi-cam.
Sandılar kim, satılır daneyi-dürri-ərəqi,
Vurdu əl kisəyə çoxlar qılıb əndişeyi-xam.
Kakilin şənə açıb qıldı həvayi-mişkin,
Tiğ muyin dağıdıb, etdi yeri ənbərfam.
Tas əlini öpdü, həsəd qıldı qara bağrımı su,
Etdi su cisminə, rəşg aldı tənimdən aram,
Çıxdı həmmamdən ol pərdeyi-çəşmim sarınıb,
Tutdu asayiş ilə guşeyi-çəşmimdə məqam.
Mərdümi-çəşmim ayağınə rəvan su tökdü
Ki, gərək su tökülə sərvin ayağınə müdam.
Müzd həmmamə, Füzuli, verirəm can nəqdin,
Qılmasın sərfi-zər ol sərvin qədü sitn əndam¹.*

---

¹ Divan, səh. 177

Burada iki mənalı heç bir ifadə, "mistik" deyilən heç bir misra olmadığına, gərək ki, heç kəs şübhə etməz. Bu qəzəlin və təsvirin adı və "maddi" olmadığına hətta heç bir işarə də yoxdur.

Füzulidəki eşq, məhəbbət məfhumunun reallığı, həyatiliyinə qarşı çıxanlar, şairin əsərlərindən heç bir tutarlı sübut tapmırlar və tapa da bilməzlər. Ancaq sufilərin bəzi yerlərdə "yar, mey, vəsl, hüsn..." kimi məfhumları ilahi mənada işlətdiklərinə əsaslanaraq Füzulini də mexaniki surətdə bu təriqətin yolçusu adlandırmaq istəyirlər.

Professor H.Araslı bu iddiaların qeyri-elmi və puç olduğuna dair kifayət qədər dəlillər gətirmişdir¹.

Lakin biz bir cəhəti möhkəm qeyd etməliyik: o da, Füzulinin fanatizmə qarşı mübarizəsidir.

Füzuli neçə yüz il bundan qabaq İslam ehkamının eninə-uzununa hökm sürdüyü bir mühitdə yaşamış, öz sənəti, ilhamı, öz böyük insan təbiəti ilə bir sıra İslam ehkamlarına qarşı çıxmağa məcbur olmuşdur.

Məlumdur ki, İslam dini "dünyəvi" şeiri rədd edir. Füzuli isə bu şeirin dahisidir. O, sənət üçün yaradılmışdır. Sənətsiz həyatı Füzuli boş və mənasız ölüm sayır. O, həyatı ancaq yemək-isməkdən, kor və ac nəfsin iştahasından, heyvani hisslərdən ibarət olanlara nifrət edir, lənət oxuyur;

*Necə bir nəfs təmənnasilə
Yeməki içmək ola dilxahın.
Məbədin mətbəx ola şamü səhər
Mistirah ola ziyarətqahım.*

---

¹H.Araslı, "Füzuli", Bakı, Azərənəşr, 1939, səh. 20-26.

*Bunun üçün mü olubsan, məxluq,
Bumudur əmri sənə allahın¹.*

Füzuli, bir sənətkar, böyük bir şair olaraq obyektiv surətdə dini ehkamlara qarşı cürətlə mübarizə aparmalı idi və aparmışdır. Buna isə o zaman imkan yox idi. Buna görə də Füzuli şeirində dünya, əsl həyat motivləri, "maddi eşq" motivləri, müəyyən rəmz, istər-istəməz müəyyən simvol rənginə boyanmalı idi.

Yalnız Füzuli deyil, Şərqi minbər ehkam ilə, zahidlər ilə mübarizə aparan böyük şairlərinin çoxu bu zərurəti hiss etmişdi (Xacə Hafiz, Nəvai və s.), hətta bunu sayıq oxucular, şeir tərəfdarları da hiss etmişdilər. Füzulinin gözəl eşqi şeirlərini fanatiklərin hücumundan qorumaq üçün, bu şeirləri geniş kütlələrə çatdırmaq imkanı yaratmaq üçün təsəvvüf üsul və rəmzlərindən faydalanmışlar. "Bu yar, o yardan deyil", "bu eşq o eşqdən deyil", - deyə Füzuli qəzəllərini uca səslə təbliğ etmiş, oxumağa başlamışlar.

Xalq isə bu əsərləri əsl mənasında və əsasən çox doğru anlamışdır. Neçə yüz il oxuna-oxuna gələn, hələ bir çox yüz illər də bundan sonra oxunacaq bu dahiyənə əsərlərin qüvvəsi məhz burada, əsl insani eşq və məhəbbətin təbii, zəruri meyllərin, zəngin mənəvi alərinin əks olunmasındadır. Azərbaycan dili anlaşılan elə bir ölkə yoxdur ki, orada Füzuli qəzəlləri bu saat da sevilməsin, oxunmasın, bu saat da dinlənilməsin. Hətta savadsız kəndlilər biçin biçib yorulanda əlini qulağına qoyub həsrətlə "şəbi hicran" oxuyur, ürəklə-

---

¹Divan, səh. 214.

rinə sərin su səpilməmiş kimi yorğunluğu unudurlar.

Yüzlilliklər ərzində "ilahi eşq"lər, "eşq-mütləq"lər uğrunda qələrn və qılınc ilə mübarizə edən bir sıra hakimlər, bir sıra qazilər, mollalar, müctəhidlər gəlib getmişlər. Onların ciddi-cəhdindən, təbliğatından yalnız onlara qarşı ümumən nifrət, lənət qalmışdır. Lakin Füzuli şeirinin musiqi qədər şirin, həqiqət qədər güclü təsiri yenə əvvəlki kimi qüdrətli və ölməzdir.

Füzuli eşqinin "qeyri-adi"liyi ancaq bir misrada düzdür. Bu eşq, adi insanın deyil, çox yüksək, daxili aləmi etibarilə çox zəngin bir simanın, nadir bir şəxsiyyətinin eşqidir. Odur ki, hər adam bu qəlbin "sirlərinə" vaqif ola bilməz:

*Ey Füzuli, zahid ər dəvayi-əql eylər nə sud,
Nəfyi-zövqi-eşqdir cəhlinə eyni-etiraf¹*

Füzuli lirikasında yüksək bir şəxsiyyətin dərin bir məhəbbətdə sanki "ərindiyini" görürük. Bu məhəbbət, həyatın özüdür. Bu məhəbbət duyan, düşünən, həssas, müdrik bir insanın həyata münasibəti, əlaqəsidir. Onun həyatının mənası, məzmunudur:

*Can çıxar təndən könül, zikri-ləbi-yar eyləgək,
Tən bulur can yenidən ol ləfzi təkrar eyləgəc.
Qılma, ey əfqan, gözün bidar məsti-xab ikən,
Olmuya bir fitnə peyda ola bidar eyləgəc.
Varimi fikri -dəhanilə yox etdim kim, qəza
Böylə əmr etmiş mana, yoxdan məni var eyləgəc.*

---

¹Divan, səh. 162

*Naleyi-zarim, Füzuli xoş gəlir ol gülruxə,
Açılır gül könlü bülbül naleyi-zar eyləgəc¹.*

Yaxud:

*Könlüm açılır zülfü-pərişanmı görgəc,
Nitqim tutulur gəncəyi-xəndanmı görgəc².*

Burada şair, yaxud aşiq həyatının tamamilə gözələ bağlandığını görürük. Gözəl, şair (aşiq) üçün, qəlbi yüksək duyğularla dolu bir şəxsiyyət üçün, bir obyektidir. Bu gözəl, həyatdır. Təmiz və məsum insandır. Bu, Füzulinin arzuladığı, həsrətində "şam kimi yanıb əridiyi" həyatdır. Bəşərin həqiqi gözəllikləri ilə zəngin həyatdır.

Təsadüfi deyildir ki, Füzuli bu eşqin həsrət, hicranı ilə qəmlənməsinə, müsibətə düşməsinə baxmayaraq, öz böyüklüyünü, öz əzəmətinə, öz qürurunu saxlayır. O, qəm-qüssə aləmində belə öz məğrur başını əymir.

Paxılların, sənət və həyat düşmənlərinin etdiyi cəfayə qarşı, şair Özünün "zəval bilməyən əzəli səadəti" ilə fəxr edir. Özünü qəi karvanının başçısı, möhnət səhrasının yolçusu, şahlardan zəngin olan bir fəqir adlandırır:

*Mənəm ki, qafiləsalari-karivani-ğəməm
Müsafiri-rəhi-səhrayı-möhnətü ələməm...³*

M.Qorki, Puşkin haqqında danışarkən deyir: "O vaxt parlaq azadlıq şəfəqinin vətəndə doğacağını gözləyən tək-cə Puşkin deyildi. Lakin tək Puşkin

---

¹Divan, səh. 134

²Yenə orada.

³Yenə orada. 205

bu azadlığın doğrulması üçün özündən əvvəl heç kəsin keçirmədiyi bir kədər keçirir və onu (azadlığı) coşğunluqla gözləyirdi... Onun taleyi, tarixin iradəsilə xırda, axmaq və şəxsi mənfəətlərini güdən adamların arasında yaşamağa məcbur olan böyük adamların taleyinin eynidir". Bu sözləri Füzuli haqqında da demək olar. Füzuli də düşdüyü qəm-qüسسə içində, çəkməli olduğu mənəvi əzablarla bərabər, böyük gələcəyə olan ümid və etimadını saxlayırdı. O, özünü "əhli-bəqa" sayır: sənətə, şeirə hücum edən adamları, yaltaqlıq və mədhiyyəçilik yoluna çağıran şahları, paşaları "əhli-fəna" adlandırırdı. Füzulidəki əzəmətli qürur hissi, şairin məhəbbətinin, səmimiyyətinin dərinliyindən, ləyaqətinin yüksəkliyindəndir. O, eşq yolunda özünü Məcnun, Vamiq, Fərhad ilə müqayisə edir. Özünü onların təmiz əbədi insani hisslərinin varisi adlandırır:

*Məcnun oda yandı şöleyi-ahilə pak,
Vamiq suya batdı eşqdən oldu həlak.
Fərhad həvəs ilə yelə verdi ömrün,
Xak oldular onlar, mənəm imdi ol xak¹.*

Böyük şairin təqdis və tərənnüm etdiyi eşqin yalnız fərdi, yalnız cinsi ehtiras münasibətlərindən doğan adi bir eşq olmadığını, insani məhəbbət və yüksək hisslər təcəssüm etdirən bir məhəbbət olduğunu gətirdiyimiz bu parçanın özündən də seçmək çətin deyildir. Şair bütün kainatı eşqdən, məhəbbətdən yoğrulmuş bir varlıq sayır.

Məlumdur ki, qədim yunan materialist filosofla-

---

¹Divan, səh. 224.

rına əsaslanan ərəb filosoflarının rəyincə, kainat, varlıq dörd ünsürdən-su, od, hava və torpağın birləşməsindən ibarətdir¹. Füzuli tarixdə məşhur olan aşıqləri xatırlayaraq yazdığı yuxarıdakı rübaisini bu fəlsəfi formul əsasında qurmuşdur. "Məcnun oda yandı, Vamiq suya batdı, Fərhad yel oldu, bunların hamısı torpaq oldu ki, həmin torpaq Füzulinin özüdür. Şair dörd ünsürün hər birisinin bir aşıqə, bütün kainatı isə həqiqi, təmiz eşqə əsaslandırır.

Füzuldəki yüksək qürur öz qadir sənəti ilə "kişvərlər fəth etmiş" böyük bir sənətkarın qüruru idi.

Füzulinin şeir qüdrəti elə bir nadir istedadın parlaq təcəssümüdür ki, bunun qarşısında səltənət sahibləri baş ayməlidir.

Bəzən Füzulinin bədbinliyindən danışırlar. Bu danışıqlar, ancaq Füzulini anlamayanlar, yaxud da şairin sənətini qəsdən təhrifə çalışan bədxahlar arasında etibarlı sayıla bilər. Füzulidə kədər, həm də cahani bir kədər olmuşdur. Zamanın zülmünü görən həssas bir qəlb sahibinin, insanların ağır vəziyyətinə yanan humanist bir insanın ağır kədəri olmuşdur. Lakin bu kədər şairi bədbinliyə apara bilməmişdir. Füzuli qələm qüdrətilə düşmənlərinə qarşı mübarizə aparmışdır. Bədbin adam həyatdan əl üzər. Bədbin şair özünü bir heç sayar, sükut, kənar guşə və ölüm arzular. Füzulidə, əksinə, yuxarıda dediyimiz kirai, həyat eşqi, yaratmaq həvəsi, sənət qüruru tükənizdir.

Təhqir, sıxıntılar içərisində yaşayan bu böyük Şairin ilham göyləri həmişə açıq, təbi isə həmişə

---

¹ Ənasiri-ərəbcə ab, atəş, xak, bad.

qartal kimi qanad çalmaqda, sənət fəzasının dərinliklərini fəth etməkdə idi.

Doğrudur; onun qapısını: "badi-səbadan" başqa açan yox idi. Onun "dostu biperəva, dərdi çox, həmdərdi yox, düşməni qəvi, taleyi zəbun" idi. Lakin o, bunların hamısına böyük bir əzm, mətanətlə dözüdü. O, sənətin, şeirin əbədiyyətinə dərindən inanırdı. O, bilirdi ki, şeirində çarpan xalq ürəyi, tərənnüm olunan xalq ruhu, mənəvi aləm durduqca Füzuli kimi sənətkarlar xalqın dilinin əzbəri, xalqın sevgilisi və əzizi olacaqdır.

Buna görə də Füzuli bədbinlikdən uzaq idi. Əksinə, o zamankı ictimai mühitdə yüksək insani hisslərin, sədaqətin, azad sevgi və məhəbbətin təqib edildiyini görəndə şair, reyal həyatda görə bilmədiyi bir sıra yüksək arzu və duyğuları şer aləmində yaratmış və bundan böyük zövq almışdır:

*Gör nə sultanəm məni-dərviş kimi feyzi-süxən,
Eyləmiş iqbalimi asari-nüsrət məzhəri.
Hər sözüm bir pəhləvandır kim bulub təyidi-həqq,
Əzm qıldıqda tutar təcrid ilə bəhrü bəri...*

Məşhur fransız alimi Russo "İctimai müqavilə" "adlı böyük əsərini yazanda, cəmiyyət quruluşunda yeni və müxtəlif islahat təklif edəndə bəziləri etiraz edərək soruşurdu: "Sizə nə dəxli var? Siz kral deyilsiniz, hökumət başçısı deyilsiniz, cəmiyyət quruluşunda nə işiniz qalıb.." "Russo yazılarının birində bu etirazlara təxminən belə cavab verir: "Mən məhz kral olmadığım üçün, hökumət adamı olmadığım üçün bunları yazıram, hökumət adamı olsaydım, yazmazdım, həyata keçirərdim".

Füzuli də öz yüksək arzu və istəklərinin həyata keçirilmədiyini və bunun elə çirkin bir mühitdə mümkün olmadığını görüb, qəlbini gələcəyə, insan fikir və hisslərinin, yüksək sənətin əsl varislərinə bağlayaraq parlaq bir ümidlə yazır, yaradır və söz vasitəsilə yaratdığı təmiz və pak eşq aləmindən mənəvi ləzzət alırdı. Onun bədbinliyə, ruh düşgünlüyünə yad, fəal, məğrur əhvali-ruhiyyəsi də bununla qənaətlənirdi.

Füzuli lirikasının sadəcə məntiqi dil ilə şərhı çox çətindir. Bu lirika sarsıdıcı təsiri ilə insanı valeh edən, onu hər seydən ayıran musiqiyə bənzəyir. Belə bir musiqidən təsirlənən adam öz həyacanını, hissiyyatını başqasına verə bilməz. Buna söz, ifadə tapmaqda çətinlik çəkər. Füzuli qəzəllərinin şərhı də eyni dərəcədə çətindir. Çünki bu əsərlər adamı od kimi alır. Soyuq mühakimə vəziyyətindən ayıraraq şairin coşqun şəer aləminə aparır. Adama elə gəlir ki, bu şəerlər təhlil üçün, izah üçün yazılmamış, oxumaq, ləzzət almaq, zəngin mənalar duymaq, yüksəltmək üçün, könulləri fəth etmək üçün yaradılmışdır. Böyük münəqqid Dobrolyubov Turgenevin "Ərəfə "" əsərini təhlil edərək yazırdı:

"...Yelena ilə İnsarovun yaxınlaşması tarixini və onların sevgisini söyləməlimi?... Bunu heç söyləmək olmaz. Biz soyuq və bərk əlimizlə bu zərif poetik xilqətə toxunmaqdan qorxuruq. Qorxuruq ki, quru və hissiz nağılımızla hətta oxucuda Turgenev poyeziyası təsiri ilə oyanan duyğunu kütləşdirək. Təmiz, ideal qadın sevgisinin tərənnümçüsü olan Turgenev dolu və bakir qəlbın dərinliklərinə elə diqqət yetirir ki, onu ilhamla elə

mükəmməl əhatə edir, elə hərarətli sevgi ilə təsvir edir ki, onun hekayəsində biz hər şeyi hiss edirik. Qız sinəsinin enib-qalxmasını, qızın sakit nəfəsini, mülayim baxışını, həyacana gəlmiş qəlbin hər vurğusunu hiss edirik. Öz qəlbimiz həzzdən əriyir, sönür, xoş göz yaşları dönə-dönə yanaqlarımıza tökülür. Sinəmizdən elə bir hiss qalxır ki, elə bil biz... qürbət yerdən öz ana yurdumuza qayıdırıq..."¹.

Füzuli sənəti də belədir. Eyni sözləri onun haqqında da demək olar. Şairin lirik əsərləri də oxucunu, duyan hər bir insanı, vətənə-bəşər qəlbinin müqəddəs vətəni olan məhəbbət, sədaqət, vəfa, saflıq, dostluq, İlqar, etibar aləminə qaytarır.

Məhəbbət Fizulinin qəzəllərində ən yüksək bir hiss kimi tərənnüm olunur. Özü də elə bir məhəbbət ki, insan həyatının məna və məzmununu təşkil edir. Elə bir məhəbbət ki, qarşısındakı bütün maneələri yıxıb dağıtmağa qadirdir. Elə bir məhəbbət ki, məğlubiyyət, məhrumluq çağlarında da əzəmətini, qüdrətini, qürurunu saxlayır.

Fizulinin fəlsəfi qəzəlləri də vardır. Bu qəzəllər yalnız şairin ictimai qənaətini, həyata baxışını, dünyagörüşünü verməklə qalmır. Bu qəzəllərin özündə də şairin çəkdiyi əzablar, ictimai ağrılar bariz bir şəkildə əks olunur. Burada şair qüvvətli bir ümumiləşdirmə bacarığı ilə dövrün bütün çirkin və ağır qanun-qaydalarını, cəmiyyət quruluşunun xalqa qarşı, düşünən başlara və duyan qəlblərə qarşı durduğunu göstərmişdi. Misal üçün:

---

¹H.A.Dobrolyubov. "Literaturno-kritičeskie satitii", Moskva, Qoslitizdat, 1937, səh. 317-318.

Dust bipərva, fələk birhəm, dövrən bisükun¹.

misrası ilə başlayan, çox dərin bir ictimai məzmununa malik olan məşhur qəzəlini, yalnız şairin düsdüyü fərdi əzabların, yalnız bir aşıqın çəkdiyi bəlalərin təsiri kimi qiymətləndirmək düz olmazdı. Bu qəzəldə dövrün ümumi xarakteri, lirik dil ilə olsa da, dövlət quruluşunun kəskin tənqidi, hakim əxlaqın çirkinliyi verilmişdir. Şair çox açıq göstərir ki, mənim zəmanəmdə hiylə çox tətbiq olunur. Alçaqlar yüksəkdə, yüksəklər alçaqdadır. Füzulinin zəmanəsində "eldə lələ yarpağının dözümlü nəşə, elimin də qiyməti"² odur, cəmiyyət quruluşu qorxuludur. Dərd çoxdur, həmdərd yoxdur, hakimlər cəllad, məmurlar mənfəətpərəst, rüşvətxordu və s. Bütün bunları görəndə sair öz könlünə xitabən nəsihət edir, "Təəllüq zülmətindən uzaqlaşmağa," rəzil mühitdən kənara cəkməyə," "təcrid xurşidilə" işıqlığa çıxmağa çağırır. "Məcnun kimi dillərdə düşüb rüsvay" olmamaq üçün ən dilsiz, güməngəlməz bir dostdan da ehtiyat etməyi, sirr saxlamağı lazım bilir. Hər surətə inanıb könül verməyi tövsiyə edir. Bütün bunlarla bərabər, şair bədbin nəticəyə gəlib çıxmır. Oxucunu mübarizəyə, diqqətəlayiq iş görməyə çağırır:

"Vücutindən keçib ad əylə ənqa tək!"².

Göstərir ki, mübarizəsiz, təsərrüfsüz tamaşa yoxdur. Hökumət quruluşunun, dövrün pis və qorxulu hökmləri isə insanın, böyük adamların əzmini qıra bilməz. İradəsini sustalda bilməz. Füzuli

---

¹Divan, səh. 182.

²Yenə orada, səh. 166

cəsərəti doğru bir məqsəd və məslək uğurunda lazım gəlsə baş, can verməyi təbliğ edir:

*Gühər tək qüma təğyiri-təbiət, dəlsələr bağrın,
Qərar et hər havada, olma şurəngiz dərya tək¹.*

Şairin fikiri, qənaəti budur. Çünki o, zəmanəsinin yaramaz hökm və qanunlarının puç olacağına, həqiqi insanların gələcəkdə, nəhayət bir gün bu quruluşu çevirəcəyinə, "candan kecib ad edəcəyinə" inanırdı. Böyük şair gələcəyə dərin bir etimad bəsləyir. Ona görə də əsl və əbədi həyatını yalnız sənətdə, yaratdıqlarında, şeirlərində görürdü. O, bilirdi ki, özünün keçirdiyi maddi və mənəvi əzablar nəticəsiz qalmayacaqdır. O, bilirdi ki, şam kimi əriyib misralara çevirdiyi və gələcəyə işıq saçan qəlbi, bu qəlbın təmiz həyatı əbədidir. O, bilirdi ki, böyük gələcək Fizulini yaşadacaq, əzizləyəcək, bəşəriyyət durduqca, bəşəriyyətin sənətə olan eşqi, həvəsi durduqca onu unutmayacaqdır. Şairi ruhlandıran da, ona ilham verən də bu idi. O, bir xalqın, Azərbaycan xalqının dörd yüz il bundan qabaq hərərat və həssaslıqla çarpan böyük qəlbi idi².

Belinski yazır ki: "Yaradıcılıqda sərbəstlik müasir həyata xidmətə uyğun olmalıdır. Bunun üçün özünü günün mövzusunu yazmağa məcbur etmək

---

¹Divan, səh. 166

² Savadsız camaat arasında əsrlər boyu məşhur olan, ağızdan-ağıza, dildən-dilə düşən Füzuli qəzəllərinin o zaman xüsusi hava, motiv ilə nəğmə kimi oxunduğunu yəqin etmək olar. Təəssüf ki, qədim Azərbaycan musiqi əsərlərinə aid ələmisdə yazılı heç bir şey yoxdur. Çünki XIX əsrə qədər bizdə not olmamışdır. Buna görə də qədim motivləri müəyyən edə bilmirik. Böyük şairin lirikasını bayatı kimi çağıran yanıqlı və təsirli havaların tapılıb təyin edilməsi musiqi mütəxəssislərimizin vəzifəsidir.

fantaziyanı zorlamaq lazım deyil, bunun üçün ancaq öz cəmiyyətinin vətəndaşı, öz dövrünün oğlu olmaq lazımdır. Öz xalqının mənafeyini mənimsəmək, öz meyllərini onun meylləri ilə birləşdirmək lazımdır. Bunun üçün cəmiyyətə, xalqa hüsrən-rəğbət, sevgi hissi, işi fikirdən, əsəri həyatdan ayırmayan sağlam, praktiki həqiqət duyğusu lazımdır"¹.

Füzulidə bu həqiqət duyğusu çox güclü idi. Onun sağlam və hüdudbilməz şairlik fantaziyası bu həqiqəti yüksəltməyə, yaşatmağa xidmət üçün yaranmışdır. Fizuli qəlbinin mənəvi aləmi xalqımızın tarixi, həyatı qədər zəngin və əbədidir.

Şairin lirikasının məzmun dolğunluğu, bədiiliyi, incəliyi, zərifliyi də bununla əlaqədardır. Bu lirika xalqın ən incə hisslərini təmsil etdiyi kimi, ən yüksək zövqünü də əks etdirir. Bu lirika "lal duyğulara söz və həyat verib, onları köksün dar məhbəbindən bədi ədəbiyyatın sağlam havasına"(Belinski) çıxarmışdır. Lirikanın məzmunu subyekt və onun mənəviyyat güzgüsündə əks olunan, onun duyğu aləmindən keçən obyektiv həyat hadisələridir. Ancaq subyekt nə qədər böyük, nə qədər həssas olursa, aləm də bu "güzdə" o qədər ətraflı və doğru əks olunur. Ədəbiyyatımızda Fizuli lirikası yüksəkliyinə qalxa bilən ikinci bir şair tanımırıq. Bu böyük şairin sinəsindən qopanlar əsrlər boyu minlər və yüz minlərcə insanın fikir, hisslərinin tərbiyəsinə xidmət etmiş və edəcəkdir. Azərbaycanda və Şərqi ölkələrində yüzlərcə şairlər bu ustadın dalınca getmiş, ona oxşadaraq yazmış və müvəffəq olduqda sevinmişlər.

---

¹V.Belinski, "Kritika", M.O.Volf şirkəti nəşriyyatı, səh. 817.

Fizuli sənəti isə şer tariximizdə uca bir dağ kimi dayanmışdır. Oxucu da, sənətkarlar da bu dağın tamaşasından doymurlar. Oradan gələn, bahar tərəvəti gətirən sağlam bədiyyat havası həmişə hisslərimizi oxşayır.

Adətən qəzəlin aşiqanə bir şeir olduğunu, məzmun və materialını məhz bu aləmdən aldığını məlum bir həqiqət kimi təsdiq edirlər. Beləliklə də ona görə klassik qəzəl ədəbiyyatında təkrar, məhdudluq, ritorika, zahiri söz bəzəyi və s. cəhətlərə çox rast gəlmək olar.

Böyük bir ehtirasla məhəbbət aləmini təsvir etsə də, eşqi insani hisslərin ən zərurisi, ən yüksəyi saysa da, Fizuli öz qəzəllərində başqa mövzulara əl atmaqdan qorxmamışdır. O məhdud şairlər kimi öz hisslərini bədi formaya tabe tutmaq yox, əksinə, bu formanın Özünü də başqa, münasib mövzu, mətləblər üçün işlətməkdən çəkinməmişdir.

BƏDİİ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Belə bir fikir var ki, Fizuli çətin dildə yazmışdır.

Sairin dil və üslub xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikdə bu iddianın əsassızlığı aydın olur.

Fizuli XVI əsrdə yaşamışdır. O dövrdə elm, mədəniyyət ədəbiyyat dili Şərqdə əsasən ərəb və fars dilləri sayılırdı.

O dövrdə qədim ədəbi ənənələr əsasında, divan bağlamayan, klassik qaydaları icra etməyən şairlər əsl sənətkar sayılmazdı. Sadəcə, Azərbaycan dilində danışmaq və yazmaq o zaman avamlıq, eyib sayılırdı.

İran və ərəb istilaçıları Azərbaycan dilində yazmaq istəyənləri savadsız, avam adlandırıb hörməttən salmağa çalışırlar. Ədəbiyyat və şeirimizin babası, Fizulinin ustad deyə yad etdiyi dahi Nizami də öz əsərlərini fars dilində yazmağa məcbur olmuşdur. Fizuliyə qədər yaşamış Azərbaycan şairlərinin hamısı: (Nəsimi, Süruri, Həbib) ərəb və fars təsirinin ağırlığını, ana dilində yazan şairlərə qarşı rəsmi dairələrin, müstəmləkəçilərin nifrət və təcavüzünü görmüşlər. Lakin heç bir qüvvə dinimizin mənliliyini tapdaya bilməmiş, Azərbaycanın cəsur oğullarını öz əzm və iradəsindən döndərə bilməmişdir. Onlar möhkəm bir inad ilə fars, ərəb dillərini möhkəm öyrənmiş və bu dillərdə də şeir yazmaq hünərlərini isbat etmişlər. Ancaq onlar sevinc və ürək rahatlığı ilə yaratdıqları əsərlərini öz ana dillərində, Azərbaycan dilində yazmışlar.

Böyük Füzulî özünün Azərbaycan dilində şeir yazmağını iftixar hissilə birinci qeyd edib.

"Leyli və Məcnun" kimi gözəl bir sevgi dastanının Azərbaycan dilində səslənməməsi ona ağır gəlir:

*Ol səbədən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kimi,
Nəzmi-nazik türk ləfziylə ikən dişvar olur.
Ləhceyi-türki qəbull-nəzmi-tərkib etməyib,
Əksərən əlvazi namərbutü nahəmvar olur.
Məndə tofiq olsa, bu düşvan asan eylərəm,
Novbahar olğac dikəndən bərki-gül izhar olur¹.*

Azərbaycan dilində incə şeir yazmağı Fizuli ona görə çətin sayırdı ki, o zamana qədər fars və ərəb dillərində minlərcə böyük və kiçik əsərlər yazmışdı. Yüzlərlə yüngül qələmlı, adı sairlər əsrlər boyu işlənilib hazırlanmış və qəlib halına düşmüş ifadə, ibarələrdən, obrazlardan, formalardan istifadə ilə çox tez və asan yazırdılar. Bunların işinə sənətkarlıq kimi yox, yamsılamaq, "yol ağartma" kimi baxmaq lazımdır. Füzuli də belə baxırdı. Ona görə də böyük şair Azərbaycan dilində incə şeir yazmağın hünər istədiyini deyir və özü bu hünəri əməldə bütün parlaqlığı ilə göstərirdi.

İkinci tərəfdən, Füzuli dilinin qəliz, ya çətin olmağı haqqında nəticəni onun şeir dili ilə, indiki danışq dilimizi müqayisədən çıxarmaq düz olmaz. Fizuli öz dövrünün ən yüksək mədəni, alim adamı idi. Şübhəsiz ki, Füzulinin əsərlərində ifadə olunan dərin fəlsəfi fikirlərin, yüksək və mürəkkəb ictimai məsələlərin, elm və sənət hadisələrinin ifadəsi və buna müvafiq surət və epitetləri yaratmaq

---

¹Divan, səh. 218.

üçün o zamanın canlı danışıq dili kifayət etməzdi. Buna görədir ki, böyük şairin şerində başqa dillərdən alınmış kəlmələrə, tərkiblərə çox rast gəlirik. Bu fakt bir də şairin bədii dilinin zənginliyini göstərir. Şair həm ana dilində, həm də çox gözəl bildiyi ərəb, fars dillərində əsər yazmışdır.

Üçüncü bir cəhəti də mütləq hesaba almalıyıq. Füzuli şeirində ərəb və fars kəlmələrinin bolluğuna baxmayaraq dil öz quruluşu, sistemi, bədiiliyi, səlisiyi etibarilə anlaşıqlı və sadədir. Dilin təbiəti hər yerdə qorunur. Hətta elə sadə yerlər var ki, Azərbaycan dilini bilən hər kəs tamamilə başa düşər. "Bəngü Badə" əsərinin əvvəlindən gətirdiyimiz bu parçaya diqqət edin:

Bizə fürsət bu gün qənimətdir...
Lalə tək qoyma gil əlindən cam.
Varikən fürsət, eylə eyş müdam,
Nərgisi gör ki, nəşəsi getməz,
Başı gedərsə, tərki-çam etməz.
Sən dəxi aciz olma, canın var,
Canın olduqca badə tut zinhar.
İstəsən kim, mey abi-kövsər ola,
Ol sana müttəsil müyəssər ola...¹

Burada ərəb və fars kəlmələri yox deyildir. Lalün bunlar belə bir asan, aydın mətində işlədilmişdir ki, ayrılıqda kəlmənin mənasını bilməyənlər də mətndən seçə bilirlər. Buradakı "müdam", "müttəsil", "müyəssər" kimi sözlərə hətta bugünkü şeirimizdə də rast gəlmək olar.

---

¹Divan, səh. 82-83.

Füzulinin bədii dili; çox zəngin olmasına, o dövrün hətta formal tələblərini belə gözləməsinə (dlvan qaydaları, əlifba sırası, rədiflər) baxmayaraq, quruluş və tərkib etibarilə çox sadə, aydın, ahəngdar və əlvandır. Fizuli şeirinə dilin xalq ruhu, xalq ifadə formaları əsas alınmışdır. Hətta çox yerdə canlı danışıq dilinin xüsusiyyətləri saxlanmışdır.

"Badə sun ki, fürsətdir; bizə fürsət bu gün qənimətdir." Bu cümlələrin aydınlığına, ustadcasına qurulmasına, həmin fikri verə bilən yeganə müxtəsər ifadə olmasına kim şübhə edə bilər?! Füzulinin dilindəki sadəliyi-xalq dilimizin dörd yüz il bundan əvvəlini göstərən ana sadəliyi biz hələ layiqincə öyrənməmişik:

*Can sözdür əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyirlər özgədir can¹.*

*Qurtar məni atadan, anadan,
BİR gəm olur iki bəladan².*

*Ardınca qoşun, qoşun uşaqlar,
Əhvalinə kim gülərkim ağlar³.*

*Hər kim olsa ayağıma baş urar,
Mən gəlinə hamı ayağa durar⁴.*

Belə misalları şairin divanında istənilən qədər

---

¹Divan, səh. 347.

²Yenə orada, səh. 295.

³Yenə orada, sah. 292.

⁴Yenə orada, səh. 89.

tapmaq olar.

Bunlar göstərir ki, Füzuli yalnız özündən əvvəlki klassik şeir dilinə, ədəbi dilə yox, eyni zamanda ən çox xalq dilinə əsaslanmışdır. O, xalq dilinin bütün inceliklərini, zənginliklərini şeirində təcəssüm etdirmiş, atalar sözlərindən, xalq məsəllərindən, xalq təbirlərindən çox istifadə etmişdir. Şairin əsərlərindəki söz ehtiyatı, təəssuf k1, bızım dilşünaslarımız tərəfindən hələ öyrənilməmişdir. Bu zəngin xəzinənin qapısını biz indi-indi döyür, açmaq, öyrənmək istəyirik. Şairin əsərlərində elə dərin məşiet sözlərinə rast gəlmək olur ki, onların birinci dəfə məhz Füzulinin vasitəsilə şeirə gətirildiyini düşünmək olar.

Füzulidə söz ehtiyatının ən zəngin xüsusiyyətlərindən biri xalq sözlərinin, xalq həyat və məişətinə aid olan, ədəbi dildə bəlkə də ilk dəfə işlənən sözlərin çoxluğuudur. Füzuli bu sözlərdən bəzi şairlər kimi qorxmur. Əksinə, bu sözləri məharətlə şeirə salır. Zahirən kobud və ara sözü kimi görünən bir sıra kəlmələri elə yerində, ustalıqla işlədir ki, söz incə bir ifadə və musiqi alır. "əkin"(bədən mənasında), "durquzmaq"(oyatmaq), "axta, bətər, qabat"(üz), "möyüz" "qıymaq" "cənbər" "naşı" "iplik"" "yastıq" "başmaq" "nərd" "birçək" "çanaq" "gözdən salmaq" kimi xalis danışiq dilindən alınan sözlər: ayrıa bədənli, ay qabaqlı, bulud zülflü, mürüvvət mənbəyi, könül quşu, astana daşı, daş bağırlı kimi sadə, gözəl xalq tərkibləri Füzulinin şeir dilinin gözəlliyini artıran xüsusiyyətdir.

Şairin qəzəllərində, "Bəngü badə" "Leyli və Məcnun" əsərlərində hətta hazırkı, canlı dilimizdən seçilməyən,

ümumi xalq leksikonuna xas ifadələr vardır:

*Mərhəm qoyub önərmə sinəmdə qanlı dağ,
Söndürmə öz əlinlə yandırdığın çirağ...
Tünd olma, bir qədəh ver, tər eyləsin damağı ¹.*

"Sinəmdə qanlı dağ", "öz əlinlə yandırdığın çirağ", "dimağı tər eləmək"(içmək mənasında) xalis xalq ibarələridir.

Bu aşağıdakı misralarda verilən ifadələr öz sadəliyi, xalq danışığı dili formasını saxlamaları ilə bərabər, incə, səlis, zərif, şeir dilini təyin edən üsürlər şəkilində işlədilmişdir;

*Məhşər günü görüm, derəm ol sərvqaməti,
Gər onda həm görünməsə, gəl gör qiyaməti ².*

"Gəl gör qiyaməti". Danışığın hissi təsirini, həyacanı belə bir "təsvir" ilə vermək ancaq canlı dilimizdədir ki, birinci dəfə Füzuli qələmi ilə şeirə salınmışdır:

*Bilməzsənmi ki, qanə qandır(273) ³
Sınacaqdır sənin başında çanaq(91)
Başına çox bəla gəlir məndən(87)
Yox özündən məgər sənin xəbərin(87)
İntizari-meyi-gülgün ilə bayram ayına.,
Baxa-baxa enəcəkdir gözüümüə qara su.(189)*

---

¹ Divan, səh. 199

²Yenə orada, səh. 200.

³ Misalların hamısı şairin Divanındandır. Rəqəmlər səhifəni göstərir.

Nə bələdir bizə ya rəb, nə qara gündür bu(189)
Başından etmə sayəni kəm(186)
Mən hara, tərki-eşq hara (310)¹
Ki, sübh olduqda mürdə cismimi, torpağa tapşırıdım(178)
Canım aldın göz yumub-açınca möhlət vermədin(168)
İraq olsun yaman gözdən, nə xoş saətdir ol saət(140)
Ey dust, mənimlə dustları düşməən eylədin,
Düşməən həm eyləməz bu işikim, sən eylədin(165)

Füzulinin bir sıra şeirlərində bu və ya başqa formalarda atalar sözlərinin işlədildiyini görürük.

Burada iki ehtimal ola bilər. Ya Füzuli xalqda, canlı dildə olan hikmətli sözləri şeirə salıb daha da məşhurlaşdırmışdır. Yaxud da əksinə, bu sözlər Füzuli tərəfindən yaradılmış, sonra xalq arasında yayılaraq zərbi-məsəl, atalar sözü halına gəlmişdir. Məsələn: el ağzını tutmaq olmaz, dünya işi qana qandır, xəstə yastıqdan iyrenər, qanlıni qan tutar, xəstəyə su vermək xeyir işdir və s.

Şübhəsiz ki, bu sözlərin çoxu xalq dilində Füzuli şeirlərindəkindən bir az fərqlidir. Ancaq əsas məzmun və fikir eynidir.

Böyük şair öz "Diva'n"ının müqəddiməsində oxuculardan, xüsusilə ədib və şairlərdəri üzr istəyib göstərir ki, mən ölkələr səyahətinə çıxmamışam, ömrümü doğulduğum yerdə keçirmişəm. Ona görə də əsərlərimdə bir sıra yerlərin lətif və duzlu ibarələri, zərbi-məsəlləri tapılmasa, bunu mənə nöqsan tutmayın:

"Təvəqqə budur ümumən əhaliyi-izzü etibardan, xüsusən, büləğayi-rum və füsəhayi-tatardan ki, əgər şahidi-hüsni-ibarətimdə ol diyarın əlfaz və

---

¹Əslində: Mən qandanu tərki-eşq qandan.

ibarələrindən ziyvər olmasa və müxəddəreyi-nəzmim ol mülklərin lətayif və zərbi-məsəllərindən ziyət bulmasa, bu daiyi məzur buyuralar"¹.

Bu qeydindən də aşkar görünür ki, şair seirdə xalq dilinin bəzək və zinətlərini, gözəlliklərini, zərbi-məsəllərini işlətməyi sənətkarın qarşısında bir tələb kimi qoyur. Nəinki şairin öz ana dilindəki gözəl söz və ibarələri işlətməyi lazım bilir. Bunun üçün hər bir şairin qonşu ölkələrin, qonşu xalqları və onların yaşayışını, adətlərini, ədəbiyyatını öyrənməsini məsləhət görür. İctimai həyata, xalqa və xalq dilinə əsas təb və ilham mənbəyi kimi baxdığındandır ki, böyük şair Azərbaycan xalq dilinin ən incə xüsusiyyətlərini öz şeirində ifadəyə çalışmış və bu çətin işdə tamam müvəffəq olmuşdur. O, hətta bütün şəhər və vilayətlərdə yox, ancaq bir şəhər, bir rayonda işlədilər, lakin forma, məna etibarilə dilimizin doğma xüsusiyyətlərinə uyğun gələn və bu xüsusiyyətləri əks edən sozləri də şeirində salmışdır.

Füzulidə rast gəldiyimiz "neşə" sözü² ("nə üçün" mənasında), "olmaya" ("yoxsa" mənasında), habelə "eşik" (həyat), ola ki" (olsun ki, ehtimal ki) sozləri, xalis canlı danışıda işlənən Azərbaycan kəlmələri olmaqla, ilk dəfə böyük şairimiz tərəfindən şeərə salınmışdır.

Gördüyümüz kimi, Füzulinin şeir dilinin ilk ehtiyat mənbəyi canlı xalq dilidir. Bununla yanaşı olaraq böyük şair Öz dövrünün ədəbi dilinin, yazı dilinin bütün zənginliklərini mənimsəyib şeirində tətbiq etmişdir. Ədəbiyyatımızda Füzuli qədər zəngin

---

¹Divan, səh. 5-6.

²Neşə sormazsan ki, əhvali-dili Şeyda-nədir? Divan. səh. 332.

söz ehtiyatına malik ikinci bir şairin adını: çəkmək çətindir. O, öz bədii dilinin inkişaf və cilalanmasında Nizami, Nəsimi, Xətai, Həbib kimi sairlərin sənətindən faydalanmamış deyildir. Füzuli dilində əsrlərdən bəri işlənib gəlməkdə olan şeir aləmində bir qəlib halını alan ənənəvi surət, epitetlərə də rast gəlirik; lakin Füzulidə bunlar tamamilə orijinal, yeni bir şəkildə işlədilmişdir. Füzuli əsərlərinin dili ən yığcam və ən yüksək seir dilidir. O, zamanın tələbinə görə, klassik şeir çərçivəsindən kənara çıxmayan şair əruz ölçüsündə yazsa da, seirinin məzmununu formaya, mənanı ölçüyə tabe tutmamışdır. Əksinə, o, çox yerdə bu formanı qırmağa, dilini, sözün bütün məna gözəlliyini bürüzə verməyə çalışmışdır. Füzuli müstəsna istedad sahibi olduğu kimi, yüksək mədəniyyətli, zəngin məlumatlı alim bir şairdir. Bu, onun hər bir əsərində, hər bir misrasında görünür. O, nəinki öz xalqının, həm də bütün yaxın Şərq xalqlarının həyatı, məişət, əxlaq və ənənələrini öyrənmişdi. Doğma xalqın həyatını mükəmməl bilirdi. Onun müstəsna həssaslığı, dəqiq nüsaqidə bacarığı hər bir hadisənin mahiyyətini qavramağa, hər bir obyektə tam əhatə etməyə imkan verir. Bu cəhətdəndir ki, o, bəzən yeni bir predmet, bir söz əsasında onlarla bir-birindən fərqli surətlər, səhnələr yaradır. Klassik Şərq ədəbiyyatında məşhur və məqbul olan surətləri o da, özündən əvvəlki böyük sairlər kimi çox işlədir. Ney, sayə, şəm, ləl, dürr, pərvanə, sərv, ah, kəman, xublar, xəttü-xal, mişk, dağ, büt, saqi, sünbül, mərdümi-çəşm, əgyar, aşıq, ahu, mohnət, didar, hicran, vəsl, küyi-vüsal, canan,

tuti, bülbül, gül, xəzan, səba... və s. sözlərə Füzuli şeirində dönə-dönə rast gəlirik, Lakin bunlara heç vaxt təkrar kimi baxmaq olmaz. Çünki Füzuli şeirində bu hadisə, məhfumlar hər dəfə başqa bir cəhətdən işıqlandırılır, Hər dəfə bu sözlərin ancaq bir cəhti qabarıq şəkildə ifadə olunur. Bu sözlər Füzuli şeirində hər dəfə başqa bir sistemdə, yeni bir bədii təsəvvür, yeni bir lövhə yaratmaq üçün işlədilir.

*Ol pir çü gördü surəti-hal,
Surət kimi qaldı blr zaman lal...¹*

Aydındır ki, hər iki misrada işlənən "surət" sözü tamam başqa-başqa məna verdiyindən, şeirin dilini daha da gözəlləşdirir. Böyük şairin çox sevdiyi və çox işlətdiyi "ney" sözünün aşağıdakı misralarda verdiyi təsəvvürləri qiyas etmək olar:

*Ney kimi hərdəzn ki, bəzmi-vəslini yad eylərəm,
Ta nəfəs vardır qura cismimdə, fəryad eylərəm².*

Şair öz cismini ney ilə müqayisə edir. Ney məclislərdə dillənib səslənən kimi, şairin "quru"(zəif cansız) cismi məşuqəsi ilə görüşü xatırlayanda fəryad edir. Ney də qurudur, əzablar çəkmiş aşıq də. Neyin içi hava ilə doludur, aşıqın sinəsi həsrət ahı ilə doludur. Ney ilə "bəzmi-vəsl" yada salınanda dillənir, aşıq də.

İkinci bir yerdə;

---

¹ Divan, səh. 262.

² Divan. səh. 175.

*Ney kimi cismim oldu oxundan dəlik-dəlik,
Dəm vurduğumda yerli-yerindən səda verər¹.*

Yenə aşiqin cismi ilə ney qarşılaşdırılır. Oxlar aşiqin bədənini ney kimi dəlik-dəlik etmişdir. Nəfəs verib aldıqca ney kimi çalınır, səslənir.

Üçüncü bir yerdə:

*Naləndir ney kimi avazeyi-eşqim bülənd,
Nalə tərkin qalmazam ney təkkəsilsəm bənd-bənd².*

Aşiqin nailəsi ney nailəsinə bənzəyir. Ney kimi bənd-bənd edilsə də, susmayacaqdır.

Dördüncü bir yerdə:

*Xali etdim dil həvayi-ixtilati qeyirdən,
Bəzmi-ğəmdə ney kimi həmdəm mənə fəryad bəs³.*

Aşiq qəlbini ney kimi özgülərlə həmdəm olmaq həvəsindən azad etmişdir. Qəm məclisində onun həmsöhbəti fəryad çəkəndir (ney də, ona səs verəndən, onu çalandan başqası ilə həmdəm olmaz).

Beşinci bir yerdə:

*Dəf kimi köküsdə ləhv qoyma,
Ney kimi hər həvayə uyma.*

Leyliyə nəsihətlə deyilən bu sözlə ney "həvayi-nəfsə uyan", "əhli-keyf" qızlar ilə müqayisə edilir.

Altıncı bir yerdə:

---

¹ Divan, səh.163

²Divan, səh.150

³Nusxədə yanlış olaraq fəryadrəs yazılıb. 63

*Mən sabiti-ərseyi-bəlayəra,
Ney kimi xəzaneyi-həvayəm¹.*

Burada neyin hava xəzinəsi olması alınır, bu cəhətdən aşıq neyə oxşadılır (Leylinin dilindən olan bu parçada "hava" sözünü sevdə, eşq və həvəs mənasında da almaq lazımdır).

Misralardan aydın olur ki, böyük şairin eyni söz vasitəsilə yaratdığı obraz və səhnələr bir-birindən nə qədər fərqlidir. Bu xüsusiyyəti nümayiş etdirən onlarca başqa sözləri də gətirmək mümkündür.

Məsələn, "sayə" sözünü alağ:

*Gün ki, sayən düşdüyü yerdən durar, bir vəchi var
Gəlsə aliqədrələr, fəqr əhli durmaqdır ədəb².*

Mənanın incəliyinə, təsəvvürün orijinallığına, müqayisənin gözəlliyinə, adı, həyati faktı yüksək bədii izaha heyrat etməmək olmaz. Şair öz məhbubəsinə xitabən deyir:

"Sənin kölgən düşən yerdən gün çəklir. Çünki böyük adamlar gələndə kiçiklərin ayağa qalxması ədəbdəndir. Məşuqənin gölgəsi, deməli, günəşdən "aliqədr" dir.

İkinci bir yerdə şair sayə sözünü başqa xasiyyətinə, həmişə hərəkətdə olmasına görə gətirir:

*Gördüm ol xurşudi-hüsnün, ixtiyarım qalmadı,
Sayə tək bir yerdə durmağa qərarım galmadı.³*

---

¹ Divan, səh. 168.

²Yenə orada, səh. 128.

³Yenə orada, səh. 197.

Bu iki misra arasındakı mənə və surət kontrastının kölgə məfhumunun həmişə günəş, işıq, aydınlıq məfhumu ilə çox mahirənə qarşılaşdırılmasını bununla da aşıqla məşuqə arasındakı münasibətin verilməsini hələlik bir tərəfə buraxıb, kölgə kəlməsinin özündən çıxan mənanı alağ:

Saya tək bir yerdə durmağa qərarım qalmadı.

Məlumdur ki, kölgə hərəkətdədir. Hərəkət etməyən bir ciminin də kölgəsi hərəkət edir. Gün müxtəlif vaxtda müxtəlif yerdə olur. Şair özünü (aşığı) bir bu mənada kölgəyə bənzədir. İkinci tərəfdən, kölgə ayaq üstə dura bilməz. Həmişə yerə sərilir. Ona görə də şair özünü kölgəyə oxşadıb məşuqəsi yanında heyrətini ifadə edərək "durmağa qərarım qalmadı" deyir. Üçüncü tərəfdən, seirdə kölgənin ayaq üstə dura bilməməsinin səbəbi verilir. Ayaq üstə dura bilməmək kölgənin həmişəlik vəziyyəti deyildir. Ancaq indi, bu yerdə kölgə məşuqəni "gördüyü" üçün elə vəziyyətə düşür. Çünki kölgə öz məşuqunu (günü) görmüşdür. Eynilə şair də öz məşuqəsinin "xurşudi-hüsnünü" gördüyü üçün ixtiyari əldən getmişdir.

İki misrada, bir-birindən bədii iki qüvvətli lövhə verilir (günəş-kölgə, aşiq-məşuq). Bunların qarşılaşdırılması ilə aşıqın məşuqəyə qarşı dərin və tükənməz məhəbbəti ifadə olunur.

Şeirin, ifadənin, sözlərin izahına hansı cəhətdən yanaşırsan yanaş, gətirilən məfhumlar arasında uyğunluq, ya təfəvütün hansı cəhətini alırsan al, şairin bədii lövhə çəkmək nliyyətinə cavab ve-

rir, onun dediyini deyir. Lövhö həm bədii, həm də məntiqi dərinliyi və ətraflılığını ilə bitkinliyini yüksəkliyini sonuna qədər saxlayır. Eyni qüvvəti aşağıdakı misralarda-"Leyli və Məcnun" əsərində də görürük. Anası Leyliyə nəsihətlə deyir:

*Sayə kimi hər yerə üz urma,
Heç kimsə ilə oturma, durma¹.*

Hər iki misrada Leyli kölgə ilə qiyas edilir. Birinci misrada Leylinin kölgə kimi olmaması (hər yerə üz vurmaması) tələb olunur, ikinci misrada kölgə kimi olması istənilir, çünki kölgə, əslindən başqa heç kəs ilə, heç şey ilə uyuşmaz, ülfət bağlamaz, Dördüncü bir yerdə kölgə sözü ilə ayrı lövhə yaradılır:

Sayə tək sevdayi-zülfün payimal eylər məni...

Burada kölgənin puç və yox olması xüsusiyyəti alınır. Sevgilinin zülfünün sevdası şairi kölgə kimi puç edir. İfadədən aydın görünür ki, şair sevdanın özünü də yüksəldib günəş ilə bir tutmuşdur, çünki ancaq günəş kölgəni yox edə bilər. Zülfün sevdası da şairi belə "payimal" edir.

Beşinci bir yerdə:

*Sayeyi-zülfün şəbistanındadır şəmi-rüxün,
Necə etsin qədr² ilə xurşudi-aləmtab ona..³*

---

¹ Divan, səh.252.

² Ərəbcə "qədr" bir gecənin adıdır. Din ehkamına görə, qədr gecəsi ən qaranlıq, həm də müqəddəs gecədir-M.C.

³ Divan, səh.122.

misralarında deyilir: sənin üzünün şəmi (yanaqların) saçının kölgəsindən yaranmış gecədədir. Dünyanı işıqlandıran günəş, qədr-qiyətdə ona (yanaqlarına) necə çatsın?

Bədiilik noqtəyi-nəzərindən həmin beyti bir neçə cür şərh etmək mümkündür: Sənin rüxsarının günəşi, zülfünün gecəsi ilə qarşı-qarşıya (yanaşı) durduğu üçün, adi günəşdən şərəfli və qiymətlidir. Həqiqi gecə ilə, "həqiqi günəş belə bir şərəfə necə çata bilər? Yaxud: sənin zülfündən olan qaranlığın həm də şərəfli gecənin müqabilində, adi günəşin ancaq qədr gecəsi var. Beləliklə, adi günəş sənə necə tay ola bilər? Sənə aşiq olan günəş heç vaxt sənə çata bilməyəcək. Çünki sənin rüxsarın zülf gecəsidir. Şəm obrazına da Füzuli şeirində çox rast gəlirik:

*Oda yaxdım şəmvəş canım baxıb rüxsarinə,
Çərxə çəkdim dudi-dil sərvi-xuramanın görüb¹.*

Şair canını şama bənzədir, məhbubənin qarşısında yandırır.

*Şəm başından çıxarmış dud şövqi-kakilin.
Böylə kutəh ömr ilə başmdakı sevdaya bax.*

Burada da aşiq şəmə oxşadılmışdır. Lakin onun məhbubəyə qurban olduğu yox, qısa ömr ilə uzaq sevdalara düşmək xasiyyəti alınmışdır. Məhbubənin saçları şəmin başından tüstü, duman çıxarmışdır.

Aşağıdakı misraların bəzisinə səm məclis məhrəmi

---

¹ Divan, səh.130

olduğu üçün, bəzində işıq verdiyi, bəzində "aləmi pərvanə" etdiyi, bəzində də aşiqi vuran ildırım olduğu üçün gətirilir.

*Şəmivəş məhrəmi-bəzm eylədi ol mah məni,
Yanacaq atəş-hicrə yenə varim bu gecə¹.*

*Şöleyi-şəmi-rüxün əğyarə bəzməfruz olur,
Ah kim etcək mana bir gərqi-aləmsuz olur².*

*Aləmi pərvaneyi-şəmi-camalın qıldı eşq,
Cani-aləmsən, fəda hər ləhzə min candır sana³.*

*Cizkinirkən başına şəmi-ruxundən könlümü,
Mən gülma onu həm, ol şəmə bir pərvanə-dut⁴.*

Belə misalları şairin əsərlərindən çox gətirmək olardı. Bütün bunlar şairin həyat və varlıq haqqında faktlar, əşyalar haqqında, onların müxtəlif və mürəkkəb, qarşılıqlı münasibəti haqqında ətraflı, zəngin və dürüst təsəvvür sahibi olduğunu göstərir. Söz Füzulinin əlində əşyanı işıqlandıran çıraq kimidir. Həmin əşyaya hər tərəfdən yanaşmağa, onun bütün daxili, zahiri məna xüsusiyyətini işıqlandıрмаğa imkan verir. Eyni zamanda söz, onun zəngin mənalılarının açılması şairin qələm qüdrətini nümayiş etdirir. Şair sözü məqsədə müvafiq şəkildə alır, istədiyi surət və mənanı almaq üçün sözü təsəvvürə gəlməz bir ustalığa, bir ustalığa,

---

¹ Divan, səh.191

²Yenə orada, səh. 140.

³Yenə orada, səh. 121.

⁴Yenə orada, səh. 131.

incəlik və dəqiqliklə cürbəcür mənalarda işlədir. İlk baxışda yalnız bir məna verən sözü şair elə bir tərkibdə, elə bir ibarə və quruluşda işlədir ki, oxucucu heç bir çətinlik çəkmədən həmin sözün yerinə görə ayrı-ayrı mənalarda işləndiyini seçir:

*Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni,
Surəti-halim görən surət xəyal eylər məni.*

Yaxud:

*Nə zibasən ki, surət bağlamaz təsviri-rüxsarın
Təhəyyür surət eylər surətin çəkdikdə nəqqaş.*

Bu beytlərdə təkrar olunan surət sözlərinə, onların müxtəlif mənasına diqqət edək;

Birinci misradakı surət sözü sima, sifət, üz mənasındadır. Şair sevgilisinin üzünü gördükdə, "heyrdən lal olur", nitqi tutulur. İkinci misranın başındakı surət vəziyyət mənasındadır (surəti-halim görən-vəziyyətimi, halımı görən). Həmin misranın ortasındakı surət sözü şəkil mənasındadır: "Surəti-halim görən surət xəyal eylər məni" , yəni vəziyyətimi görən məni canlı insan hesab etməz, cansız şəkil sayar.

İkinci beytin ilk misrasındakı surət sözü isə yaratmaq mənasındadır. "Nə zibasən ki, surət bağlama təsviri-rüxsarın". Elə gözəlsən ki, sənin Şəklini çəkmək, yaratmaq nümkün deyil.

Eyni bir sözün yanaşı misralarda belə, dörd mənada işlədilməsinə baxmayaraq zərrə qədər məna təsəvvür qarışıqlığı, dolaşıqlığı yoxdur. Əksinə "s" səslərinin musiqi və ahəngi şeirə daha da gö-

zəllik və axıcılıq verir:

Nə zibasən ki, surət bağlamaz təsviri-rüxsarın.

Böyük şairimizin sözə, ifadəyə sahib olmaqda dilin bütün zənginliklərindən istifadədəki ustalığını aydın gördükdən sonra, konkret təsvir və ifadə vasitələrinə diqqət edək.

Füzuli şeiri, bütün bədii vasitələrlə olduğu kimi, bədii sifətlər-epitetlər ilə də çox zəngindir. Onda adi, daha doğrusu, ibtiddi epitetlər çox azdır: "Qara bəxt", "şirin can" "acı göz yaşı" və s. kimi.

Şairin bədii təfəkkür qüdrəti, şair xəyalının zənginliyi ən çox mürəkkəb məcazlarda, səhnə verən epitetlərdə, əşyanı bir neçə cəhətdən əhatə edə bilən bədii sifətlərdə daha aydın görünür.

Şərqi klassik ədəbiyyatında əsrlər boyu çeynənmiş, təkrar olunmuş, ümumi rəng almış zülfi-pərişan, qönçeyi-xəndan, nəvəki-müjgan, aşiqi-nalan, sərv-i-xuraman, ləli-dürəfşan... səpkili məcazlar Füzuli şeirində də vardır. Bunlarla yanaşı, xalis xalq ədəbiyyatı stilində, şəkilsiz mürəkkəb, mənacə açıq və parlaq epitetlər də çoxdur.

*Gəl ey gözü bağlı, bağı dağlı,
Başı qaralı, ayağı bağlı¹.*

Leylinin çıraqla ilə söhbətindən alınan bu sətirlərdə çırağa olduqca münasib və uyğun bədii sifətlər, epitetlər verilmişdir. Füzuli bir neçə sözün iştirakı ilə yaradılan mürəkkəb məcazları çox sevir, bol-bol işlədir, bunlar vasitəsilə məfhumun ətraflı və mükəmməl təsvirini yaradır.

---

¹ Divan, səh.275

*Dərd çəkmiş sərim ol xali-siyəh qurbanı,
Tab görmüş tənim ol türreyi-tərrarə fəda¹.*

"Dərd çəkmiş baş", "tab görmüş bədən"² ifadələrindəki epitetlər bir neçə söz ilə yaradılmış olsalar da, hadisənin, ya əşyanın konkret, aydın təsvirini verir.

Bu şeirlərin bəzində təyini sifət ilə bədii sifət-epitet yanaşı verilmişdir. Şair özünün mükəmməl dil biliyi sayəsində azərbaycanca olan sifətləri movsunun əvvəlində, fars, ərəbcə olan sifətləri isə axırına gətirməklə movsufu (əşya, fakt, hadisə) təyin və tovsif sözləri ilə əhatə edir.

"Məst çeşmində olan qəmzeyi-xunxar..."³.

"Qəmzə" sözündən əvvəlki ifadə (məst çeşmində olan) sifət, sonrakı isə xunxar) həmin sözdə verilmiş epitetdir (bədii sifətdir).

Xalis Azərbaycan xalq stilində yaradılmış bu aşağıdakı epitetləri biz, Füzulidən qabaqkı şairlərdə görmürük:

*Boynu burlu, ayağı bağlı,
Şəhla gozü, nərgisi-pürəfsun,
Şahbaz baxışlı, ahu gözlü,
Şirin hərəkətli, şəhd sözlü,
Ayrıqca şəkü və xoşca peykər,
Yaxşıca sənəm, gözəlcə dilbər,
Şəhla gözü, nərgisi-pürəfsun,
Ziba qaş nərgis üzrəki nun
Hüsni gülü ləleyi-şəfəqfəm,
Zülfi xəmi lələ üzrəkilam¹.*

---

¹ Divan, səh.123.

²Yenə orada, səh.272

³Yenə orada, səh.272

Epitetin-bədii sifətin təsvir etdiyi movsufu (sifətlənən) mütəkəllimə nisbət verməklə, "huri-liqa-lım, mələk simalım" şəklindəki misralar, xalq ruhunu ifadə edən, bəlkə də tamamilə canlı dildən gələn gözəl və zərif ifadələrdir. Şeir dilinə gözəllik verən bu formanı sonrakı şairlərimiz inkişaf etdirmislər. Füzulidən iki yüz il sonra yaşamış və yazıb yaratmış məşhur realist şairimiz Vaqifdə də bunu çox görürük.

Vaqifin aşağıdakı qoşması həmin xüsusiyyətlə yazılmış sadə epitetlərlə zəngin gözəl əsərlərdəndir:

*Kaman qaşlım, kirpikləri qəməlim,
Şəkər danışıqlım, şirin deməlim.
Gülgəz zənəxdanlım, bəyaz məməlim,
Sinəsi meydanım neçin gəlmədi?*

*Nəsrin binagüşlüm, bənəfşə muylum,
Pərilər tələrlim, mələik xuylum.
Büllur təfətlim, sənubər boylum,
Huriyi-qılmanım neçin gəlmədi?*

*Ağzı xeyir sözlüm, dili diləklim²,
Tər qollum, gül əllim, gümüş biləklim,
Qarıcqaqcıl vəlim, tavus bəzəklim,
Libası əlvənün neçin gəlmədi³*

Şübhəsiz ki, Vaqif böyük ustad və müəllim olan Füzulidən bədii dil sənətkarlığı məsələsində çox şey öyrənmişdir.

Bu qoşmada gözəlin epitetlərlə təsviri o qədər

---

¹Yenə orada, səh.249

²Qaraquş (H.A)

³“Molla Pənah Vaqif”, Bakı Azərənşr,1977,səhş18

qüvvətli və mükəmməl verilmişdir ki, oxucu nəzərində tam bir portret, zərif bir insan surəti canlanmış olur.

Füzuli obyektə, əşyaya epitet verəndə, onun mövsufa olan uyğunluq və münasibəti buradan hasil olan gözəllik və zərifliklə kifayətlənir. O, həm də epitetin bütün misra ilə çəkilən bədii lövhəyə nə dərəcədə uyğunluğuna diqqət edir. Bir qayda olaraq şairin məcaz və epitetləri bir sistem kimi alınır, ya məntiqi uyğunluq, inkişaf yolu ilə, bir-birini tamamlayır, yaxud da təzadlar şəklində verilir.

*Bülbüli-zarəm güli-rüxsari-alindən cüda,
Tutiyi-laləm şəkər nisbət məqalindən cüda.*

Bu misraların başlarında epitetli tərkiblər işlədilmişdir ("bülbüli-zarəm, tutiyi-laləm". Bu epitetlərin şeirin ümumi mətninə uyğunluğuna diqqət yetirsək, görürük ki, hər bir epitet, misranın axırında verilən bədii lövhə ilə də uyğun gəlir.

Şair birinci misrada məşuqənin üzünü qızılgülə oxşadığı üçün, özünə fəryad edən bülbül sifəti verir. İkinci misrada şair özünü onun üçün lal olmuş tuti adlandırır ki, məşuqənin sirin sözlərindən ayrı düşmüşdür. Gül ilə ülfət bülüblə xas olduğu kimi, söz ilə ülfət də tutiyə xasdır. İkinci tərəfdən, bülbül güldən ayrı düşəndə fəryad edir, tuti sozdən, muxatəbində, müsahibindən ayrı düşəndə susur. Bu mənalar arasında təzad vardır. Hər misrada qüvvətli məna vəhdəti, uyğunluq gozləndiyi halda, misralar arasındakı məna əlaqəsi bədii təzadla əsaslanır.

Füzulinin qüvvətli söz sənətkarlığı onun təşbehlərində (bənzətmə) də Özünü göstərir. O, təşbehi həmlşə bir bədii zərurət kimi işlədir. Onun zəngin biliyi dərin həyati müşahidəsi, təşbehlərinin də həqiqi, təbii, tizfəhm və konkret olmasına səbəb olur. O, əslində heç bir şeirində qəsdən təşbeh yaratmaq fikri nə düşməmişdir. Bir fikri n, təsəvvürün ifadəsində, istər-istəməz xəyalında doğan fikirlərin, hısslərin çağırıldığı təbii təşbehləri işlətməmişdir. Bunun üçün də bu təşbehlər el arasında çox və tez yayılmışdır.

Füzulinin təşbehləri, əşyanın öz əsas, üzvi xassələrindən, həmin əşyadan aldığırmz təsirlərdən doğan və bunu əks etdirən təşbehlərdir. Odur ki, bu təşbehlər oxucunun təsəvvürünü aydınlaşdırır, lövhələrin hərtərəfli qavranmasına xidmət edir.

Füzulidə müfəssəl, ibtidai təşbeh yox kimidir. Onun təşbehləri əsasən iki ünsürdən, bənzəyən ilə bəzədiləndən ibarət mükəmməl təşbehlərdir. Şairin təşbehləri bədii məna və qüvvət etibarilə maraqlı və çoxcəhətlidir.

"Leyli və Məcnun" poemasında aya xitabən deyilən misralara baxaq:

*Key gah qəddim kimi xəmidə,
Gahi pür olan misali didə.
Gah zahir olan məna qəmmim tək,
Gah ğayib zənisü həmdəmmim tək...*

Bu misraların hər birində bir mükəmməl təşbeh var. Bu dörd təşbehin isə əsası, bənzəyəni birdir(aydır). Ayın xüsusiyyətlərindən istifadə edərək

sair gah onu bükülmüş bədənə, gah yaşla dolu gözə gah qəmə, gah da həmsöhbətə bənzədir. Bu təşbehlərin hamısı ayın xüsusiyyətlərini əks etdirir, onun obrazlı təsvirini verir. Bu təşbehləri şair eyni zamanda əsərin ümumi məzmununu, surətlərin səciyyəsi ilə, qəhrəmanın əhvali-ruhiyyəsilə də bağlayır. Nə üçün Füzuli ayı, deyək, orağa oxşatmır, bükülmüş qəddə-insan bədəninə bənzədir? Nə üçün bədrələnmiş ayı bir gözəlin sifətinə yox, yaşla dolu gözə bənzədir? Burada şairin sözə dərindən yanaşması, onu seirin mənə cəhətinə görə seçməsi, surətlərin məzmun və ideyasına əsas əhəmiyyət verməsi mühüm iş görür.

Şair hər bir sözün, təsvir edilən xarakterlərin inikasına dürüst xidmət etməsinə səy edir. Öz-özlüyündə gözəl və bəlkə də zərif olan, lakin əsərin ümumi bədii məntiqi ilə əlaqədar olmayan təşbeh Füzuli şeirində işlədilməz.

"Leyli və Məcnun" əsərinin bu yerində, şair ayı sadəcə təsvir etmək məqsədini qoymamışdır. O, ayı öz qəhrəmanının-Leylinin xatiri üçün surətlər silsiləsinə bağlamışdır. Burada aya təşbeh edilən cəhət bunlarla Leylinin özünün təsvir olunduğunu, əsər qəhrəmanının hal və vəziyyətinin verildiyini görürük. Ayın hilal vaxtı, Leylinin bükülmüş qəddinə bənzəyir. Ayın bədr zamanı isə Leylinin qəminin zahiri olmasına, batması Leylinin həmdəminin qeyb olmasına bənzəyir.

Beləliklə, təşbehlər burada, yalnız bir obyektə təsvirə, şərhə xidmət etmir, eyni zamanda, əsərin əsas surətlərinin dürüst anlaşılmasına, ümumi ideyanın bədii realizəsinə kömək edir,

Həmin əsərdə anasının Leyliyə nəsihəti də belədir:

*Sağər kimi gəzməyi həram et,
Nəğmə kimi pərdədə məqam et.
Dəf kimi köküsədə ləhv qoyma.
Ney kimi həvayi-nəfsə uyma.
Güzgü kimi qatı üzlü olma,
Nərgis kimi xiyərə gözlü olma.
Hər surətə əks kimi baxma,
Hər gördüyünə su kimi axma¹.*

Bu parçada gətirilən təşbehlərin sadəliyi, aydınlığı, məişətdən almma və ümumi oxucular üçün, tərbiyə üçün dedikcə məqbul olduğu bir yana dursun, buradakı incə təzadı seçməmək olmaz. Ana sevirli qızına kobud şeylərdən, pis xaslıyatlardan uzaq saxlamaq üçün nəsihət edir. Ancaq bir dənə də pis, kobud əşyanın, ya xasiyyətin adını çəkmir. Qız neyə, güzgüyə, nərgisə, suya, surətə bənzədilir. Bu əşyalar qız təsviri üçün çox münasib, uyğun, incə və zərif surətlərdir. Ancaq şair özünəməxsus bir dəqiqliklə həmin zərif əşyanın özündə həm müsbət, həm mənfi xüsusiyyətlər tapır. "Dəf kimi köküsədə ləhv qoyma", "Ney kimi həvayi-nəfsə uyma", "Hər surətə əks kimi baxma", "Hər gördüyünə su kimi axma"... Bu təşbehlərin forması da mənası kimi sadə, aydın və konkretidir. Doğrudur, bəsit təşbehə xas olan "kimi", "təki" ədatları işlədilmişdir. Ancaq yerində gözəl işlədilmişdir. Bütün misralarda, bənzəyən (qız) eyni olduğu üçün və onun adı çəkilmədiyini üçün qoşmalar ifadəyə ağırlıq vermir. Füzuli, yuxarıda gördüyümüz kimi, təşbeh yaradanda bəzən mənanın tələbinə görə eyni əşyanın

---

¹ Divan, səh- 252

başqa-başqa cəhətlərini alır. Sanki onu ilham fanarı ilə işıqlandırmaq üçün hər tərəfdən əhatə edir, bütün xassələrini vermək istəyir (sayə, ay, şəm və b.). Füzuli hadisə və predmetlərin bütün xasiyyətlərini əhatə etməyi bacardığı, onlara hər cəhətdən bələd, hakim olduğu üçün ecazkar bir qüdrətlə bir beytdə üç, dörd, bəzən beş bənzətmə yarada bilir:

*Qan-yaş töküb yananda dönər atəşin kabab,
Məşuqə bənzər atəşü aşıq kabab ona ¹.*

Kabab aşıqə, od məşuqəyə, kababdan tokülən damlalar göz yaşına, kababın od üzərində çevrilməsi isə aşıqın məşuqə başına dolanmasına bənzədilir. Qüvvətli məzmunu, aşıqanə şeirin tələbinə çox münasib təşbehlər vasitəsilə, burada tam bir bədii lövhə verilmişdir. Bu bənzətmələrin hərəsi bir yandan, təsadüfi alınmamışdır. Ona görə də hərəsi öz bədii təsirini işlətməklə bir də şeirin bədiiilik, obrazlılıq silsiləsində zəruri mövqə təşkil edir. Yuxarıdakı təşbehlərin verdiyi təsəvvürə görə, rəssam bir lövhə çəkə bilər.

*Bülbülü-qəmzədəyəm, bağı-bəharim sənsən,
Dəhənü qəddü rüxun gönçəvü sərvü səmənim²*

Bu kiçik beytdə sözə son dərəcə qənaətlə bərabər beş qüvvətli təşbeh verilmişdir. Nisbətən "həmcins" olan bu təşbehlərin yanaşı yazılması ilə yenə maraqlı bədii bir lövhə yaradılmış olur:

---

¹ Divan, səh. 122.

² Yenə orada, səh. 173.

Şair bülbüldür, məşuqə bahar bağıdır. Məşuqənin dodaqları bağı qönçəsidir, boyu bağı sərvidir, üzü isə bağı yasəməndir.

Bu da maraqlıdır ki, şair heç vaxt bənzəyən ilə bənzədiləni yanaşı yazmağı vacib saymır. Bu misrada əksinə, o, bütün bənzəyənləri misranın bir tərəfinə, bənzədilənləri də o biri tərəfinə yığmışdır. Yuxarıdakı bəndə diqqət edək:

*Dəhənü qəddü rüxun,
Qönçəvü sərvü səmənim.*

Bənzətmələrin bir sistemlə verilməsi, ayrı-ayrı elementlərin mövqeyini dürüst təyin etməyə imkan yaradır. Bir də burada bənzədilənlər həmcins hadisə olduğundan (qönçə, sərv, yasəmən...) onların yanaşı verilmələri bədii məntiqə daha uyğun gəlir.

Başqa bir misalda:

*Bir səf qız oturdu, birsəfoğlan,
Cəm oldu behşitə hurü gılman.*

Burada heç bir təşbeh ədatı olmasa da, ifadənin verdiyi təsəvvür, lövhə, dərhal təşbehləri ayırır. Qızlar huriyə, oğlanlar qılmana, məclis isə cənnətə bənzədilir.

Bu aşağıdakı tizfəhm misralarda görün şair surətlərini bəzən nə qədər kənar və ümumi məfhumlardan gətirir:

*Dəmadəm mərdü¹-çəşmim içər qan xəttü xalindən,
Bəli, əksər maaşi əhli-dəryanm qaradəndir.*

---

¹ "Mərdüm" həm də camaat mənasındadır.

Burada şair məşuqəsinin üzündəki xala baxır. Göz bəbəyi məşuqənin xəttü xalından qan içər (qana donər). Bu, ona oxşayır ki, dərya əhlinin çoxunun yaşayışı qaradan (qurudan)dır. Təklidə, konkret alındıqda, bir-birinə bənzəməyən predmetlərin səhnə şəklində götürülməsi, çox incə təşbehlər yaratmağa imkan verir Silsilə təşbehlər Füzuli bədii dilinin ən zəngin xüsusiyyətlərindəndir. Bir sıra qəzəllərində sair bütün bir aləmi başqa bir aləm ilə qarşı-qarşıya gətirib bədii lövhə yaradır.

Bütün beytləri təşbeh ilə verilən aşağıdakı qəzələ diqqət edək.

Əvvəla, birinci və ikinci misraların hər birinin özündə təzadlarla qurulan təşbeh varsa, qalan beytlərin isə həmişə qabaq misrası sonra gələn misraya əks səhnə təsvir edir. İkinci tərəfdən həmişə beytin ilk misrası şairin lirik, intim aləminidə etdiyi, onun dərd və əzablarından danışdığı halda sonra gələn misralar obyektiv aləmdən kənar həyat və məişət hadisələrindən səhnələr verir.

Məlum olduğu uzrə, şeirdə lirik, dəruni həyat ilə obyektiv, xarici aləmin yanaşı verilməsi, birinin o bırıslə izah edilib aydınlaşdırılması bizim bayatılarda çox təsaduf edilən bir xüsusiyyətdir. Böyük şairin bir sıra şeirlərində bunu daha aydın görə bilərik. Aşağıdakı qəzəli oxuyaq:

*Ey könül, çox seyr qüma günbədi-dəvvar tək,
Sakin olmaq seyrdən yey, nöqtəyi-pərgar tək.*

*Ün verər can rıştəsi, xəm qamətimdən çəksəm ah,
El dəyib çəng üzrə bir avazə gəlmiş tar tək.*

*Sinəmi ney oxların dəldi dəm urduqca könül,
Səs verir hər pərdəsindən nalə musiqar tək.*

*Arizin üzrə xəmi-zülfən anıb dün¹ ta səhər,
Dolanıram hər tərəf odlara düşmüş mar tək,*

*Cİsmi-zarim tiği-bidadınla oldu çak-çak,
Tünd sudan rəxnələr peyda qılan divar tək.*

*Xatirin şad eylədin, əhli-vəfa könlün yıxıb,
Bir imarət yapmağa min ev yıxan memar tək².*

Buradakı təşbehlərin demək olar ki, hamısı mürəkkəb təşbehlərdir. Füzuli silsilə təşbehlərin özün də əlvan, müxtəlif forma və xüsusiyyətlər ilə verir. Bu aşağıda göstərdiyimiz (məzrmin etibarilə gözəlin vəsfinə, tərifinə həsr olunan gözəllərnə ruhunda yazılan) qəzəlin formasına baxaq:

*Hanki³ gülşən gülbüni sərvi-xüramanınca var?
Hanki gülbün üzrə gənçə, ləli-xəndanınca var?*

*Hanki gülzar içrə bir gül açılar hüsnün kimi,
Hanki gül bərgi ləbi-ləli-dürəşanınca var?*

*Hanki bağın nəxli, vardır ol qədin tək barvər,
Hanki nəxlin hasili sibi-zənəxdanınca var?*

*Hanki xuni sən kimi cəlladə olmuşdur əsir,
Hanki cəlladın qılınıcı növgi-müjganınca var?*

---

¹ Dün sözü Füzulidə həmişə gecə mənasında işlədilir və çox zaman da gün-gündüz ilə kontrastda verilir-M.C.

² Divan, səh. 167.

³ Hanki kəlmələri Füzulidə qansıdır. Bax: Füzuli əsərləri, I cild, Bakı, 1944, səh. 100-

*Hanki bəzm olmuş münəvvər birqədin təkşəmdən,
Hanki şəmin şöləsi rüxsari-tabanınca var?*

*Hankiyerdə sana bənzər bulunur bir gənti-hüsn,
Hanki gəncin əydəri zülfi-pərişanınca var?*

*Hanki gülşən bülbülün derlər, Füzuli, sən kimi
Hanki bülbül naləsi fəryadü əfqanmca var?*

Söz ustalığının, şeir incəliyinin, nadir bədii lövhələrin bir sıra nümunə xüsusiyyətlərini verən və əsl lirik əsərlərdən sayılan bu qəzəlin, çox cəhətdən ritorik sual ilə başladığını görürük.

Hiss və həyəcandan doğan bu suallar, adi, məntiqi sual deyil, bədii suallardır. Bu suallar cavab almaq üçün yox, faktı, hadisəni təsdiq üçün, şairin rəyini bildirmək, gözə çapdırmaq üçün verilir:

"Hanki şərain şöləsi rüxsari-tabanınca var", - deyə yazdıqda şair "heç bir şəmin, heç bir çırağın işığı sənin rüxsarın qədər işıqlı deyildir", - demək istəyir. Təsdiqini sual şəklində deyir.

Təsbəhlər isə çox qərribə və indiyə qədər az rast gəldiyimiz maraqlı bir sistem ilə qurulmuşdur. Hər bir misrada qüvvətli bir təşbeh var. Birinci misrada həm metafora, həm təşbeh vardır. Məşuqənin boyu sərvi-xuraman" adı ilə yad olumır.

Bu sərvi-xuraman (məşuqənin boyu) gülbünə (yeniyetmə gül ağacına, fidana) bənzədilir. İkinci misrada verilən təşbeh İsa birinci misradakı təş-behin məntiqi və bədii davamı, inkişafı, nəticəsi kimi gəlir: "Hanki gülbün üzrə gönçə ləll-xəndanınca var".

Məşuqənin boyu gül ağacına bənzədilir. Gül ağa-

cında bitən qönçə isə məşuqəniri təbəssümlü dodaqları ilə qiyas edilir. Maraqlı burasıdır ki, başqa qəzəllərdə olduğu kimi burada qarşılaşdınlan, qiyas edilən məfhumlar bənzətmə dərəcəsində dayanır. Burada şair məşuqənin hüsnünü sərv, giil, gönçə, şəm ilə vəsf edir. Lakin bir qayda olaraq, bu hüsn, bənzətmələrdə gətirilən gül, gönçə, şəm, sərv və sairədən üstün tutulur. "Hanki gülzar içrə bir gül açılır hüsnün kimi?"-dedikdə, şair bir tərəfdən, sevgilinin hüsnünü bağda açılan gülə bənzədir. İkinci tərəfdən, sevgilinin hüsnünü bu güldən yüksək tutur. Bu misranı məntiqi surətdə davam etdirərək güldən yox, gülün yarpağından söz açır:

Hanki gül bərki ləbi-ləli-dürəşanunca var?

Eyni üsul və quruluş qəzəlin axırına qədər ardıcıl surətdə davam edir.

Beytin birinci misrasında adı çəkilən məfhumun cüzi bir əlaməti beytin ikinci misrasında gətirilir. Beytin ilk misrasında cəllad (xuni) adı çəkilir, son misrada cəlladın xəncəri gətirilir. İlk misrada şam gətirildiyi üçün, sonuncu misrada şamın şöləsi verilir və s.

Odur ki, hər beyt qarşılaşdırılmış bir sıra məfhumların əmələ gətirdiyi silsilə məcazlardan, təşbehərdən ibarətdir:

*Hanki yerdə sana bənzər bulunur birgənci-hüsn,
Hanki gəncin əjdəri zülfi-pərişanunca var?*

Məşuqə-gözəllik, hüsn xəzinəsidir. Onun züfləri

isə bu xəzinə üstündə yatan ilan, əjdahadır. (Əfsanəyə görə, əjdaha həmişə xəzinə üstündə yatar).

Məcəzlərin bu şəkildə təşkili, bənzətmələr, ya epitetlər sistemi şeirə ayrı bir inəlahət, kamillik, mənə qüdrəti verir. Onun təsirini artırır. Təsəvvürdə surətlər vasitəsilə yaranan səhnələr canlanır. Şairin vəsf və təsvirləri nə qədər mübaliğəli olsa da, oxucunu inandırır, qane edir. Oxucu bu ifadələrin adı, məntiqi mənasını yox, bədii, məcazi tərəfin: üstün tutur.

Füzuli şeirində məcaz sənətkarlığının yüksəkliyini görmək üçün aşağıdakı bənd ilə başlayan müsəddəs də maraqlı və xarakterikdir:

*Dün sayə saldı başımə bir sərvi-sərbülənd
Kim, qəddi dilruba idi, göftarı dilpəsənd.
Göftarə gəldi nagəh açıb ləli-nuşxənd,
Bir püstə görüm onda, təkər rizə-rizə qənd.
Sordum: məgər bu dürci-dəhəndir-dedim, dedi:
Yox, yox, dəvayi-dərđi-nəhanm durur sənin! ¹*

Bu müsəddəsdə bizim bəhsimiz nöqtəyi-nəzərindən hər bəndin son üç misrası maraqlıdır.

Bəndlərin ilk misraları ilə burada işimiz yoxdur. Şair məşuqənin danışığını belə verir: "Onda bir püstə gördüm ki, qənd təkürdü. Dedim: məgər bu ağız mücrüsüdür, dedi: yox, gizli dərđin dərmanı-dır".

Burada bir məfhumun eyni zamanda bir neçə məfhuma bənzədildiyini görürük. Ağız həm şəkərə, həm püstəyə, həm dürr mücrüsünə, həm gizli

---

¹ Divan, səh, 206.

dərd dərmanına bənzədilir.

*Gördüm yüzündə həlqeyi-zülfü-siyahini,
- Ol picü tabı çox nə rəsəndir?- dedim, dedi:
- Dövri-rüxumdə riştəyi-canın durur sən!*

Burada saçlar ipə, eyni zamanda can riştəsinə bənzədilir.

*Şəbnəm insarın etdi günəş lələi-xoşab,
Bunlar nədir, nə dürri-Ədəndir?- dedim, dedi:
- Əbsəm Füzuli, əşki-rəvanın durur sən.*

Bu parçada şəbnəm (şeh) ləh, dürrə, göz yaşına bənzəllmişdir. Bütün bu təşbehbrin, hər bəndin ilk misralarında çəkilən bədii lövhələrlə, eyni zamanda, şeirin ümumi məzmunu ilə əlaqədar olduğunu, ruhən buna tamamilə uyğun gəldiyini deməsək də, aydındır. Mükəllimə, sual-cavab formasında yazılan bu qüvvətli məcazlar, aşiq-məşuq arasındakı məhəbbət münasibətini gözəl ifadə edir.

Füzuli təşbeh yaradarkən bənzətmə ədatına, qoşmaya (kimi, tək, elə bil...) ehtiyac duymur. Dialoq, xitab, sual üsulu ilə verdiyi bənzətmələr bəzən bir hökm, nə qədər mübaligəli də olsa, bir həqiqət kimi səslənir:

*Nədir dedim ruxi-safində əksi-mərdümi-çəşmim?
Dedi gəlmiş gəmilə Rumə dərya qət edər hindu.*

Yaxud:

*Tərəhhüm qıl bükülmüş qəddimə, vəhm eylə ahimdən
Saqın çıxmaya nagəh yaydan ol ox, eykəman obru!*¹

Şair "Bükülmüş qəddini" yaya, "ahini" oxa bənzədir. Ancaq heç bir təşbeh üçün oxşatma sifəti gətirmir.

"Leyli və Məcnun" əsərinin bir fəslində şair öz qəhrəmanlarının gözəlliyini şairanə bir dil ilə vəsf edir. 12-14 beyt qəhrəmanların adı ilə başlanır.

Beytlərin birinci misrası Leyli adı ilə, ikinci misrası Məcnun adı ilə başlanır. Buradakı bənzətmələr, formaca tamam xalq stilində, ədat əvəzinə ; "demə" sözü ilə verilir ("Leyli demə cənnət içrə bir hur"). Bu surətlərlə verilən gözəllik və incəlik çoxcəhətlidir. Bədii dilin yalnız poetikada məlum və müəyyən formaları, vasitələri nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, bu incəliyi aydın görürük. Burada eyni misrada həm bənzətmənin, həm mübaligənin, həm də kontrastın gözəl nümunələrini tapmaq olar. Biz hələlik Leylinin, Məcnunu təsvir üçün gətirilən bənzətmələrin bir-birinə münasib, niətiqi inkişafda alınmasına diqqət edək:

*Leyli demə şəmi-məclis əfruz,
Məcnun demə atəşi-cigərsuz-
Leyli demə cənnət içrə bir hur,
Məcnun demə zülmətiçrə bir nur.
Leyli demə övçi-hüsnə bir mah,
Məcnun demə mülki-eşqə bir şah.
Leyli demə bir yeganeyi-dəhr,*

---

¹ Eyni obrazı şairin başqa bir rübaisində görürük.
Rüxsarinə tökdü mərdümi-çəşmim qan,
Hinduyi görün ləl verir Rumə xərac. (Divan, səh. 219).

*Məcnun demə bir əfsaneyi-şəhr.
Leyli çəmən-i-bəla nihali,
Məcnun fələki-vəfa. hilali.
Leyli mahi-asimani-həşmət,
Məcnun şahi-kiqvar-mələmət.
Leyli səS-əhli-hüsn əmiri,
Məcnun səri-kuyi-qəm fəqiri.
Leyli-ü-nişat hüsn kami,
Məcnun-ü-bslayi-eşq dami.
Leyli-ü-lətafəti-dilaray,
Məcnun-ü mələməti ğəməfzay¹.*

Leyli məclisə işıq verən şama bənzədildiyi üçün, Məcnun cigər yandıran oda bənzədilir. Leyli gözəllər səflərinin əmiri sayıldığı üçün, Məcnun qəni fəqirlərinin başçısı sayılır. Bənzətmələrin bu cür, mənə, məntiq vəhdətilə davam etdirilməsi sənətkarlıq etibar ilə nə qədər çətin, nə qədər böyük məharət istəsə də, dahi şair bü çətinlikdən qaçmamışdır. Bunun öhdəsindən gəlmişdir. Odur ki, bənzətrnələr Leylinin və Məcnunun təsvirinə, əsərin ümumi ruhuna cavab verdikləri kimi, bədii lövhələrin, surətlərin məntiqi inkişafına tamamilə uyğundur. Bu polad vəhdət heç yerdə pozulmur .

Məlumdur ki, klassik sərəq ədəbiyyatı mübaliğələrlə çox zəngindir. Doğrudur, bəziləri bu xüsusiyyəti, əfsanə təsiri, puç etiqladlar ilə İzaha çalışırlar. Lakin heç bir əsasa söykənmirlər. Mübaliğə İnsan xəyalı üçün təzə, təsadüfi məsələ olmadığı kimi köhnə məsələ də deyildir. Ən materialist və münəvvər adamın təsəvvürlərində belə mübaliğələr, mübaliğəli cəhətlər olur və vardır. Müba-

---

¹ Divan, səh. 259.

liğə insan zehni və xəyalının təbii xassəsidir. Mübaliğə yaradıcı xəyalın qüdrətini göstərir. Bu, xəyalın bir sifətidir. Bunun mövhumata dəxli yoxdur. ardıcıl realizm də mübaliğəyə zidd deyil. Çünki mübaliğə insan təsəvvürünün keyfiyyətindən doğan bir hadisədir. Real, təbii mübaliğələr xalq arasında, canlı dildə, xalq ədəbiyyatında da çoxdur.

*Əzizinəm, sal yana,
Dara zülfün, sal yana.
Necəsən, bir ah çəkim,
Kür quruya, sa lyana.*

- deyən el, nə mövhumatçı və dindar, nə də fanatıkdir. Burada el, qüvvətli bir şairdir. Bunu deyən adam əsrlər boyu həmin bayatını sevə-sevə oxuyan xalq, çox gözəl bilir ki, bir ah ilə Kür qurutmaq olmaz. Burada ancaq qəlb aləmini, hissi, təsiri vermək üçün mübaliğə gətirilmişdir. Eyni dərəcədə də, el burada insan qəlbini yandıran həsrətin, dağlı bir köksün yangı və yaralarının əks olduğunu gözəl bilir. Bu şeirdə mübaliğə o qədər gözəl və təbii işlədilmişdir ki, bunu eşidən adam, soyuq mühakiməyə, "ah ilə Kürün quruyub qurumayacağını" düşünməyə ehtiyac və vaxt sərf etmir. Dinləyən ifadənin təsiri ilə həyəcana gəlir. Bu ifadədə insan qəlbinin çəkdiyi çox dərin həsrəti duyur.

Belə mübaliğələr böyük klassiklərimizin şeirlərindəki ən təbii-bədii bəzəklərdəndir. Bu sahədə də böyük Füzulinin xəyal zənginliyi heyrət doğurur.

Füzuli şeirindəki mübaliğələr hər şeydən əvvəl

təbiiliyi və, ürəkdən qopma, hissi olması ilə səciyyələndir. Onun mübaliğələri mübaliğə olmaq üçün dilin zahiri bəzəyi kimi yazılmamışdır. Bunlar şairin arayıb tapdığı məcazlar deyil, bəlkə onda doğan zəngin təsəvvürlərin, hiss və xəyal aləminin verdiyi qanuni məhsullardır.

Ancaq Füzuli Məcnunun eşq sevdasında sərgərdan gəzdiyini təsvir edirkən belə deyə bilərdi:

*Səhraya düşüb günəş misali,
Tənha yürür oldu laübali.
Hər daşa ki, yetdi, tökdü yaşın,
Ləl eylədi kuh dəşt daşın.
Göz yaşını bəs ki, tökdü hər su,
Hər mərhələdən axıtdı bir cü.
Bir əbri-bəla idi güvahi,
Baran sirişki, bərq ahi.
Baranilə bərq cismü candan,
Bir mərtəbədə ki, bundan andan,
Dəryalərə etsə ləməyi-tab,
Səhralərə düşsə qətrəyi-ab,
Dəryalər olurdu cümlə səhra,
Səhralər olurdu cümlə dərya¹.*

Məcnunun göz yaşı yağış kimi, ahı isə ildırım kimi təsirlidir. Bu təsirin şiddəti elədir ki, göz yaşından bir damla səhralara düşsə, səhralar dənizə çevrilər, ahın (ildırımın) bir qığılcımı (parlayışı) dəryalara düşsə, dəryalar səhraya çevrilər!

Burada mübaliğənin "ağılasıgmazlığı" sözün məntiqi mənaca tənqidə dözə bilməməsi aydındır. Bir damla ilə səhra dəryaya çevrilir, bir qığılcım

---

¹ Divan, səh. 261

dəryanı qurudur. Buna kim inanar? Lakin soyuq mühakimədən başqa bir də varlığım, hadisələrin şairanə təsviri, duyulması vardır. Burada ifadə məhz şairanə çəkilən lövhəni, bir insan qəlbinin iztirablarını verir, özü də çox gözəl verir. Şeiri oxuyanda ifadənin məntiqi, reallıq cəhəti kimin yadına düşür? Şeir o qədər qüvvətli, təsir o qədər təbüdür ki, oxucu dərhal Məcnunun halını, onun eşqi və sevdasındakı alovu, şiddəti, səmirniyyəti düşünür. Ona görə də bu mübaligələrin bədii təsiri həddən arüqdür.

Füzuli özünün mənəvi vəziyyəti, kədəri haqqında danısarkən bir sıra qüvvətli mübaligələr yaradır. Bu mübaligələrdə öz sevda, eşq, kədərinin böyüklüyünü, ağırlığını söyləyir. Bu mübaligələr eyni zamanda şairin şəxsiyyətini, mənliyinin yüksəkliyini, qürur və iftixarını göstərir:

*Guhkən künd eyləmiş min tişəni bir dağlıən,
Mən qoparıb salmışam min dağı bir dırnağlən¹.*

Fərhad bir dağı yarmaq üçün min külüng sındırmalı olub. Şairin qüdrətinə baxın ki, "min dağı bir dırnaq" ilə qoparıb atmışdır. Burada da şairin sevda, kədər aləmindəki ağır vəziyyəti, bu ağırlığa baxmayaraq öz məğrurluğunu, böyüklüyünü saxlaması, sinəsinə çəkilən dağlara möhkəmliklə davam gətirməsi çox gözəl ifadə olunmuşdur. Bu beytin ikinci misrasındakı cinası da seçməmək olmaz.

"Dağ" sözünü şair bir də məcazi mənada, yara əvəzinə işlədir. Eyni sözün iki mənada işlədilmə-

---

¹ Divan, səh. 185

sini başqa yerdə də görürük.

*Dağ ilə olur həmişə aşiq*¹

Bu sözlər, həm aşıqın sərgərdanlığı, həm də qəlbinin yaralı olduğu təsəvvürünü verir.

Füzuli öz kədərinin çoxluğunu dönə-dönə belə mübaliğələr ilə verir:

*Ey görən min dağ ilə səbrü sibatim eyləmə
Nisbətım Fərhadə kim, bir dağ ilə oldu zəbun*².

Yaxud:

*Səngi-məlamət çəkin sevrəmə hasar,
Əşkim fənaya verməsin əhli-səlaməti.*

Göz yaşımın seli insanları aparacaktır, Amandır ki, qoymayın, məlamət daşı ilə çevrəmə hasar çəkin!

*Deyil bihudə gər yağsa fələkdən başımə daşlar,
Binasın tişeyi-ahimlə viran etdiyimdəndir.*

Fələkdən başıma yağan daşlar əbəs deyil. Mən ahımın külüngü ilə fələyin binasını dağıdıram. Baltamm ağzından qalxan daşlardır ki, başıma tökülür... Bəzən şair Öz kədərinin böyüklüyünü vermək istərkən bütün kainatı öz şəxsiyyətinə bağlayan və çox dərin təsəvvür məhsulu olan mübaliğələr yaradır:

*Sün memari yapan səatdə gərdun məxzənin,
Dudi-ahim çıxmağa açmış kəvakib ruzənin.*

---

¹ Divan, səh. 271

²Yenə orada, səh. 187.

*Gün batıb yıldız gıxar sanman¹ ki, göy dəhqanıdır,
Gecə ahım dağıdır, gündən yığılmış xərmənim.*

Göydə gördükləriniz ulduzlar deyil, ahım çıxmaq üçün göy qübbəsində açılmış deşiklərdir. Yaradıcı onları ancaq mənim ahım çıxmaq üçün yaratmışdır, yoxsa ahımın gücü göy qübbəsini partladardı. İkinci beytə görə, kainatda nə gün var, nə ulduzlar, ancaq bizə elə gəlir ki, gün batır, ulduz çıxır. Bəs bu gecə-gündüz nədir? Şair izah edir: gün gey kəndlisinin yığıldığı xırmandır. Gecə ahım vurub o taxılı dağıdır. Taxıl dənələri adamlara ulduz kimi görünür. Göy kəndlisi gündüz xırmanını yığır, şairin bir ahı gecə onu sovurub dağıdır. Mübaliğənin, bədii lövhənin izahına ehtiyac yoxdur. Şeirin özündə bu çox aydın, gözəl verilmişdir.

Gördüyümüz kimi, ümumkainat məfhumlarından belə yazarkən mübaliğə yaradanda şeir bədii təsir qüvvəsi hər şeydən əvvəl gözə çarpır. Şeir o qədər təbii, ürəkdəngəlmə, səlisdir ki, mübaliğəyə şübhə yeri qalmır. Biz şairin ən böyük mübaliğəsindən belə insan qəlbinin həqiqi çırpıntılarını, coşqun ehtirasların, insan hissini real həyatını duyur, təsirlənirik.

Füzuli mübaliğələrinin gücü bir də ondadır ki, onların hamısı nəticə etibarilə lirikaya, qəlb aləmini ifadəyə xidmət edir. İnsan hiss və həyəcamının isə həddi-hüdudu yoxdur. Həssas bir qəlb adi və kiçik təsir ilə ildırımlar qoparmağa qadirdir. Füzulidə belə həssaslıq vardır. Ona görə də şairin bütün kainatı, bu hissələri oxşamaq üçün yaran-

---

¹ Sanmayın.

miş bir vasitə zənn etməsi təbii idi.

Yuxarıda göstərdiyimiz parçalara bənzər məcazlar Füzuli şeirində yüzlərcədir. Şairin müballğələrinin xarakterinə bələdlik üçün isə hələlik bu da bəsdir.

Şeirin yüksək xüsusiyyətlərindən biri olan bədii lövhələr Füzulinin bütün qəzəllərində misranın canı və məzmunudur. Bunlar, şübhəsiz, müəllifin predmeti və hadisə haqqındakı fikir, hissini ifadə üçün ən gözəl və təsirli vasitələrdir.

Şair bunları bəzən paralel, bir-birini tamamlayan bir silsilə şəklində, bəzən də bədii təzadlar halında verir. Lakin bu təzadlar şairin demək istədiyi qüvvətli fikri çox aydın ifadə edir.

Bu cəhətdən şairin aşağıdakı qəzəli xarakterikdir:

*Tutuşdu ğəm oduna şad gördüyün könlüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könlüm.*

*Diyari-hicrdə seyli-sitəmdən oldu xərab,
Fəzayi-eşqdə abad gördüyün könlüm.*

*Nə gördü badədə bümən ki, oldu badəpərəst,
Müridi məşrəbü zöhhad gördüyün könlüm.*

*Fəraqın odunu gördükcə mum tək əridi,
Səbatü səbrdə fulad gördüyün könlüm.*

*Degildi böylə, dəmində bir əhli-işrət idi,
Bu qanlar içməyə mötad gördüyün könlüm.*

*Füzuli, eylədi ahəngi-eyş-xaneyi-Rum,
Əsiri-möhnəti-Bağdad gördüyün könlüm.*

Bu qəzəl başdan ayağa təzadlar sistemində qurulmuşdur. Məşuqədən ayrılardan sonra aşiqin düşdüyü müsibətlər, onun əvvəlki, xoş günləri ilə müqayisə olunur. Bu müqayisə nəticəsində aşiqin keçmiş halı ilə indiki vəziyyətinin tamam bir-birinə zidd olduğu meydana çıxır. İlk iki misranın hərəsi öz-özlüyündə təzadlar verən bir ifadədən ibarətdir (Şad gördüyün könlüm qəm oduna yandı, azad könlüm əsir oldu). Sonrakı beytlərin hamısında ilk misranın verdiyi lövhə axırncı misradakı səhnə ilə kontrast təşkil edir.

Vaxtilə eşq fəzasında abad olan könül, ayrılıq çölündə sitəm selindən xarab oldu. Möhkəmlikdə, dözümdə polada bərabər olan könül, ayrılıq oduna düşəndə mum kimi əridi və s.

Bütün bu təzadlı səhnələr ilə şair məşuqə ayrılığını aşiqə etdiyi ağır, sarsıdıcı təsiri göstərmək istəyir və gözəl də göstərir.

Şairin qəzəllərində elə parçalar vardır ki, təzad hər misranın özündə verilir, başqa misralar ilə bağlanmır.

*Ey məzaqi-cana cövhərin şəhdü şəkkər tək ləziz,
Dəmbədəm zəhri-qəmin qəndi-mükərrər tək-ləziz.*

*Atəşi-bərqi-fəraqın nari-düzəx tək əlim,
Cüreyi-cami-visahn abi-kövsər təkləziz¹.*

Burada iki əvvəlki misranın hər ikisində təzadlı

---

¹ Divan, səh- 138.

surətlər (cəfa-ləzzət, zəhr-şəkər) verildiyi halda, son misralarda paralel surətlər (ayırılıq odu-cəhənnəm odu, görüş ləzzəti-kövsər suyu) verilmişdir.

Yaxud:

*Aləm oldu şad səndən, mən əsid-ğəm hənuz,
Aləm etdi tərki-ğəm, məndə gəmi-aləm hənuz¹.*

Sən aləmi sevindirirdin, mənə qəmə əsir etdin. Aləm qərni tərki etdi, mən aləmin qəminə mübtəla oldum.

Füzuli təzadlı bədii lövhələr yaratdığı kimi, qüvvətü söz təzadları da yaradır. Aşağıdakı misralarda "var" və "yox" sözlərinin təzadla verilən mənasına diqqət edək:

*Varimi fikri dəhanilə yox etdim kim qəza,
Böylə əmr etmiş mana yoxdan mənə var eyləgəc².*

Birinci misrada "var", varlığım, həyatım, mənliyim mənasında, "yox" isə puç, heç mənasında işlədilmişdir. İkinci misrada "yox" yoxluq, heçlik mənasında "var" isə olmaq, yaşamaq mənasında işlədilmişdir. Bunların verdiyi məna isə çox qüvvətlidir.

*Mənə varimi yox səninçin etdim, nə rəva-
Sən dutmayasan xəbər yoxu varimdən³.*

Burada da eyni forma vardır.

Bir-birinə mənaca zidd olan "təlx" (acı) sözü ilə

---

¹ Divan, səh- 151.

² Divan, səh- 154.

³ Divan, səh- 225

"şirin" sözündən yaradılmış mənə təzadım əlaq:

*Çarə umdum ləli-şirinindən əşgi-təlximə
Təlx köftar ilə aldın cani-şirininim mənim¹.*

Burada sözlər məcazi yox, müstəqim mənada işlənmişdir. Ancaq ifadə elə ustalıqla qurulmuş, epitetlər elə ustalıqla seçilmişdir ki, eyni söz ilk misrada rəşuqənin təsviri üçün epitet olduğu halda, ikinci misrada əşiqin təsviri üçün epitet rolunu görür (acı göz yaşına şirin dodağmdan çarə umdum. Acı sözünlə şirin canımı aldın).

Bəzən Füzulidə yanaşı işlədilmiş, quru, "xalis" məntiq ilə yanaşdıqda bir-birinə zidd mənə verən cümlələrə rast gəlirik. Lakin bu ziddiyyətdə şair elə qüvvətli və heyrtləndirici bədii təsir ifadə edir ki, cümlənin məntiqi cəhəti öz-özünə unudulur. Misal üçün aşağıdakı beyti əlaq:

*Can çıxar təndən könül zikri-ləbi-yar əyləgəc,
Tən bulur can yenidən ol ləfzi təkrar əyləgəc²*

Aşiq məşuqənin dodağının adını çəkəndə həm ölür, həm də dirilir.

Məşuqəyə olan məhəbbətin, əşqin və vurğunluğun dərəcəsinə, bundan qüvvətli, bundan mənalı necə demək olar?

İstiarələrində də Füzuli qüvvətli nümunələr vermişdir.

*Şəbi-hicran yanar canım, təkər qan çeşmi-giryanım
Oyadar xəlqi əfqanım, qara bəxtim oyanmazmı?³*

---

¹ Divan, səh- 177.

²Yenə orada, səh. 134.

³Yenə orada, səh. 195.

Ayrılıq gecəsində yanıb əriyən canının qan-yaş tökməyini şair şam ilə qiyas edir. Şarın isə adı çəkilmir. Füzulinin istiarə, yaxud metaforalarında, bəzi şairlər kimi düyün, anlaşılmaqlıq, ya natamamlıq yoxdur. Onun məharətlə çəkdiyi bədii lövhələrdə adı çəkməyən əşyalar və cəhətlər öz-özünə məlum olur.

*Canü dil bir ömürdür tiğınçün eylərlər cidəl,
Girmədən tiğın sənin ortaya qət olmaz niza¹.*

Burada can ilə qəlbın, məşuqənin xəncəri uğrunda davası təsvir olunur. Can və qəlb bir ömürdür, uzun müddətdir ki, vurusurlar. Lakin məşuqənin xəncəri araya girmədən (əldə edilmədən) bu dava, vuruşma bitməyəcəkdir. Burada qüvvətli və silsilə halında verilmiş bir istiarə vardır. Uğrunda mübarizə gedən "xəncər" məşuqənin kirpikləridir ki, can da, qəlb də bütün varlığını ona qurban verməyə hazırdır. Həmin "xəncərin araya gəlməsi"-məşuqənin nəzəri deməkdir. Məşuqə bir məhəbbət nəzəri salsa, bu dava həll olunacaqdır. Can və qəlb qarşı-qarşıya duran müddəi, düşmən ilə qiyas edilir. Maraqlı burasıdır ki, şair ən dərin məhəbbəti ən kəskin ədavət, düşmənlik sözləri və səhnəsi ilə verir.

*Dil uzadır bəhs ilə ol arizl-cananə şəm
Od çıxar ağzımdan, etməzmihəzər, kim yanə şəm?
Arizi-canan ilə bəhsi-kəməli-hüsn edər,
Dil ucundadır ki, hər saat düşər nöqsanə şən²,*

---

¹ Divan, səh. 160.

²Yenə orada, səh. 134.

Bu qəzəlin ilk misralarında şam gözəllik iddiasında olan və Öyünən bir məşuqə kimi təsvir olunmuşdur. Axırınıcı misralarda şair, şamın "hər saat" əriməsinin səbəbini onun boş, əbəs yerə "canan cəmalı" ilə bəhs etməyində görür. Şam öz dilinin ucundadır" ki, hər saat əriyir. Son misradakı "dil ucundadır" sözü şairin yazdığı bədii lövhədə bir mənada mübahisə (danışmaq ucundan) şamın adi vəziyyətinin məntiqi təsvirində isə, başqa bir mənada (başdan, piltədən yanıb əriməsi), işlənmişdir. Hər ikisində eyni ifadə aydın, bədii və gözəl təsəvvür verir. "Bəngü badə" əsərində də biz qüvvətli istiarələrə rast gəlirik.

*Nərgisi gör ki, nəşəsi getməz,
Başı gedərsə, tərtd-cam etməz!*¹

Nərgiz çiçəyi burada nəşəyə gəlmiş bir aşıq halında verilir. O, elə aşıqdır ki, "başı gedərsə də camdan, nəşədən, həvəsdən düşməz". Yaxud:

*Ol ki, cami-mey olalı bünyad,
Qədəh ondandtr, ol qədəhdən şad².*

Cam ilə məclis, aşıq, məşuq münasibətləri təsəvvür olunur. Onlar yaranandan bəri şad və xoşbəxtdirlər. Onlar bir-birindən nəşə, zövq alırlar.

"Sübh" rədifli şeirində şair səhəri sevdaya düşmüş bir aşıq kimi təsvir edir:

---

¹ Divan, səh. 82.

²Divan, səh. 83

*Qansı mahın, bihnəzəm, mehrilə olmuş zar sübh,
Hər gün eylər xalqa bir daği-nihan izhar sübh¹.*

Ümumiyyətlə, şair kainatı, dünyanı bir eşq aləml şəklində təqdim etdiyindən, yer-goy cisimlərini, təbiət məfhumlarını da bu eşq, sevda həyatı ilə qiyas edir. Günəşi, ayı, səhəri, gecəni, qışı, baharı və sairəni bu möqtəyi-nəzərdən təsvirdə qüvvətli məcazlar; istiarələr verir.

Füzuli şeiri tizfəhm, hikmətli sözlər-aforizmlər ilə zəngindir.

Azərbaycan xalqının əzbəri olan, bütün islam Şərquində əsrlər boyu ümumi hörmət qazanan Füzuli şeirinin bu qədər məşhur olmasında şairin hikmətli sözləri də çox rol oynamışdır. Eşq, məhəbbət aləminin təsvirində ən yüksək nümunələr adlandırılı bilən şeirləri bir tərəfə qoyub, biz şairin sırf ictimai mənalı kəlamından bəzi misalları təhlil edək.

Qabaqca onu demək lazımdır ki, Füzulinin məhz ictimai-siyasi hədlərlərə, ya fəlsəfi bir problemə həsr olunmuş qəzəlləri yox kimidir. O, ancaq mürəbbə və rübailərində zamanəniri mənəsb sahiblərini təkdir edən, yalançı allm, vaiz, qazi, hakim və sairələrinə qarşı olan kəsərli parçalar yazmışdır.

Lakin onun eşq mövzusunda yazdığı əsərlərdə də yalnız eşq, məhəbbətə aid deyil, ümumiyyətlə, ictimai həyat və yaşayışla bağlı çox mənalı sözlər dərin fikirlər vardır. Əxlaq və ədəb-ərkan, mərifət, insan ləyaqəti haqqında şairin ya qəzəl, müxəmməs? müsəddəslərində, ya da ayırı-ayrı qitələrdə

---

¹ Divan, səh. 135

qısa və qiymətli ifadələrə çox rast gəlirik. Misal üçün, əslən qabiliyyətsiz və kora zehin olan, bir adamın hiylə ilə, süni vasitələrlə irəliyə, layiq olmadığı mövqelərə keçməsinə qarşı Füzuli nifrətlə deyir;

*Gər qara daşı qızıl qan ilə rəngin edəsən,
Təbə təğyir verib, ləli-Bədəxşan olmaz.*

*Eyləsən tutiyə təlim ədayi-kəlimat,
Nitqi insan olur, əmma özü insan olmaz.*

*Hər uzun boylu şücaət edə bilməz dəva,
Hər ağac kim boy atar, sərvi-xuraman olmaz ¹.*

Deməli, məsələ zahirdə, formada yoxf məzmun və mənədadır.

Şairin metaforaları hər seydən əvvəl o dövrün həyatını, ictimai münasibətləni əks etdirir. Bunlar şairin mühitdən aldığı ağır və acı təsirlərin məhsuludur. O, görürdü ki, zülmə, zora söykənən ictimai quruluşda mənəsb sahiblərinin, hökmranlıq edənlərin çoxu alçaq və zərərli adamlardır. Yaltaq şairlərin həmin zalim və küt hakimlər haqqındakı tərifnamələri, qəsidələri də "ləl" olsun deyə, qara daşı qan ilə "boyamaq" demək idi. Ancaq daşın rəngi zahirən dəyişirdi, əslisi isə qaralığında, daşlığında qalırdı.

Şairin Nişançı paşaya məktubundakı məşhur sözləri, dövrü xarakterizə edən ən qüvvətli bir hökmdür;

---

¹ Divan, səh. 215.

Səlam verdim, - rüşvət deyildir, - deyə almadılar.

Çox cəsarətlə və kəskin, tutarlı deyilən bu ifadə, o dövrün acgöz, rüşvətxor, canavar iştahlı hakimlərini damğaladığı üçündür ki, zərbi-məsəl kimi dillərin əzbəri olmuşdur. Füzulinin bir sıra şeirlərindən görünür ki, şair qabiliyyətsiz, lakin iddialı, irəli soxulmaq istəyən küt adamlardan, paxıllıq çəkən, böyük sənətkarları boğmaq istəyənlərdən çox əzab görmüşdür. Şair göstərir ki:

*Cənnəti almaq olmaz axça ilə,
Girmək olmaz behiştə rüşvət ilə...*

Hər şeyi rüşvət, mənəsb vasitəsilə əldə etmək mümkün olsa da, hünər meydanında, sənətkarlıq aləminə, şeir cənnətinə süni yol ilə girmək olmaz.

Şair nəsihət yolu ilə dediyi aşağıdakı nümunələrdə həm dövrünün, mühitin riyakar, ikiüzlü insanlarını ifşa edir, həm də həmişə öz qüvvəsini saxlayan, təzə görünən, boşboğzlığa qarşı deyilmiş mənalı bir aforizm yaratmışdır;

*Rəfiqin olsa dilsiz canəvər həm saxla raz ondan,
Saqın sirrini düşürmə dillərə Məcnuni-risva tək¹.*

Bu söz, canlı dilimizdə olan atalar sözünə- "sirrini dostuna demə, dostunun da dostu var" məsələsinə çox yaxındır.

Şair həmin qəzəbində iradə möhkəmliyi, prinsipiallıq, müstəqil fikirli olmaq kimi mərd və igid xasiyyətləri təbliğ edir:

---

¹ Divan, səh. 166.

*Gühər tək qılma təğyiri-təbiət, dəlsələr bağrın,
Qərar et hər havada, olma şurəngiz dəriya tək¹.*

Bu beyt də, atalar sözü olan: "ağır otur, batman gəl" məzmununa çox yaxındır,

Mal-dövlət yığmaq həvəsilə yaşayan həris, xəsis adamlara qarşı şair deyir:

*Mal çox yığma həzər eylə əzabından kim,
Rənci artar ağır olduqca yükü həmmalın.*

Müəyyən, gözəl bir məqsəd və məslək uğrunda əziyyət və zəhmətə dözməyin zəruri olduğunu deyən aşağıdakı fikir də çox məşhurdur.

Nədamətsiz tənəüm yox, təsərrüfsüz tamaşa tək.

İnsanı ancaq işi, əməli ilə tanımaq, qiymətləndirmək lazımdır. Buna uyğun olaraq M.F.Axundov demişdir: "Kamal ata kürkü deyil ki, irs ilə övlada yetlşə". Əsl-nəsəb ata-ana vasitəsilə olmur:

Feldir əsli-rizayi-həq, nə kim əslü nəsəb?

Qiymətli, istedadlı, xalqa faydalı adamın adı və əməyi itməz. Ona qarşı görülən bütün cəza və təhqir tədbirləri boş, mənasız və müvəqqətidir.

*Səadəti-əzəli qəbiti-zəvval olmaz,
Günəş yer üstünə gər düşsə, payimal olmaz!
Hər qanda olsa qanluyu əlbəttə qan tutar...*

---

¹ Divan, səh. 166.

Riya əhlinə həm çox etiraz etmək riyadəndir...

*Bağlamaz hər şükufə meyvəyi-tər,
Əksəri bitdiyi yerində itər...*

və s. kimi aforizmlərin hər biri tarn və ümumi şəkildə deyilmiş qiymətli bir fikir ifadə edir.

Şairin tərbiyə prinsipi, rəftar haqqındakı aşağıdakı mürəbbəsi də maraqlıdır:

*Ey xacə, gər qulundan oğulluq murad isə,
Şəfqət gözü ilə bax ona, daim oğul kimi,
Gər oğlunu dilərsən ola sahibi-ədəb,
Əlbəttə, eylə zillətə mötad, qulkimi¹.*

Həm övlada, həm nökrə münasibətdə şairin əsl humanist, insani hissləri təbliğ etdiyini görürük. Övlada qul kimi baxdıqca, onu zəhrnətə daha çox alışdırdıqca biz uşağın səadətinə çalışmış oluruq. Həmçinin nökrə, taleyi bizdən asılı olan adama övlad kimi baxmaqla əsl ədalətli rəftar etmiş oluruq.

Gözəllik və eşq haqqında şairin bu aforizmi məşhurdur.

Hüsn nə miqdar olursa, eşq ol miqdar olur!

Füzulinin zahidlərə, vaizlərə qarşı qısa, lakin hazır cavab beytləri də dlqqətə layiqdir:

*Zahid, meyi-nabdəndir ikrahi ğələt!
Sən xah sözüm səhih tut, xah ğələt,
Məscidlərə girdiyim deyil rəğbətdən,*

---

¹ Divan, səh.216.

*Sərməstliyimdən eylərəm rahi gələt!
Mey mənini eyləyib şüar, ey vaiz!
Tutdun rəhi-təni-eşqi-yar, ey vaiz!
Tərki-meyü məhbub edərik cənnət üçün,
Şərh eylə ki, cənnətdə nə var, ey vaiz!².*

Meyi, məhbubu, eşqi, nəşəni mən edən cənnətdə nə var və belə cənnət kimin nəyinə lazımdır?

Füzulinin dilindəki bədii zənginlik, gözəllik və bəlağət yalnız onun şeirinə aid deyildir. Bu bəlağət yalnız qafiyə, vəzn sənətkarlığından ibarət olmayıb, həm də onun sənətkarlığının məzmun, keyfiyyət məsələsi olduğu üçün, şairin nəsr dilində də öz qüvvəsini, öz kəsərini, öz ülvyyəət dərəcəsini saxlayır. Biz şairin nəsr əsərlərinin təhlilinə girişmirik, ancaq onun Nişançı paşaya yazdığı şikayət ruhlu məşhur məktubundan bir parçanı buraya köçürürük.

Bu parçada biz zəmanənin dövlət, hökumət bürokratiyasına qarşı kəskin nifrətini verən qüvvətli bir satira dili görürük. Şairin şeirlərindəkindən geri qalmayan təriz, kinayələr, bənzətmələr, hücumçu ifadələr ("Bu hesab qiyamətdə alınır..."), xarakterik dialoqlar burada çoxdur. Məktubda qəliz kəlmələrin çoxluğunun səbəbi isə aydındır. Bu məktub saray adamlarına, onların oxuması üçün yazılırdı. O zənnən mənəşəb sahibləri isə belə qəliz ibarələri çox sevır, tez başa düşürdülər. Qafiyəsiz yazanı, hətta danışanı avam, ləyaqətsiz sayırdılar:

"Ümid tamam ilə ixtiyarsız durdum. Və ibrazi-

---

¹ Divan, səh.223.

²Divan, səh. 223.

hökm üçün mütəvəlliyi-ovqaf hüzuruna yüz vurdum. Əlhət mütəvəlli mülaqatına fürsət düsmədi. Və onun daməni-mülazimətinə dəsti-niyəl irişmədi, amma divani-bəlağətine təhəccüm etdim... Bir cəm gördüm, hekayətləri pərişan. Nə səfədən onda əsər və nə sidqdən onda nişan var. Cəmiyyətləri dami-hiyələ, hüzzari-məclisləri ülaikə kələn ami bəlhurn əzzəl! Hərəkəti-nəhəmvarləri müsa-beyi-suvhani-ruh və kəlimatlı-pürazarləri müşa-behi-əmvaci-tufani-Nuh. Səlam verdim, rüşvət deyildir-deyə almadılar. Hökm göstərdim fəidəsizdir deyə mültəfit olmadılar. Əgərçi zahirdə surəti-itaət göstərdilər, amma zənbani-hal ilə cəmi sualimə cavab verdilər.

Dedim ya əyyühəl-əşhab bu nə felixətavü çin-əbrudur. Dedilər müəttəsil bizlm adətimiz budur. Dedim mənim rəyətim vacib görmüşlər və niənə bərati-təqaid vermişlər ki, ondan həmişə bəhrə-mənd olam və padsaha fərağətlə dua qıların. Dedilər ey miskin, sənin məzaliminə girmişlər və sərnaeyi-tərəddüd verraişlər ki, müdam faydasız cidal edəsən və namübarək üzlər görüb namülayim sözlər eşidəsən. Dedim baratımın məzmunu nə üçün surət bulmaz? Dedilər zəvaiddir, hüsuli mümkün olmaz. Dedim böylə ovqaf zəvaidsiz olurmu? Dedilər zəruriyyəti-asitanədən zifadə qalırsa bizdən qalırımı? Dedim vəqf malın ziyadə təsərrüf etmək vəbaldır. Dedilər axçamız ilə satın almışız, bizə hələldir. Dedim hesab alsalar bu silukunuzun fəsadı bulunur. Dedilər bu hesab qiy-mətdə alınır. Dedim dünyada dəxi hesab olur xəbərin eşitmişik. Dedilər ondan dəxi bakimiz yoxdur, katibləri razi etmişik. Gördüm ki, sualı-

ma cavabdan ğeyri nəsnə verməzlər və bu bərat ilə hacətim rəva qılmağın rəva görməzlər, naçar tərki-mücadilə qıldım və məyus və məhrum guşeyi-izlətimə çəkildim.

Mən bəraətimdən ihanət çəkdiyim üçün münfəil, bəraətim məndən faydəsiz əzab gördüyüçün xəcil, ol şahidi-məcruh kimi təqrirdən pəşiman, mən müddəiyi kazib kimi təşəidən pərişan. Ol ay-əti-rnənsux kimi məmnuil-əməl, mən ümməti-mənsux kimi məqtuil-əməl!.."¹

Göründüyü kimi bu, ritmik, qafiyəli və məşrut nəsrdir.

---

¹ Divan, səh. 102.

MƏNZƏRƏLƏR

Məlum olduğu üzrə, Füzuli yaradıcılığında, eləcə də Nəsimi, Xətai kimi bir sıra məşhur şairlərin əsərlərində lirika, insanın daxili hissiyyatı, mənəvi aləmi əsas mövqə tutur. Lakin bu heç də həmin şairlərin təbiət, ya xarici aləm təsvirinə göz yumduqlarını, kainatın, mürəkkəb və geniş, obyektiv aləmin müxtəlif hadisələri ilə maraqlanmadığını təsdiq etmir.

Füzuli lirikdir, özü də çox böyük lirikdir. Lakin Füzulinin lirikasının ən zəngin qida mənbəyi insan və onu əhatə edən mühit, əlvan, mürəkkəb həyat və zəngin təbiətdir. Belə olmasaydı, şair yalnız aşıqın vurğun və "məst" aləminə qapılıb qalsaydı, yalnız məhdud eşq hisslərilə yaşasaydı, böyük şair ola bilməzdi.

Füzulinin lirik əsərlərindən görürük ki, o, təbiətin gözəlliklərini ən yaxşı, ətraflı duyub əhatə edən, incə həssas bir müşahidəyə malik idi. Gülün, bülbülün, nərgizin, lələnin gözəlliyini, insana verdiyi mənəvi zövqü Füzuli çox gözəl duyub göstərir. Böyük məhəbbət, sənət aləmi, vəfa, sədaqət, etibar, iqrar, yüksək mənlik, heysiyyət, nəşə, yaşamaq eşqi Füzuli şeirinin oxucuya aşılacağı məzmunudur. Biz bu böyük şairin qəzəllərində, yalnız insanı, yalnız onun mənəvi aləmini, yalnız cəmiyyəti, ictimai mətləbləri deyil, eyni zamanda, obyektiv aləmi, zəngin və rəngin təbiəti də görürük.

Füzulinin hətta ancaq təbəit, kainat məfhumlarına, ayrı-ayrı obyektlərə həsr olunmuş xüsusi qəzəlləri, əsərləri vardır. Məsəl üçün, onun su, qış, söz, səhər və sair haqqındakı məlum əsərlərini alaq.

Bu əsərlərdə biz eşq, məhəbbət ayrısında əks olunmuş təbiəti görürük. Şair bu əsərlərindən bəzisinin sərlövhesində yazır ki, guya əsər dini şəxsiyyətlərə, hökmdarlara həsr olunmuşdur. Halbuki, həmin adamların adı qəsidədə bir, ya iki dəfə çəkilir. Məzmun isə suyun, yəni sözün vəsfindən ibarətdir. Şairin qəsidəçiliyə, mədhiyyəçiliyə olan nifrətini təyin etmək üçün də bu hal çox maraqlıdır. "Su" rədifli qəsidəsindən misallar gətirək:

*Saçma ey göz, əşkdən könlümdəki odlara su!
Kim, bu dənli tutuşan odlara qılmaz çarə su.*

*Abgündür günbədi-dəvvar rəngi, bilməzəm,
Ya mühit olmuş gözümdən künbədi-dəvvarə su.*

*Zövqi-tiğindən əcəb yox, olsa könlüm çak-çak
Kim, mirur ilə buraxır rəxnələr divarə su.*

*Vəhm ilə söylər dili-məcruh peykanın sözün,
Ehtiyat ilə içər hər kimdə olsa yarə su.*

*Suya versin bağıban gülzari, zəhmət çəkməsin,
Bir gül açılmaz yüzün tək, versə min güzarə su.*

*Arizin yadilə nəmnaq olsa müjganım nola,
Zayə olmaz gül təmənnasilə vermək xarə su.*

*Su yolun ol kuydən torpaq olub tutsam gərək,
Çün rəqibimdir, dəxi ol kuyə qoyman varə su.*

*İçmək istər bülbülün qanın, məgər bir rəngilə
Gül budağının məzacinə girə qurtarə su¹.*

Burada su öz-özlüyündə, bir su olaraq təbii varlıq kimi təsvir olunmamışdır. Su bir aşıq kimi məhəbbət aləminin "başını daşdan-daşa vurub gələn bir avarəsi" kiml təsvir olunmuşdur. Məhəbbət münasibətləri müəyyən təbiət hadisəsində əks etdirilmişdir.

"Sübh" rədifli qəzəlində şair səhəri də məhz bir aşıq kimi verir. Onun bütün xüsusiyyətlərini aşıq ilə qiyas edir, eyni zamanda, sübhün gözəl sifətlərini sayır:

*Qansı mahin, bilməzəm, mehrilə olmuş zar sübh,
Hər gün eylər xalqa bir daği-nihan izhar sübh.*

*Batdı əncüm, çıxdı gün, ya bir əsiri-eşqdir,
Tökü dürri-əşk, çəkdi ahi-atəşbar sübh.*

*Nola gər əmvatə ehya versə sübhün dəmləri,
Zikri ləlidir kim, eylər dəmbədəm təkrar sübh.*

*Bir müsəvvirdir ki, zərrin kilk ilə hərdəm çəkər
Səfheyi-gərdunə nəqşi-arizi-dildar sübh...*

*Aşıqi-sadiqdir izhari-ğəm eylər hər səhər
Ahilə xalqı yuxusundan qılır bidar sübh².*

---

¹ Divan, səh. 15-16.

² Divan, səh. 135.

Bu qəzəlin hər beytində eşq aləmilə müvazi surətlərdə sübhün bir xüsusiyyəti verilir. Sübhün nəsimi, şəh gətirməyi, "ölüyə can verən" təmiz havası (dəmləri) üfüqdə gözəllərin nəqşini yaratmağı, xalqı yuxusundan oyatmağı və s. çox məharətli epitetlərlə verilir.

"Qəsideyi-şitaiyyə" əsərində şair qışın, o zamana qədər Azərbaycan ədəbiyyatında rast gəlmədiyimiz gözəl kamil təsvirini verir.

Bu əsəri oxuduqda qışın soyuq, kədər və tutqunluq gətirən mənzərəsi göz önündə canlanır. Bir tərəfdən burada təbiət, kainatdakı daimi dəyişmə fikri ifadə olunur, digər tərəfdən şair suyun, sübhün təsvirində olduğu kimi, qışın hər mənzərəsini, əlamətini təbiət aləmini ictimai həyat ilə bağlayır. Varlığı tam, düzgün, əhatəli surətdə qavramaq tələbindən irəli gələn bu xüsusiyyət Füzuli təsvirlərində bir bədii proqram, qanun şəklində davam etdirilir. Bunun bir səbəbi də şairin təbiət elementlərindən öz surətləri üçün mahir istifadəsidir. Bildiyimiz kimi, klassik şərq ədəbiyyatında heç bir zaman təbiət təsviri mühüm mövzu kimi alınmamışdı. O zaman müasir ictimai-siyasi hadisələr, təbiət mənzərələri, ədəbiyyatın və şeirin əsil mövzusu sayılmazdı. O zaman şairin əsas mövzusu eşq, məhəbbət, sevdə, meyvə ümumiyyətlə bu dairədə düşünülmən həyat idi. Hətta biz eyni təsiri çox sonralar, XVII-XVIII əsrin bir sıra şairlərində də görürük.

Böyük şairimiz Vaqif Qarabağ xanlığı dövründə azmi maraqlı və böyük ictimai-siyasi hadisələrin şahidi olmuşdu? Otuz il bu həyatın, ictimai toqquşmaların içində yaşadığı və bunların fəal iştirakçısı

olduğu halda, Vaqif bu barədə heç bir əsər yazmır. Bu, əlbəttə ki, yazmaq istəmədiyindən, ya bacarmadığından deyil, şairin Şərqi klassik ədəbiyyatı ənənəsinə müəyyən dərəcədə qapıldığından, sədaqətindən irəli gəlir.

Füzuli əsrində isə bir sıra şairlər şeir yazarkən özlərini adi həyat və məisətdən, guya fani aləmdən təcrid etməyə, tab ilə "məst" olub uçmağa çalışırdılar. Ona görə də müasir, real, həyatı mövzular ya qələmə alınmır, yaxud da bir işarə ilə verilir.

Buna baxmayaraq, Füzuli şeirində biz gözəl təbiət səhnələri, peyzajlar görürük. Füzuli insan, bəşər gözəlliyinin, kamilliyinin məftunu olduğu kimi, zəngin təbiətin də, təbiət gözəlliklərinin də məftunu idi. Bu, şairin hər bir əsərində bu və ya başqa dərəcədə görünməkdədir.

Günəş, ay, mehtab, səhər, şəbnəm, lalə, gün, bağ, gülzar, dağ, çay və s. həyatı hadisələr onun şeirinə başqa şairlərdən yox, özünün həyata fəal, nüfuzəddici münasibətindən, ədəbi-bədii zövqündən gəlmədir. Ona görə də bu məfhumlar vasitəsilə yaradılmış surətlər çox qüvvətli, orijinal və daima yadda qalan bir bələğətə malikdir.

“Ta ki, taqi-zərnigarın çərx viran eyləmiş”¹,-deyə başlanan qəzəlinə, şair payızın təsvirini gözəl vermişdir. Şeir yalnız müşahidəvi bir təsvir deyildir. Şairin payızdan aldığı təsir, buna münasibəti də verilmişdir. Füzuli payızı baharla, kədəri şənliklə mübarizə səhnəsində, həyatı çarpışmada verir.

Payız, bülbülü qarğanın gününə salmış, çayları qurutmuş, ağacları pərişan etmiş, lalə qırmızı

---

¹ Divan, səh.158.

paltarını gizlətməmiş, gülşən arxları zindan zəncirinə donmuşdur. Aləmi bir kədər, küskünlük bürümüşdür.

Belə canlı peyzajlara, hər fəslə təbiət həyatının mükəmməl təsvirinə biz şərq lirikasında az rast gəlirik. Bu lirikada təbiət ancaq asiq-məşuq münasibətlərilə verilir.

Füzulinin bir sıra təbiət təsvirlərində biz, yalnız bir aşiq ruhu deyil, böyük bir insanın yüksək həyat zövqünü görürük. Gül, gülüstan, sərv və sərvistan, fərdi bir eşq aləmi kimi yox, həyatın tükənməz və gözəl neməti kimi təsvir olunur. Bu təsvir, insanı həyata, nəşəyə, yaşamaq həvəsilə uçmağa çağırır.

Bundan əlavə, Füzulinin peyzajlarında təbiət gözəlliyinin ifadəsi yalnız ayrı-ayrı ünsürlərin tərif və vəsfi ilə verilmir. Bəlkə əlvan təbiət yalnız lalədən, nərgiz və ya bülbülün ilhamından ibarət deyil. Oxucu şeirin istiqamətilə gedərək sanki təbiət döşündə gəzir. Bütün bahar gözəlliklərini bilavasitə görür, seyr edir. Hər sətirdən sonra əlvan səhnələr dəyişir; yeni-yeni şeirlər görünür, yeni-yeni mənzərələr canlanır. Bu nöqtəyi-nəzərdən şairin bahar haqqındakı qəzəli də səciyyəvidir:

*Seyr qıl, gör kim, gülüstanın nə abü tabı var,
Hər tərəf min sərv-i-sərsəbzü güli-sirabı var.*

*Pənceyi-bərgi-çinar etmiş mühəyya şanələr,
Anlamış guya ki, sünbül kakilinin tabı var,*

*Rahət üçün fərş salmış səbzeyi-tər gülşənə,
Nərgisin görmüş gözün məxmur, sanmış xabı var.*

*Bulunur hər dərdə istərsən gülüstanda dəva,
Höqqəsində ğönçənin sanki şəfa cüllabı var.*

*Güldü gül, açıldı sünbül, lalə doldu jalədən,
Ey xoş ol kim, eyşü işrət etməyə əsbabı var.*

*Ğalib olmuş xəlqə zövqi-seyri-gülşən, ğaliba,
Çəkməyə xəlqi bənəvsə zülfünün qullabı var ¹.*

Böyük şair baharın gözəlliklərində "qüdrətin əlini" görüb-göstərməyə yox, həyat nəşəsini yazan, onun ruh oxşayan zövqündən faydalanmağa əsas diqqət yetirir.

Bu təsvirdə təbiət ağlamır, gülür, təbiət insanı gözəlliyi ilə valeh edib qalmır, insana xidmət edir. Sənətkar hər tərəfdə həyat, nəşə, zövq görür. Gülüstanın "aftabı var". Yaşılıqlar nərgizi rahat etmək üçün gülşənə fərş döşəmişdir. Gülüstanda hər dərdə dəva tapılır. Qönçədə "şəfa cüllabı var". Gülşən tamaşasının zövqü xəlqi almışdır. Bənövşənin zülfü hər kəsi cəlb edir...

Qışın təsvirində biz, şairin təbiətə ustalıqla ictimai rəng və məzmun verdiyini görürük.

*Bir gün ki, dey əlamətin etmişdi aşikar
Tutmuşdu yüz füsürdəliyə təbi-ruzigar.*

*Badi-xəzan yetib, hərəkati-şəni ilə
Hər yan dirəxt rəxtini etmişdi tarmar.*

*Sərsər hücumu ğarəti-bustana əzm edib
Əslilə qoymamışdı ağaclarda bərgü bar.*

---

¹ Divan, səh. 148.

*Bərgini şaxi-gül elə vermişdi sərbəsər,
Yəni təcəmmülinə cəhanın nə etibar?*

*Tey qılmış idi səbzə busatini busitan,
Yəni ki mötəbər deyil əsbabi-müstəar.*

*El öylə fəsillərdə təmənnayi-günc edər,
Mən eylədim səba kimi gülşən yana güzar.*

*Bu rəsmdir bürəhnə olub qışda hər dirəxt,
Təcdidi-kisvət eylmək əyyami-növbahar.*

*Sən həm nəhali-növrəsi-gülzar eşqsən
Gər getdi bərk, xatirinə etmişən qübar.*

*Kəsmə bahari-lütfü kərəmdən ümidini
Təcdudu-rəxti-tazəyə olgil ümidvar¹.*

---

¹ Füzuli əsərləri, II., səh.286.

ŞEİR MƏDƏNİYYƏTİ – TEXNİKA

Füzuli şeirdə Şərq klassizminin hakim olduğu bir dövrdə yazıb yaratmış, bu ədədi ənənə və məktəbin bütün qayda və qanunlarına riayət etmişdir. O, Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəlin ən yüksək və klassik nümunələri yaratmışdır. O, özündən əvvəl yaşamış Nizami, Nəsimi, Həbib, Xətai kimi şairlərin yaradıcılığından öyrənmiş olsa da, çox şeydə öz sələflərindən irəli getmiş, öz dühası ilə ana dilində qəzəlin, lirik janrın ən yüksək nümunələrini vermişdir. Onun qədər qəlb həyatının sırrlarına dərinədən vaqif olan şair düşünmək çətindir. Təsadüfi deyil ki, Füzulidən sonra daha da şöhrət tapan qəzəl janrı yüzlərcə şairlər tərəfindən davam etdirilir. İstər Azərbaycan və istərsə də Yaxın Şərqdə Füzulini izləyən, onun yolu ilə getmək istəyən şairlərin sayı-hesabı yoxdur. Bu şairlərin hər biri böyük Füzulinin şeir formasını, obraz və epitetlərini, başqa xüsusiyyətlərini mənimsəyib təkrar edir, bəzən bayağı bir hala salırdılar.

XVI əsrdən sonra biz şeir aləmində Füzuli epiqonçuluğunun kütləvi bir hal aldığı görürük. Bu şairlərin hamısı, şübhəsiz ki, Füzuli sənətini eyni dərəcədə başa düşməmişdi və hamısı da eyni səviyyəyə malik deyildi. Bunların azlıq təşkil edən bir qismi, Füzuli stilində, ruhunda yazdığı

əsərlərində öz orijinal xüsusiyyətlərini göstərir və müvəffəq də olurdu. Vaqif, Bahar, Zakir, Nəbati, Seyid Əzim kimi məşhur klassiksairlərimiz öz qəzəllərində orijinallıq göstərən, öz səsi, nəfəsi olan, xüsusi stilə malik olan sənətkarlardır. Lakin həтта son nümayəndələri bu günə qədər davam edən qəzəlçilik (Əliağa Vahid, Azər və s. vaxtilə özünün Seyid Əzim kimi böyük nümayəndələrini, yaxşı nümunələrini yaratsa da, Füzuli səviyyəsinə qalxa bilməmişdir və qalxa da bilməzdi. Füzuli elə bir sənət zirvəsi idi ki, ona çatmaq heç bir şairə qismət olmamışdır.

Füzuli sənətinin yüksəkliyini, yalnız şairin dühası, alimliyi, həyatı bilməsi ilə izah etmək kifayət deyil, Füzulinin yüksək seir mədəniyyətini də mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Şair öz dövrünün bütün böyük şairlərini və böyük əsərlərini mükəmməl bildiyi kimi, klassik şeirin bütün sənətkarlıq "sirlərini", bütün şeir, nəzm, nəsr texnikasını və quruluşunu da kamil bilirdi.

O, şeirdə məzmunu, mənaya üstünlük verməklə formanın, bədii dil, üslub kamilliyinin birinci zəruri şərt olduğunu təkidlə qeyd etmişdir. Füzuli heç bir yerdə, heç bir şeirdə mənə ilə şəkil vəhdətini pozmamış, bu vəhdəti bədiiliyin əsas şərti saymışdır.

Ona görə də Füzuli sənəti bizə yüksək seir mədəniyyətinin də nümunələrini verməkdədir. O, Nizami, Firdovsi, Əbu Nüvas, Nəvai, Hafiz, Sədi kimi böyük klassiklərin sənətkarlığını, texnikasını, şeir quruluşunu da öyrənmişdi. Həm eposda, həm lirik janrda, həm şeir, həm nəsr dilində eyni dərəcədə

müvəffəq olmuşdur. Füzulinin divanı klassik şərq ədəbiyyatında ən mükəmməl divanlarındanandır. Ərəb əlifbası cədvəlinə, divan tələbələrinə uyğun olaraq, şairin hər hərfə bir neçə qəzəl həsr etməsi kimi formal şərt zahirdə asan görünür.

Unudulmamalıdır ki, ərəb əlifbasının bir sıra hərfələri Azərbaycan dilinə yaddır. Bu hərfələrlə yazılması Azərbaycan sözü demək olar ki, yoxdur. Lakin klassisizmin normalarından kənara çıxmaq da olmaz. Şair beytləri bu hərfələrlə bitən qəzəllər yazmalıdır və yazmışdır¹.

Doğrudur, bu tələb şairi, istər-istəməz qafiyə, rədiflərində çətin, qəliz sözlər işlətməyə məcbur etmişdir. Ancaq burada da biz, yuxarıda dediyimiz kimi, şairin ümumi quruluşunda, ifadədəki, ibarələdəki sadəlik və səlisliyin mümkün qədər gözlənilməsinə səy edildiyini görürük. Şair həmin hərfələrə "bəhs", "ləfz", "sübh", "təmə" kimi əslən ərəbcə, lakin mənası ümumə məlum olan və çox işlənən sözləri rədif yerində işlətməmişdir.

*Ah ilə xalqı yuxusundan qılır bidar sübh,²
Yar vəslin istəyəni, kəsmək gərək candan təmə³.*

şəklində qurulan misraları hətta azsavadlı bir oxucu da anlaya bilər.

Füzuli bütün mənzum əsərlərini, eləcə də lirik əsərlərini ərüz vəznində yazmışdır. O zaman bütün Şərqdə, həmçinin Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında ərüz yeganə hakim şeir vəzni idi. Bu

---

¹ Divan, səh. 158,159,160.

² Divan, səh. 135

³ Divan, səh. 160.

vəzn ərəb dilinin xüsusiyyətləri əsasında qurulmuşdur. Məlum olduğu üzrə, ərəb dilində bir sıra saitlər uzun və qısağa bölünür. Bizim dilimizdə sadəcə a dediyimiz səs, ərəblərdə uzun a, orta a və qismən qısa a-ya bölünür.

Alim sözündəki a ilə səfa sözündəki a arasında tələffüz ahəngi etibarilə çox böyük fərq vardır. Bu səslərin deyilişi başqa-başqadır. Ərəblərin bizə gətirdiyi ərəz vəznə həmin bu əsasa, uzun və qısa hecaların misralarda mütənasib növbələnməsinə əsaslanır. Bu xüsusiyyət, şübhəsiz ki, mahiyyət etibarilə Azərbaycan dilinin təbiətinə yaddır. Öz-özündən məlumdur ki, klassik şairlərimiz, ana dilimizin xüsusiyyətlərinə uymayan, cavab verməyən bu vəznə işlətməyə, öz coşğun ilham məhsullarını yad və dar bir forma çərçivəsinə sığdırmağa məcbur edilərkən nə çətinliklər çəkmişdir. Bu vəziyyət, qədim ədəbiyyatımızda dilin rəsmiləşməsinə, canlı dildən daha çox fərqlənməsinə səbəb olmuşdur. Şair həyatda, canlı danışıda çox və cürətlə işlətdiyi sözləri şeirə salmağı "eyb" saymışdır. Gurultulu ərəzun təntənələri ahənginə münasib söz və ifadələrə çox müraciət etməli olmuşdur.

Füzuli yüksək şeir mədəniyyətinə malik bir sənətkar olduğu və şair üçün bir zərurət olan ərəz vəznini ərəb, fars şairlərindən az bilmədiyini üçün heç bir yerdə ilhamını zorlamamışdır. Azərbaycan dilində ərəz vəznə ilə də olsa, "nəzmi nazik" yaratmaq uğrunda fədakarlığa getmiş, böyük xarüqələr yaratmışdır.

Füzuli müasir ərəzun məşhur bəhrlərinin hamısını sınaşdır. Şübhəsiz ki, şair bu bəhrlər üçün

xüsusi şeir yazmışdır. Öz şeirlərinin məzmun və mündəricəsinə öz ilhamının tələbinə uyğun bəhrlər, formalar seçmişdir. Qəzəl haqqındakı fikirlərini, bu janrın üstünlüyünü yüksək və pafoslu bir dil ilə ifadə etmək üçün Firdovsinin "Şahnamə" də işlətdiyi cəngi vəznə, təqarüb bəhrini seçmişdir:

(Fəulurı, fəulun, fəulun, fəul).

*Qəzəldir səfabəxşi-əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-bustani-hünər...*

İstedadsız, lakin iddialı adamlara qarşı dediyi farsca beytlərini də bu bəhrə ilə yazmışdır:

*Əgər ömrə mərdümi-bədsirişt,
Bovət həmdəmi-hüriyani-behişt.
Dər on məhfili-pürsəfa ruzü şəb,
Zi Cibril xanəd finuni-ədəb,
Bedan on etiqadəm ki, əncami-kar,
Nə kərdəd əsu cüz bədi aşkar...¹*

Bir qədər ağır və uzun ölçülərdən olan həzəc bəhrini və rəməl bəhrini Füzuli qəzəllərində çox işlətməmişdir. Bu bəhrlərdəki ağırlıq və tədric, şairin lirikasındakı təkini dürüst verir, ifadə və şeirdə mənanın hər şeydən qabaq nəzərə çarpmasına kömək edir. Burada rəzəc və ya təqarüb bəhrlərində olan gurultu və sürət yoxdur və lazım deyil.

Şairin həzəc bəhrində yazılmış qəzəllərindən aşağıdakıları göstərmək olar:

---

¹ Divan, səh. 6

*Vəfa hər kimsədən kim istədim, ondan cəfa gördüm,
Kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm¹.*

(Məfailün, məfailün, məfailün, məfailün).

Yaxud:

*Xəm açıldıqca zülfündən bəlavü möhnətim artır,
Bihəmdü Allah ki, ömrüm uzanır, cəmiyyətim artır².*

Rəməl bəhrində yazılmış nümunələrdən:

*Payibənd oldum, səri-zülfi-pərişanm görüb,
Nitqdən düşdüm, ləbi-ləli-dürəşanın görüb³.*

(Failatün, failatün, failatün, failün)

*Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər,
Canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər⁴, -*

beytilə başlanan qəzəlləri göstərmək olar. Hər iki bəhr Füzulidə çox işlənən bəhrlərdəndir. "Saqınamə"si "fəulün, fəulün, fəulün, fəul" (təqarib) bəhrində, "Leyli və Məcnun" isə "məful, məfailün, fəulün" ölçüsündə yazılmışdır. Şair özü də dastanın "Səbəbi-nəzmi-kitab" fəslində buna işarə ilə yazır:

*Bildim bu qəziyyə imtahandır,
Zira ki, bu bir bəlayi-candır.*

---

¹ Divan, səh. 285

² Divan, səh. 149.

³ Divan, səh. 130

⁴ Divan, səh. 141

*Sevdası dirazü bəhri kutah,
Məzmunu fəğanü naləvü ah!...¹*

Bundan əlavə şairin qəzəllərində həmin bəhrlərin müxtəlif şəkillərinə, klassik formalarına, bir az müstəqil şəkildə işlədilməsinə rast gəlirik. Füzuli epik süjetdə olan əhvəlat təsvir edən əsərlərinə təsadüfən xəfif bəhr seçməmişdir. Bu bəhrlər bir qədər heca vəzninə, xalq şeir nümunələrinin formasına yaxın, təhkiyədə əhvalatın inkisafına uyğun olduğundan müəllifi əruzun məhdud formal tələblərindən qismən də olsa yayındıra bilir. Bu bəhrlərdəki əsərlərin elə yerləri var ki, ilk nəzərdə əruz və ya heca olduğunu seçmək çətin olur:

*Cənnəti almaq olmaz axça ilə
Girmək olmaz behşitə rüşvət ilə.*

Yaxud:

*Ardınca qoşun-qoşun uşaqlar,
Əhvalına kim gülər, kim ağlar.*

Füzuli əruz vəznini böyük bir ustalıqla işlətsə, bütün texnika çətinliklərini rədd edərək şəriyyəti bu vəznin formaya xas tələblərindən, donmuş normalarından qorusa da, ayrı-ayrı misralarda zühaf və imalələrə yol verməmiş deyildir. Bir sıra qəzəllərində ancaq əruz vəznininin tələbi ucundan Azərbaycan sözləri təhrif olunmuş bir şəkildə işlənmişdir.

---

¹ Divan, səh. 243.

*Könül səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl vurma,
Namaz əhlinə uyma, onlar ilə durma, oturma.*

Bu beytin ikinci misrasında işlədilmiş: "oturma" sözünün ilk hecasını mütləq uzatmağa, "oturma" şəklində deməyə məcburuq, əks təqdirdə şeirin vəzni pozular.

*Əksi-ruyin suya salmış sayə, zülfun torpağa,
Ənbər etmiş torpağın ismin, suyun adın gülab.*

*Eldə bulmuş buyi-zülfün, suda əksi-arizin,
Kim, eli bağına basıb, suya göz dikmiş hübab¹.*

Çox gözəl və müstəsna bədii bir lövhə verən bu beytlərdə şair bir sıra zühaf və imaləyə yol verməli olmuşdur.

Birinci misrada "suya" sözü "suuya" şəklində uzadılmasa, şeirin vəzni düz gəlməz. İkinci misrada "isini" (adını) kəlməsi vəznə uyğun olaraq "ismin", "adını" kəlməsi "adın" halında yazılmışdır. Üçüncü misrada "suda" sözü "suuda", dördüncü misrada "bağına basıb", "suya" sözləri "bağına basıb", "suuya" kimi oxunmalıdır.

*Demiş hər gönçəyə aşıqliyim razın səba derlər,
El ağzın tutmaq olmaz, qorxuram, ey gül, sana derlər²,-*

beytilə başlayan qəzəlin rədifləri mütləq zühaf ilə-"deyirlər" yox, "derlər" şəklində oxunmalıdır. Bu da vəznin sayəsində olan təhrifdir. Həmçinin

---

¹ Divan, səh. 195.

² Divan, səh. 142.

"razını" (sirrini) əvəzinə "razın", "səba" əvəzinə "səbaa" oxunmalıdır.

Məlum olduğu üzrə, əruz vəznində, bütün bəhrlərdə misranın bölgüsü (təqti) ölçüdə müəyyən formaya, qəlibə (failat, ya fəulun, məful və s. kimi) görə olur. Əslində misra ahəng etibarilə hazır qəliblərə bölünmüşdür (failatün, failatün...). Bölgüdə sözlərin parçalanıb-parçalanmaması nəzərdə tutulmur. Nadir hallarda ola bilər ki, həmin qəliblər misradakı sözləri parçalanmadan bölgülərə ayıra bilsin. Halbuki, hecəda bu cəhət, şeirin ən əsas forma xüsusiyyətlərindəndir. Bölgü elə qurulur ki, bütün misralar eyni yerdən bölündükdə bir qayda olaraq kəlmə parçalanmır. Füzuli əruz ilə yazdığı üçün, onun misra bölgüləri də hər şeydən əvvəl əruz qanunlarına uyğundur. Lakin bəzi şeirlərdə şair misranın bölgüsündə kəlmələrin parçalanmamasına xüsusi diqqət yetirmiş, əruzda çox çətin olan bu bədii xüsusiyyəti gözləmişdir. Məsələn, şairin aşağıdakı qəzəlində ilk misranı eyni yerdən bölmək olur ki, heç bir kəlmə parçalanmır:

Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?!¹

(Məfailün, məfailün, məfailün, məfailün).

Füzuli misrada bölgünün təşkilində musiqiyə və oxşar ifadələrə də çox fikir verir. Beytin hər ikisində izafət tərkibi (yiyəlik birləşməsi), ya sifət tərkibi varsa, şair bu tərkiblərin hər misrada eyni yerdə işlədilməsini zəruri sayır. Beytin biri mürəkkəb epitet ilə başlanırsa, o biri də həmin formalı

---

¹ Divan, səh. 195.

epitet ilə başlanır. Ümumiyyətlə, o, beyti təşkil edən misraların ahəng, şəkil, texnika, məcazi cəhətdən uyğunluğuna çalışır:

*Canımın cövhəri ol ləli-şəkərbarə fəda,
Ömrümün hasili ol şiveyi-rəftarə fəda...¹*

Misranı təşkil edən tərəflər həm forma, həm musiqi, həm məntiqi, həm mənaca bir-birinə uyğundur. Canımın cövhərinə müqabil ömrümün hasili deyilir, ləli-şəkərbarə müqabil şiveyi-rəftar deyilir. "Cari" ilə "ömr" mənaca birləşdiyi kimi "şəkərbar" ilə "rəftar" həm mənə, həm də ahəng, tələffüz cəhətdən uyğun gəlir... Bu qəzəlin sonrakı beytlərində də həmin xüsusiyyət ardıcıl olaraq saxlanır. "Dərd çəkmiş sərim" dedikdən sonra şair təbii olaraq "tab gormüş tənim" deyir. Beytin ilk misrası "gözlərimdən tökülən" ifadəsilə başladığı üçün, sonrakı misrası "ləblərimdən saçılan" ifadəsilə başlanır.

Füzuli şeirində çox zəngin və müxtəlif qafiyə formaları vardır. Ərəb dilində söz kateqoriyalarının çoxu təbiətən (sifət, fail, fel, tərkib...) həm qafiyədir. Nəinki həm qafiyədir, tələffüz, ahəng, kəmiyyət cəhətdən də eynidir. Mətləb, məqsəd, məbəd, mərkəz, mənbə, mənsəb, mənşəb, məsrəf və s.

Yaxud bir sıra sifətləri alağ: cədid, şəhid, vəhid, pəlid...

İsmi-fail kateqoriyasını alağ: alim, salim, zalim, kamil, amil, qabil, sail...

Buna görə də qədim, klassik ərəb şeirində bu tip formal cəhətlər daha müəyyən, daha sərt, daha

---

¹ Divan, səh. 124.

"mühafizəkar" bir şəkildə idi. Bunlardan yayınmaq çətin və "günah" sayılırdı. Bunlara riayət isə çox zaman nəzm formalarını maraqsız, yeknəsəq, çeynənmiş bir şəklə salırdı.

Füzuli bu forma yeknəsəqliyindən həmişə qaçmağa çalışmış, qafiyələrdən sonra rədiflərə çox ehtiyac hiss etmişdir. Doğrudan da, rədiflər qəzəllərdə qafiyənin də, ümumən ahəngin də qüvvətini artırmağa xidmət edir.

Şairin qəzəllərində çox və əlvan rədiflərin işlədilməsini görürük. Məşhur, sadə və tələffüzü xoşagəlim sözləri (isim, ya fel olsun) rədif seçməklə, şair şeirinin təsirini bir daha artırır. Onun rədifləri həm xitab, həm sual, həm hökm (əmr) şəklində işlətdiyi adlar, fellər, köməkçi fellər, sifətlər, əvəzliliklər, zərflər, şəkilçilər, bağlayıcılar və bunların müxtəlif qrammatik təsrifidir: su, qələm, həkim, gecə, oldu, etdi, etmişəm, eylərəm, usanmazmı, etdiyimdəndir, olmasın, olduğum, imiş, dir, cüda, ey¹, ləziz, mənim, sənə, ona, dəxi, qeyri, bu, könlüm, deyil, tək, qərəz, təmə, şəm və s.

Bu və bu kimi kəlmələrdən seçilən rədiflər Füzuli şeirində həm misranın, eləcə də bütün şeirin məzmunu və ahəngi ilə ələ bağlı və vəhdət şəklində verilmişdir ki, oxucu rədifi öz-özünə təkrar etmək istəyir. Rədiflər Füzulidə həmişə bədii təkrar qüvvəsinə malik kəlmələrdir. Bunlar şairin hiss və həyəcanının ifadəsində davamlılıq və qətiyyət ifadə edən təkid göstərən sözlər kimi işlədilir:

*Hasilim yox səri-kuyində bələdən geyri,
Ğərəzim yox rəhi-eşqində fənadən geyri.*

---

¹ Yaxşı

*Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən özgə,
Nə açar kimsə qapım badi-səbadan ğeyri.*

"Ğeyri" sözü dilimizdə o qədər də çox işlədilməyən və zahirdə ancaq kitab sözü, məntiqi kəlmə kimi görünür. Lakin Füzulidəki bədii misranın qüvvəsi onu bədii mərtəbəyə, şeir sözünə çevirmişdir. Bu sözün təkrarı şeirə nəinki ağırlıq gətirmir, hətta səlisliyi və zərifliyi daha da artırmış olur.

Füzuli bəzən misrada bir çox, bir neçə kəlməni rədif alır:

*Heyrət ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni,
Surəti-halim görən surət xəyal eylər məni...*

Burada feldən və addan düzəlmə bütün bir ifadə rədif alınmışdır (eylər məni). "Olandan sor"¹, "gördüyün könlüm"², "bilibdir, bilirəm"³, "gərək-məzmi sana"⁴, "olduğun bilməz"⁵, "eyləmək olmaz"⁶, "etməz mana"⁷ rədifləri ilə bitən qəzəllər də belədir. Bəzən misranın az qala yarısını təkrar sözlər təşkil edir. Lakin bunlardan əvvəlki hissə elə dolğun və məzmunlu sözlərdən təşkil olunur ki, təkrar sözlər, yeni məzmunun ifadəsinə xidmət və kömək edir. Eyni zamanda, bu sözlər hər misranın ayrılmaz üzvü kimi səslənir. Hər misra ayrı-

---

¹ Divan, səh. 149.

² Yenə orada, səh. 176

³ Yenə orada, səh. 175

⁴ Yenə orada, səh. 124

⁵ Yenə orada, səh. 152

⁶ Yenə orada, səh. 152-153

⁷ Yenə orada, səh. 123

lıqda alınanda sözlər təkrar yox, bədii məntiqin davamı kimi görünür. Füzulinin rədifləri, Avropa şeirində epifora (yunanca-desək, sətir sonu) deyilən bədii formanın ən yaxşı nümunələrindən sayılmalıdır.

Füzulidən sonra yetişmiş böyük şairlərimizin, demək olar ki, hamısında Füzuli rədiflərinin təsirini görürük. Nəbatiniri "gəlsin, gəlməsin" rədifi (sual cümləsi) ilə bitən məşhur lirik mürəbbesi¹, Vaqifin "artıqsan"² rədifli şeirləri, S.Əzimin "qeyri"³, "ey könül"⁴ rədifli qəzəlləri, Sabirin məşhur "oxutmuram, əl çəkin"⁵ rədifi ilə bitən satirik seiri dediyimiz təsiri göstərən nümunələrdəndir.

Füzulinin qafiyələri də çox zəngin, müxtəlif və əlvandır. Şairin sərəq dillərini mükəmməl bilməsi, ümumiyyətlə, şeir texnikasında olduğu kimi, qafiyə yaratmaqda da ona çox kömək etmişdir. O, ən nadir sözləri qafiyələrə gətirməkdən çəkinməmişdir. Biz böyük şairdə mütləq qafiyələrin, qəlib, çərçivə kimi eyni biçimdə olan sözlərdən yaranma qafiyələrin çoxluğunu görürük. Didar, bidar, israr, visal, xəyal, kəmal; səhər, nəzər, xəbər; fisun, fizun, cinun; şam, kam, dam; çak, xak, pak; xəndan, əfşan, müjgan; şad, dad, yad və s. kimi.

Bu qafiyələrə diqqət edilsə, hamısının mənşə etibarilə ərəb, fars sözlərindən ibarət olduğu, hamısının quruluşca eyni həcmdə, eyni miqdar hecadan ibarət olan bu sözlərin ancaq ilk hərfləri başqadır. Didar, bidar sözlərinin ilk hərflərini dəyiş-

---

¹ "Nəbati", Bakı, Azərnəşr, 1936, səh. 4.

² "M.P. Vaqif", Bakı, Azərnəşr, 1939, səh. 64.

³ "Seyid Əzim Şirvani", Bakı, Azərnəşr, 1937, səh. 34.

⁴ Yenə orada, səh. 111.

⁵ M.Ə. Sabir. Bütün əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1934, səh. 195.

sən, ikisindən bir söz əmələ gələr. Habelə pak, çak, xak, bak...

Demək lazımdır ki, o zaman Füzulinin yaşadığı dövrdə belə qafiyələr çox yayılmışdı, məqbul, hünər sayılırdı. Həmin qafiyələr bugünkü qədər çeynənməmişdi. Füzuli bu qafiyələri asan olduğu üçün yox, məzmunu dürüst ifadə etdiyi üçün, klassik şeir sənətkarlığının tələblərinə cavab verdiyi üçün işlədirdi. Yoxsa, böyük şairdə qeyd etdiyimiz kimi söz ehtiyatı çox və bu sözlərin birləşməsindən orijinal ifadə yaratmaq bacarığı qüvvətli idi. Bunu bir də ondan görmək olar ki, şairin nəsr əsərlərində də çox cümlələr həm qafiyə sözlərlə bitir. Hətta bir neçə söz, müqabilindəki cümlənin bir neçə sözü ilə həm qafiyə olur. "Leyli və Məcnun" əsərinin fəsillərinə verilən sərlövhələr də qafiyə ilə təşkil olunur. Füzulinin qafiyələri, dediyimiz kimi, müxtəlifdir. Onda ad ilə feldən, sifət ilə zəmir, ya zərf olan kəlmələrdən düzəlmə qafiyələr də çoxdur. Onda çox sənətkarlıqla yaradılmış müqəyyəd qafiyələr də çoxdur. Qəzəllərinin birindən gətirdiyimiz bu parçadakı qafiyələrə diqqət edək:

*Hər kitabə kim, ləbi-ləlin hədisin yazələr¹,
Riştəyi-can birlə eşq əhli onu şirazələr.
Şeyxlər meyxañadən üz döndərərlər məscidə,
Bitəriqətlər gərək kim doğru yoldan azələr.²
Çaklar köksümdə sanma kim açıbdır tiği-eşq,
Könlümün şəhrinə mehrin girməyə dərvazələr.³*

---

¹ Yazalar, yazsalar.

² Azalar, yoldan çıxalar

³ Divan. səh. 148.

Bu parçada yazələr (yazalar), şirazələr, azələr (azalar), dərvezələr həm qafiyədir. Bunlar mütləq, həmçins qafiyələr deyil, sözün məndə aldığı yeni və mürəkkəb formasından istifadə ilə yaranmış qafiyələrdir. Burada addan (dərvezə), felin iltizam formasından (yazalar, azalar), felin müzare formasından (şirazələr) düzəlmə müqəyyəd qafiyələr məharətlə işlədilmişdir. Bu qafiyələri təşkil edən sözlərin əsli isə bir-birinə qətiyyəən oxşamayan sözlərdir: azmaq, dərvezə, şirazələmək.

*Bilməz idim bilmək ağzın sirrini düşvar imiş,
Ağzını derlərdi yox, dediklərincə var imiş!*¹

Burada da fellə sifətdən qafiyə yaradılmışdır. Bu sözlər həcm və quruluşca başqa-başqadır: "qırmızı-qızı", "xəbərdar-var", "tikdin-əkdin", "bəstər-istər", "Məktəb-şəb", "dəm-aləm", "matəm-kəm" kimi müvəffəqiyyətli qafiyələr Füzulidə hesaba gəlməzdir.

Böyük şairin qafiyələrinin bir qüvvəsi də orasındadır ki, bu sözlərin yazılışı ilə deyilişi arasında fərq demək olar ki, yoxdur. Füzulinin qafiyələri həm formal quruluşca, həm də tələffüz və musiqicə ahəngə uyğundur. Şairlərin çox işlətdiyi təbirlə desək, göz qafiyəsi ilə qulaq qafiyəsi arasında fərq yoxdur.

İndi ərəb əlifbasından xilas olmuş yazımızda yazı ilə tələffüz fərqlərinin minimuma endirildiyi bir zamanda "göz və qulaq" qafiyəsi terminləri etibarını itirməkdədir. Qəlb ilə tələb sözlərinin yazılışı ərəb əlifbasında çox oxşardır. Keçmişdə "göz" qa-

---

¹Dıvan. səh. 157.

fiyəsi adlanan belə qafiyələr indi heç məqbul sayıla bilməz. Çünki oxucu bunu qəbul etmir. Həmçinin qəbul, mühəvvəl sözləri yazıda oxşasalar da, tələffüzdə tamam başqadır.

Klassik Şərq ədəbiyyatında daxili qafiyələr o qədər dəbdə deyildi. Bizim aşıqların qoşa yarpaq dediyi bu üsulun ən yaxşı nümunəsini yenə də böyük Füzuli şeirində görürük. Aşağıdakı qəzəlin qafiyə quruluşuna diqqət edək:

*Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?
Qamu bimarınə canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçün qılmaz mana dərman, məni bimar sanmazmı?
Şəbi-hicran yanar canım, təkər qan peşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfğanım, qara bəxtim oyanmazmı?
Güli-rüxsarinə qarşu, gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəsli-güldür bu, axar sular bulanmazmı?
Füzuli rindü şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadır,
Sorun kim, bu nə sövdadır, bu sövdadan usanmazmı?*

Birinci, ikinci misralardan başqa bütün misralarda daxili qafiyə vardır. Hər beytdə bir-birilə həmqafiyə olan üç söz vardır. Beytin axırını misrası isə qəzəlin ilk misraları ilə həmqafiyədir. Beşinci misranın ortasındakı "canan" axırındakı "ehsan" sözü, altıncı misranın ortasındakı "dərman" sözü ilə həmqafiyədir. Bu beyt isə öz növbəsində bütün beytlərlə həmqafiyədir.

Bu şəkildə təşkil edilmiş qafiyələr misralarda musiqinin səlisliyini, rəvanlığını artırır. Ümumən şeirin zehndə daha möhkəm həkk olunub xatirdə qalmasına səbəb olur. Füzulinin belə bir ənənəsi

şeyrimizdə, o cümlədən aşiq şeyrində davam etdirilir. Tovuzlu aşiq Məmmədin "Ağrın alım" müxəmməsində bu xüsusiyyətə diqqət edək:

*Ay cavan, sərvirəvan, qönçə dəhan, ağrın alım,
Ay qabax, bir bəri bax, qaşı kaman ağrın alım,
Alma yanax, billur buxax, tutizəban ağrın alım.
Ay bivəfa, etmə cəfa, gətir dərman ağrın alım.
Gəl insafə, sürək səfa, hər bir zaman ağrın alım.*

Daxili qafiyə təşkili çətin olduğundan bəzən şair məzmun ilə əlaqəsi az olan sözlər, ya da qəliz sözlər işlətməyə məcbur olur. Füzulidə daxili qafiyələr təbii və ustacasına qurulmuşdur. Yalnız şəkil gözəlliyi deyildir. Misra su kimi axıb gedir. Qafiyələr, bədiiliyə "güzəşt" hesabına qurulmur, əksinə, daxili qafiyələr, şeyrin bədiilik, lətafət qüvvəsini qat-qat artırır, ahəng və musiqini daha da gözəlləşdirir.

Qafiyələrinin məzmununa uyğunluğu, təbiiliyi, sadə və səlisliyindən açıq görünür ki, Füzuli şeyr texnikasına, poetik ünsürlərə həddindən artıq tələbkar olmuş, bunları diqqətlə, dərindən işləməklə bərabər şeyrin ideya-məzmununa, məna bitkinliyinə tabe tutmuşdur.

Füzuli özünün qüksək və ardıcıl ahəngə malik şeyrində qafiyələrin incə, lətif, zərif musiqisinə də böyük diqqət yetirmişdir. Onada qulağa ağır gələn, ya tələffüzü çətin sözlərə, ağır söylənən qafiyələrə rast gəlmək olmaz. Onun qafiyələri məlahətli bir ifadə ahənginə, musiqiyə malikdir. Qəzəllərin qafiyələri bir-birindən gözəldir. Hər qəzəlin öz ahəngi, öz qafiyəsi o qədər gözəl verilmişdir ki,

oxuyan valeh olur. Qafiyəni mətndən, rədif qafiyədən ayırmağa ehtiyac qalmır. Şeir oxucunun gözü önündə mərmərdən, ya tuncdan tökülmə bir sənət abidəsi kimi canlanır. Şeir formal xüsusiyyətləri bir-birilə elə qayırayıb qarışmışdır, elə vahid bir bədii lövhə əmələ gətirilmişdir ki, insan sənətkarın qüvvəsinə heyran qalır. Füzuli şeirində gözəl cinaslar da vardır. Eyni sözü müxtəlif mənada, hətta eyni yerdə bir sözü bir neçə mənada işlətməklə, şair qüvvətli təsir oyadır.

*Guhikən künd eyləmiş min tişəni bir dağ ilən,
Mən qoparıb salmışam min dağı bir dırnağ ilən.*

Bu beytdə "dağ" sözü həm yara mənasına, həm də coğrafi məfhum mənasına gəlir. Bu aşağıdakı misralarda "yaş" sözü bir tərəfdən quru olmayan, nəm mənasında, ikinci tərəfdən ağlamaq (göz yaşı) mənasında işlədilmişdir;

*Cismim, yandırma, rəhm et yaşıma, ey bağıri daş¹,
Ehtiyat et yanmasın, ta kim, quru odunda yaş².*

Eləcə də "dal" sözü³ həm "d" hərfi mənasında, həm də arxa mənasında işlədilməlidir.

Füzuli şeirinin gözəl xüsusiyyətlərindən biri də mükəmməl, az sözlü, dolğun mənalı zərif cümlələrdir.

İstər məcaz yaradılmasında, istərsə müstəqim

---

¹ Daş-sözü də yalnız qafiyə üçün yox, ürək yumşaqlığına kontrast olaraq gətirilmişdir.

² Divan, səh. 158.

³ Yenə orada, sah. 308.

sözlər sistemində şair hər sözə zəriflik, bədiilik tələbilə yanaşmalıdır. Buna görə də onun cümlələrində nə bir kəlmə artıq sözə, nə də natamamlığa rast gəlmək olur. Onun hətta müstəqim mənada işlətdiyi, heç bir məcazın iştirakı olmadan yazdığı cümlələr də adi məntiq, mühakimə dilindən ayrılır, bədiilik, zəriflik nümunəsinə çevrilir.

Klassik şeirdə həm beytin, həm misranın tam bir fikir ifadə etməsi, mümkün qədər bitmiş bir cümlədən yaranması ustalığ tələbi idi. Füzuli bir misrasında nəinki bir, hətta bir neçə cümlə belə işlətməmişdir.

*Dust biperəva, fələk birəhm, dövrən bisükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun.*

Birinci misrada üç, ikincidə dörd cümlə işlədilmişdir. Müstəqim sözlər sistemində yazılan bu misralarda şair nə qədər aydın bir məzmun vermişdir.

*"Ey könül, yarı istə, candan keç!
Səri-kuyin gəzət, cahandan keç"¹
"Qəmzən sökə cismim, dələ bağrım, tökə qanım"².*

-kimi misralarda həm mürəkkəb, həm qovusuq cümlələr işlədilmişdir.

Tək misra ilə bitmiş cümlə ifadə etmək prinsipi, böyük şair üçün norma olmamışdır. Füzulidə biz, hətta klasik şeirdə nadir sayılan üsulla-bir cümlənin bir neçə misrada verilməsinə də rast gə-

---

¹ Divan, səh. 134.

² Yenə orada, səh. 180

lirik. Çünki şair öz şeirində klassik şeir normaları ilə yanaşı bədiyyat məntiqinin tələbinə daha çox riayət edir. Güzəl bədii cümlə onun üçün şərtdirsə, o cümlənin həcmi şərt deyildir. Tərcibəndlərinin birində Füzuli bir cümləni altıncı misrada bitirir. Buna baxmayaraq, nə cümlənin uzunluğu hiss olunur, nə də fikri nə aydınlığına xələl gəlir:

*Aqibət ahim mənim ol mahə təsir etməsə,
Bunca əfsunim pərivəş yarı təsxir etməsə,
Yar hali-zarimə bir fikr tədbir etməsə,
Bivəfəliq rəsmi ni gəldikcə təğyir etməsə,
Ol cəvani-nazənin meyli-məni-pir etməsə,
Tutuaram bir yarı-sadiq, ömr təqsir etməsə¹.*

Mürəkkəb cümləni Füzuli bəzən tamamilə orijinal, zəhnə çətin gələn bir formada qurur. Şair bunu bəzəkli cümlə xatirinə yox, şeirin bədii təsirini də xüsusi formalı ifadələrlə verir. Çünki Füzuli yalnız şeirdə yox, nitqin bütün formalarında sözə çox böyük məna verir, onun necə işlədilməsini yalnız yazıçının yox, ümumən insanın hünərlərindən sayır.

"Göstərmə ol təriqi ki, yetməz sana, mana". Bu cümlə müstəqim sözlərlə qurulsada, məcazsız olsada, şeir ifadəsi, şeir cümləsidir. Güzəl deyilmişdir:

*Yar hali-dilimi zar bilibdir, bilirəm,
Dili-zarimdə nə kim var, bilibdir, bilirəm².*

Bu da müstəqim ifadədir, ancaq sənətkarlıqla

---

¹ Divan, səh.203

² Yenə orada, səh. 120

deyilmisdir.

Şair heç bir təsiri adi ifadə ilə, sadə sözlə demir. O, fikir və hisslərini qərribə və yadda qalan sözlərlə söyləyir. Belə misraları sayıb qurtarmaq mümkün deyil, çünki hər bir qəzəldə bu vardır:

*Suda əksi-sərv sanman kim, qoparıb bağiban,
Suya salmış sərvini, sərv-i-xuramanım görüb¹.
Kuhkən Şirinə öz nəqşin çəkib vermiş firib,
Gör nə cahildir, yonar daşdan öziçin bir rəqib².
Göz yumub aləmdən istərdim açam rüxsarinə,
Canım aldın, göz yumub-açınca fürsət vermədin.
Qılsa vəslin şamımı sübhə bərabər, yox əcəb;
Rəsmidir fəsl-i-bəhar olmaq bərabər ruzü-şəb³.*

Bu son misaldakı məna ikiliyinə diqqət edin. Baharda "gəcə-gündüzün bərabər olması" məfhumu, bir tərəfdən yerin hərəkət qanunu mənasında, o biri tərəfdən, aşiq vüsala çatdıqda qaranlıq gecənin gündüzə dönməsi mənasında işlədilmişdir.

Füzuli adi sözlərlə bədii ifadələr yaratmaq işinə çox cəsarətlə yanaşır. Sözü, onun açılmamış mənalərini sanki kəşf edir. Elə nəticə və xüsusiyyətlər tapıb gətirir ki, biz ifadədən xüsusi, xoş təsir alırıq. Böyük şairi heç bir formal qayda, ya ənənə məna cəhətdən məhdudlaşdıra bilmir. Bəzən şeirdə elə obrazlara rast gəlik ki, tarixin, elmin müəyyən sahəsinə ətraflı bələd olmadan onları anlamaq mümkün olmur.

---

¹ Divan, səh.129

² Yenə orada, səh. 128

³ Yenə orada, səh. 143

Hələ biz tarix boyu gəlib-getmiş məşhur eşq macəralarında Məcnun, Fərhad, Vamiq, Yusif və sair bu kimi tarixi, əfsanəvi şəxsiyyətlərin sərgüzəştlərindən alınan bədii motivləri, bunların əsasında edilən müqayisələri demirik. Bu əsrlər boyu yaşayan məşhur sərgüzəştləri də şair xüsusi, yeni lövhələrlə verir. Füzulidə, məsələn, belə misralara rast gəlirik:

*Bu qəmlərkim mənim vardır, bəirin¹ başına qoysan,
Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli-əzab, oynar².*

Bu beytdən nə mənə çıxır?

Mənim qəmlərimi dəvənin başına qoysan, kafir cəhənnəmdən çıxar.

Zahirən burada bir məntiqsizlik və anlaşılmazlıq vardır. Dəvənin kafirə nə dəxli? Lakin böyük şair bu beytlə islam dinində məşhur olan bir hadisəyə işarə edir. Bu hadisəyə görə, qiyamətdə kafirlər cəhənnəmdə əzaba məhkum ediləcəklər. Onların bu əzabdan qurtulmaq ümidi yoxdur. Kafirlər, əzab əhli yalnız dəvə incəlib iynənin gözündən keçəndə cəhənnəmdən xilas olacaqlar.

Odur ki, şair öz qəmlərinin ağırlığını belə köməkçi hadisələrlə ifadə edir, guya bu qəmlər o qədər ağırdır ki, dəvənin başına qoyulsa, dəvə incəlib sapa dönər. Mübaligədir, müəyyən hadisələrlə şərtlənmiş mürəkkəb mübaligədir.

Leylinin pərvanəyə xitabında da belə müəmmalı işarələr vardır. Leyli pərvanəyə belə deyir:

---

¹ Bəir-dəvə.

² Divan, səh. 143.

*Sənsən rəhi-eşq içində sadıq,
Aşiqsən, əmma təmam aşiq.
Bir görməyə yarı can verirsən,
Bir zövqə iki cahan verirsən¹.*

Ləyaqətli, "tamam" bir aşiq olan pərvanənin bir zövqə iki cahan verməsi nə deməkdir? Məlumdur ki, pərvanə özünü, guya aşiq olduğu oda çırparaq məhv edir. Şair bu ifadədə də islam ehkamından birinə işarə edir. Pərvanə "eşq yolunda" özünü öldürməklə, həyatını məhv etməklə həm ölür, həm də "axirət feyzindən" məhrum olur. Çünki islam dininə görə, intihar edən, özünü öldürənlər, sözsüz, mühakiməsiz cəhənnəmə atılırlar. Deməli, pərvanə öz eşqi yolunda həm dünyadan, həm də axirətdən əl çəkib çox böyük fədakarlığa gedir.

*Nədir dedim ruxi-safında əksi-mərdümi-çəşmim,
Dedi: gəlmiş gəmiylə Rumə dərya qət edir hindu...²*

Məzmunca çox yığcam və müəmmalı olan bu beytdə göz bəbəyi hindu xalına, məşuqənin ağ üzünü isə dəryaya bənzədilmişdir: hindu gəmilə Rumə gedir.

Aşağıdakı lövhələrdə də tarixi faktlara işarə edilir. Klassik ədəbiyyatda çinlilər saçları ilə, hindlilər isə xalları ilə məşhur olduğundan şair həmişə zülf ilə Çin, xal ilə hindu sözünü birgə işlədir.

*Bir pəri zülfün tutub xalından alsan kami-dil,
Tut ki, Çin mülkini tutdun, hinddən aldm xərac.³*

---

¹ Divan, səh. 276

² Yenə orada, səh.188

³ Yenə orada, səh.134

Gətirdiyimiz bütün bu misralardan görünür ki, yüksək şeir mədəniyyətinə malik olan dahi klassik şeir poetikasını, texnikasını, zəriflik, bəlağət, fəsaət qaydalarını ən incəliklərinə qədər bilir, məharətlə işlədirdi. Şübhəsiz ki, Füzuli bununla kifayətlənmirdi: o, heç bir zaman özündən əvvəl açılmış cığır ilə, yaranmış ədəbi ənənələrlə kifayətlənməmişdir. Füzuli şeir sənətində yeni aləm açdı. İnsanın intim duyğusuna, qəlbin ən incə titrəyişlərinə aydınlıq gətirdi, zəngin həyat, zəngin bədii fəza verdi. Bunları etmək üçün də şəriyyətin, sənətkarlığın orijinal, yeni, yüksək nümunələrini yaratdı.

Buna görə də təəccüblü deyil ki, Füzuli şeirinin zəngin, hələ də dərinədən öyrənib təhlil edə bilmədiyimiz sənətkarlıq xüsusiyyətləri, bədii söz üsulları, əsrlər boyu yüzlərlə şairləri ilhamlandırmış, yüzlərlə şairlərin sənət məktəbi olmuşdur və həmişə də olacaqdır.

Buna görədir ki, Füzuli şeiri yalnız Azərbaycanda deyil, bütün dünya ədəbiyyatında bədii söz sənətinin ən yüksək nümunələri kimi yaşayır və yaşayacaqdır. Bu nümunələrin dərinədən-dərinə kamil elmi tədqiqi, bütün xüsusiyyətlərinin açılması, seçilməsi, şərh və izahı, cəsarətlə təbliğ edilməsi üçün bir, ya beş nəfərin səyi azdır. Bunun üçün əsl mənada, böyük ölçüdə füzulşünaslığın inkişafına çalışmalıyıq. Dahi şairin zəngin şeir mirasının daha geniş yayılmasına, yeni nəsillərə tələmədən mənimsənilib inkişaf etdirilməsinə ciddi fikir verməliyik.

BƏDİİ MƏNTİQ

Füzuli, sənətkarlıq şeir aləmində bərabəri tapılmayan dahi bir şairdir. O, dünya ədəbiyyatında şeirin ən yüksək nümunələrini yaranarlardandır. Füzulinin bədii ustadlığında müstəsna talantı ilə yanaşı, şübhəsiz ki, şairin kamil biliyi, nəzəri görüşləri də çox rol oynamışdır. O, sənətkarlıqda elmə zəruri bir tələb kimi baxırdı. Elmi şeirin ruhu adlandırırdı. Sənətkarın elm öyrənməsini, öz zəmanəsinin ən bilikli, məlumatlı adamları səviyyəsinə yüksəlməsini vacib bilirdi. Özünün şair olmaq üçün elmə necə sarıldığı haqqında divanının müqəddiməsində çox aydın yazır.

Füzuli dünyanın başqa böyük sənətkarları kimi şair üçün talantı, istedadı ilk şərtlərdən sayır. Qəzəllərinə yazdığı müqəddimədə şair öz tərcümeyi-halından, təhsilindən, şeirə başlamağından da danışır. Sənətkarlıq üçün böyük əhəmiyyəti olan iki məsələni qeyd edir: birincisi təhsil, ikincisi talant.

Şair oxuduğu məktəbdə və məktəblilər arasında şeirin, xüsusilə aşiqanə şeirlərin çox maraqla qarşılandığını, bu barədə dərin mütləqə aparıldığını, hələ şagirdlərə "məşəqqəti-təlimi-həqayit hüddud və risum" olmaqdan çox qabaq şeir təlimi olduğunu göstərir.

Füzuli əbəs yerə şeirə sarılmamışdı. Öz fitrətində bu cövhərin fitrətən qoyulduğuna qane idi: "Səhi-

fəyi-cibillətimdə bədayəti-ruzi-əzəldən kilki-qəza hərfi-məhəbbəti-nəzm rəqəm qılmış idi və hədiqeyi-xilqətimdə bədayəti-fitrətdən toxmi-məvəddət və movzuniyyət əkilmiş idi".

Ona görə də şair elmi, təhsili, dərin tədqiq işlərini özünə zəruri saymışdır.

Buradan aydın görünür ki, Füzulinin nəzəri görüşləri, yaradıcılıq meyillərinə, müşahidə və hisslərinə uyğun idi. O, yazdığını dərinlən duyub düşünür, qələmə alırdı. Ona görə də onun bütün ictimai baxışlarını, xüsusilə sənətə, ədəbiyyat işinə olan baxışını şeirlərindən, bədii əsərlərindən çıxarmaq mümkündür və vacibdir.

Füzuli bədii yaradıcılıq işinə fitri bir istedad məhsulundan başqa bir də dərin və davamlı əmək məhsulu kimi baxır. Bu yolda xarüqələr yaratmaq, oxucunun qəlbini fəth etmək üçün istirahəti özünə haram etməyin, gecə-gündüz çalışmanın vacib olduğunu təsdiq edir.

"Leyli və Məcnun" əsərinin başlanğıcında şair özündən əvvəlki ustadlardan (Nizami, Əbu Nüvas, Nəvai) sonra ədəbiyyat aləmində bir boşluq yarandığını deyir. Ancaq bu açıqlığı doldurmaq üçün əmək, hümmət və səy lazımdır.

Füzuli şeir aləmindəki boşluğu dolduran bir şair olaraq sənətkarlıq yolunda çəkdiyi çəkəcəyi əzabları sayır, bunların hamısına qatlaşacağına and içir. Çünki sənət, şeir, yaradıcılıq işinə onda sönməz bir eşq vardır. Eşq yolunda isə insan cəfa çəkməlidir. Zəmanənin mürətəce, qara qüvvələrindən gördüyü "nəfi-nifrini" xatırlayaraq özünü əfsanəvi Haruna, vətəni Babilə bənzədir. Elə bir "şeir aləmi" (əsər) yaratmaq istəyir ki, "xiridar

orada hər istədiyini" tapa bilsin.

*Söz dərkinə sərif edib fərasət,
Əmlakinə bulmuşam rəyasət.
Gəh tərzi-qəsidə eylərəm saz,
Şahbazım olur bülənd pərvaz.
Gəh dəbi-qəzəl olur şüarım,
Ol dəbə rəvan verir qərarım.
Gəh məsnəviyə olub həvəsnak,
Ol bəhrdən istərəm düri-pak.
Hər dildə kir var əhli-razəm,
Məcmui -fünunə eşqbazəm.
Bir kargərəm həzar pişə,
Canlar çəkib istərəm həmişə,
Dükkanım ola rəvaci-bazar,
Hər istədiyini bula xiridar¹.*

Şair o zaman şeir aləmində dəb olan bütün janrlarda, bütün formalarda yüksək əsər yazmaq üçün hər dildə olur-olsun, bütün elrlərə eşq, həvəs ilə yanaşdığını, "məcmui-fünunə eşqbaz" olduğunu aydın yazır.

Füzuli elmi, biliyi yalnız şair, səriətəkar üçün yox, eyni zarnanda, oxucu üçün, əsərdən ləzzət almaq, faydalanmaq istəyənlər üçün zəruri sayır. Böyük şairin fikri nə, hər adam şeir zövqünə malik deyildir. Əksinə, bəziləri şeirə, sənətə öz cəhəltlikləri, kütlükləri "meyarı" ilə yanaşırlar, sənətkarlara mane olur, zövqləri korlamaq istəyirlər. Füzuli aşağıdakı sözləri məhz bunlara qarşı demişdir;

*Şer zövqündən olmayan agah,
Əhli-nəzmi məzəmmət eyləməsin.*

---

¹ Divan, səh.141

*Kəndi cəhlinə etiraf etsin,
Hər kəramata sehr söyləməsin¹.*

Cahil, nadan olub istedad davası döyən, başqalarının paxıllığını çəkən adamlar böyük şairin düşmənləridir. Füzuli istər divanının başlanğıcında, istərsə rübailərində bu cür adamlara dərin nifrət bəsləmişdir. Bununia bərabər, böyük şair sağlam, həqiqi, səmimi, xeyirli tənqidi sevmiş və buna hörmət bəsləmişdir. Əlimizdə olan materiallar sübut edir ki, Füzuli də Nizami kimi, əsərlərinin təsirini, oxucular tərəfindən necə qarşılandığını diqqətlə, maraqla yoxlamış, oxucuların fikrini eşitməklə qalmayıb, buna böyük məna vermişdir.

Qəzəllərinin toplanmasında oxucuların xeyirxah rəyi az rol oynamamışdır. Böyük şair yazır ki, "uşaqlıqda" yazdığım qəzəllər dağınıq halda idi, müsahiblər oxumaq üçün iltimas edir, alırdılar:

"...Bir gün bir nigari-mişkinxətt... sərv-i-rəvan kimi xuraman-xuraman məni-üftadəsinə sayeyi-mərhəmət saldı və şirin-şirin kəlimatla xatirim sorub könlüm aldı. Əsnayi mühavirət və hiyni-müsahibətdə ayıtdı... İradəyi-tövfiqi-sübhani və məşiiyyəti-təyidi-rəbbani məmaliki-fünuni-nəzm və nəsr təsxirin sana müyəssər etmişdir və növbəti-riyasəti-əqalimi-süxən tədriclə sana yetmişdir. Əgərçi ərəbdə və əcəmdə və türkdə yeganə karail-lər çoxdur, amma sən kimi cəmi lisanə qadir camei-fünuni-nəzmü nəsr yoxdur... Əhaliyi-aləmdən bəzi ləaliyi-münşəat və müəmmiyatından feyz almışlar və bəzi məsnəvi və qəsaidindən təməttö

---

¹Divan, səh.5

bulmuşlar və bəzi farsî qəzəllərin nəqşi-zəmir yetmişlər və bəzi ərəbi rəcəzlərin zövqünə etmişlər. Haşa kİ, türkdədə məhəbblar feyzi-nəzmindən bəhrəmənd olmuyalar və tayifeyi-ətrak sahibmə-zaqları busitani-kələmindən şükufeyi-divani-qəzəl bulrauyalar... Əlhəq, bu kələmati-dilpəziri ki, ol binəzirdən eşitdim... zərnani-tüfuliyyətimdə sa-dir olub mütəfərriq olan qəzəllərdən bir müxtəsər divan cəm etmək səlahini gördüm və ol vaxtda məndən iltirnas İlə əxz edənlərdən, iltimas ilə aldım və surəti-cəmin ixtisar üzrə bitirdim..."¹. Deməli, şairin qəzəlləri, hələ "zəmani-tüfulliyyətində sadir olan"² qəzəlləri əldən-ələ gəzir, ağızdan-ağıza söylənirmiş. Buna görə də şair öz əsərlərinin düz yazılmasını (surəti çıxarılarkən), düz oxunmasını həmişə oxuculardan və katiblərdən xahiş və tələb edərdi. Ona görə də şair öz divanında ərəb əlifbasının , bir nöqtə ilə gözü kor "etməsini", bir hərf ilə nadiri nar "etməsini" göstərir. Çünki şair həm ərəb əlifbasının yaramazlığından, həm də "naqabil katiblərdən", "naqisi-bədsavad-lardan" çox cəfa, əzab çəkmişdi. Böyük sənətkar Öz əsərini tükənməz bir məhəbbətlə sevər, onu bütün gücü və qüvvəti ilə qoruyar, onun cüzi bir təhrifi şairə övladı şikəst olmuş ana kimi bərk təsir edərdi.

Füzuli məhz belə sənətkardır, çünki o, əsərlərinin hər birini çox dərin və çox zərif bir zövq ilə yazmışdır. Qəzəlin hər sözünü, ya bir ahəngini pozmaq onun müəllifinə hücumdan, böhtandan

---

¹ Divan, səh. 5

² Yəni orada, səh. 6. Şairin bu qeydindən aydın olur ki, divanda dərc olunmuş qəzəllər şairin qəzəllərinin hamısı deyil. Bunlar Füzulinin özünün dediyi kimi "ələ keçənlərdir" və onların müxtəsər məcmuəsidir.

pisdir.

Şairin həqiqi tənqidə olan hörmətini divanın 8-9-cu səhifəsindəki bir qeyddən də görmək olar. Şair burada bir növ tənqidin, əsl ədəbi təhlilin demək olar ki, vəzifəsini müəyyən edir. Füzulinin fikrindən aydın olur ki, tənqid, ədəbi əsərə qiymət verən hər bir kəs, iki məqsəd daşmalıdır: bir tərəfdən təhlilçi əsərin yaxşı və xeyirli xüsusiyyətlərini seçib göstərməli, "təhsin" etməli, bu xüsusiyyətlərin inkişafına xidmət etməlidir; ikinci tərəfdən, əsərin qüsur və nöqsan cəhətlərini müəyyən etməlidir. Bununla kifayətlənməyib, əsərin düzəlməsinə, eyblərdən uzaq olmasına çalışmalı və kömək etməlidir: "Rəhməti-iyzəd ol hə-lalzadəyi-pak etiqada kinı, bir növrəsi-şahid müşahidə qıldıqca əlasınm hilliyəyi-təhsilinə cəmalikəmalinə ziynət yetirə və ədnasının şaneyi-mürüvvət birlə zülfi-xətasından iqdi-üyubin çıxarıb ayineyi-qüdrətindən seyğəli-əhsan ilə nöqsa-niqubarin götürə".

Şair hər bir yeni əsərə, hər bir yeni sənət məhsuluna, yaxud sənət adamına diqqət və mərifətlə, hörmətlə, ədəbi nəzakətlə yanaşmağı təhlilçidən, tənqidçidən tələb edir.

Buradan görünür ki, böyük şair tənqid və təhlil işinə, bir tərəfdən dərin elmi bir iş kimi, digər tərəfdən, ədəbiyyatın fəal, əməli işi kimi baxır. Təhlil və tənqidi ədəbi yaradıcılıq təcrübəsi ilə bağlayır. Tənqidçini müşahidəçilik, kənardan baxmaq kimi bir passivlikdən uzaq düşünür. Onu sənətkara hörmətlə köməyə çağırır.

Füzulinin dərin və ətraflı elmi məlumatı şairə varlıq, həyat haqqında mühakimə yürüdükcə

sərbəst, əl-qolu açıq hərəkət etməyə imkan verir.

Burada mühüm bir xüsusiyyəti də qeyd etmək lazımdır.

Məlum olduğu üzrə, şair özü eyni zamanda həm elm ilə, həm də sənət ilə məşğul olmağı çətin sayır, "iki aləmi seyr etməyin müşkül" olduğunu göstərir. Ancaq özü zəmanənin bütün elmlərinə vaqif olduğu kimi, şeir sənətinin də ən yüksək nümunələrini yaratmışdır. Çünki Füzulinin nəzəri görüşləri, elmi məntiqi onun həyata münasibətinə, ilhamına, bədii məntiqinə zidd deyildir. Əksinə, şairin bütün bilik qüdrəti, bədii məntiqin inkişafına xidmət etməkdədir.

Bədii məntiqin qüvvəti, ardıcılığı, təsiri etibarilə Füzuli bütün dünya lirikaləri içərisində ən yüksək mövqedə durur.

Belə bir fikir var ki, Şərq klassik lirikasında hər beyt (hətta misra) müstəqil bir fikir ifadə etdiyi kimi, ayrıca bir bədii lövhə də verir.

Bu beyti qəzəlin, ya qəsidənin içindən çıxarıb, ayrıca da almaq və öz mənası ilə düşünmək olar.

Şərti, nisbi bir həqiqəti ifadə edən bu fikir Füzuli şeiri ilə yoxlananda hər zaman özünü bəraətləndirə bilmir, məs:

Bülbüli-zarəm güli-rüxsari-alından cida

-dedikdə, fikir də, bədii lövhə də aydın, bitkin və gözəldir. Adama elə gəlir ki, bu misranın mənası tamamilə ifadə olunmuşdur. Qəzəlin başqa sətirlərilə əlaqəsini axtarmamaq da olar. Əslində vəziyyət başqadır. Ancaq misranı, mabədilə yoxlayanda görürük ki, bunu;

Tutiyi-laləm şəkər nisbət məqalində cida

-misrasından qətiyyən ayırmaq olmaz!

Çünki bu misralar yalnız adi məntiq, mühakimə ilə bağlı olmaqdan başqa, bir-birini tamamlayan bədii təsəvvürlər və lövhələrdir. Bunlar dərin və qüvvətli bir bədii məntiq ilə daxilən bir-birinə bağlıdır. Bunları ayrıca almaq, bir tərəfdən həmin misraları, digər tərəfdən, bütün qəzəli şikəst etmək deməkdir. Şair birinci misrada "bülbulü-zarəm" dediyi üçün ikinci misrada "tutiyi-laləm" demişdir. Birinci misrada "rüksari-al" dediyi üçün, ikinci misrada "şəkər nisbət məqal" demisdir. Aşıqın vəziyyəti ilk misrada necə təsvir olunursa, sonrakında da o mənzərə, o münasibət saxlanılmışdır.

Böyük şairin misra və sözlərindəki polad məntiq imkan verməz ki, şeirin hissələri arasındakı üzvi vəhdətə biganə olasan.

Bu nöqteyi-nəzərdən bir neçə beyti bir-birinə yanaşdırmaq olar:

*"Dustim, aləm səninçün gər olur düşmən mənə,
Qəm deyil, zira yetərsən dust ancaq sən mənə.*

*Eşqə saldım mən mənipənd almayıb birdustdən,
Hiç düşmən eyləməz onu ki, etdim mən mənə"¹,*

Burada birinci beytdə misralar arasındakı məntiq, eyni qüvvətlə ikinci beytdə saxlanmışdır. İlk misralardakı dost-düşmən münasibəti, axırkı misralarda da ifadə edilmişdir. Hər iki beyt eyni

---

¹ Divan, səh.122.

mənanı qüvvətlə ifadə edir.

Eyni məntiq vəhdətini biz bir neçə beyt arasında, hətta bir qəzəlin bütün beytləri arasında tapa bilərik:

*Ey könül, yan istə, candan gec,
Səri-kuyin gözət, cahandan keç!*

*Ya təmə kəs həyat zovqündən,
Ya ləbi-ləli-dilsitandan keç!*

*Mülki-təcriddir fərağət evi,
Tərki-mal eylə, xanimandan keç!*

*Lamakan seynnin əzhnətin et,
Bu xərab olacaq, məkandan keç!*

*Etibar etmə mülki-dünyayə,
Etibari-ülüvi-şandan keç!...¹*

Bütün qəzəl boyu şairin könülə xitabını eşidirik. Birinci beytin hər misrasında bir-birinə qarşı qoyulmuş iki obyektin adı çəkilir. Biri (can, canan) rədd olunur, o biri arzu olumır (yar, yarın sərikuyi). Sonrakı beytlər boyunca qarşılaşdırılan məfhumların, obyektlərin hərəsi bir misrada verilir: ya həyat zövqündən əl çək, ya ləbi-ləldən, təcrid mülkünü qəbul et, xanimanı at, məkanı at, la-məkan seyrini tut və s.

Göründüyü kimi, burada ayrı-ayrı misraların, beytlərin müstəqil ifadə etdiyi fikir və yaratdığı lövhə, bütün şeirin ümumi mətnində ayrı bir

---

¹ Divan, səh.134.

qüvvət, məlahət alır. Hər beytdə işlədilən bədii rəng nə qədər aydınsa, bu beytlərini bir-birilə əlaqəsini, münasibətini, vəhdətini nəzərə aldıqda boyaların parlaqlığı daha da artır, rənglərin mahiranə yaradılmış tənəsübü nəticəsində tərsim olunmuş rənzərənin təsiri həddindən artıq qüvvətlənir;

*Qaplan kimi cana vurdu min dağ,
Arslan sifəti uzatdı dırnağ.
Arslanlann oldu pişvası.
Qaplanların oldu müqtədasi¹.*

Burada birinci beyt ilə ikinci beyt arasında həm fikir, həm bədii təsvir cəhətcə güclü bir məntiq inkişaf etdirilmişdir. "Qaplan kimi cana vurdu min dağ" ifadəsi ikimənalıdır. Bu həm Məcnunun dərd, qəm çəkdiyini, əzab ilə keçindiyini, həm də bədəninin qaplan kimi xal-xal olduğunu deyir. Buna görə də ikinci beytdə "qaplanların oldu müqtədasi" fikrini verir². Birinci beytdə Məcnunun arslan kimi dırnaq uzatdığını dediyi üçün, ikinci beytdə "arslanlara pişva" olduğunu göstərir. Beləliklə, şair obyekt haqqında yaratdığı bədii təsəvvürü tamamlamamış, bədii lövhəni təkmilləşdirməmiş, adını çəkdiyi əşyanın üzərindən keçmir. Hadisənin "rəsmi" bir tərəfdən yox, hər tərəfdən alır. Eyni üsulu və qüvvəti, Məcnunun çöllərə düşməsini təsvir edən epizodda da aydın görmək olar:

---

¹ "Leyli və Məcnun", səh, 134.

² Qaplan yaşa dolduqca, qocaldıqca dərindəki xallar çoxalar, böyüyər və daha tez seçilər.

*Bir əbri-bəla idi güvahi,
Baran sirişkü bərq ahi,
Baranla bərq cismü candan,
Bir mərtəbədə ki, bundan ondan,
Dəryalara yetsə ləmeyi-tab,
Səhralara düşsə qətreyi-ab
Dəryalar olurdu cümlə səhra,
Səhralar olurdu cümlə dərya¹.*

Şair, təsvirinin başında buluddan surət yaratdığı üçün, sonrasında da məhz onunla əlaqədar, həmcins məfhumlardan (yağış, ildırım...) bəhs edir. Füzulidə bir-birindən kənar, rabitəsiz heç bir məfhumun, heç bir əşyanın adı çəkilməz, hər bir sətir, hər bir ifadə özündən əvvəlki və sonrakı bədii lövhəsiz yaşamaz.

Füzuli bədii məntiqinin başqa bir xüsusiyyətin də göstərməliyik. Bayaقدan bəri gətirdiyimiz misallarda şairin necə tam lövhələr cızdığı, qəzəlin əvvəli ilə sonrakı misraları arasında necə mənə birliyini saxladığı, həmişə sonrakı hissənin, baş hissəsinin məntiqi davamından ibarət verildiyini söylədik. Bunlar, sübhəsiz ki, şairdən, ancaq eyni bir ehtirası, hissi tərənnüm edən şairdən olduqca yüksək bir hünər, müstəsna bir məharət tələb edir, Füzuli bədii məntiqini inkişafındakı təbiiliyə, səlisiyə baxın ki, şair, işlətdiyi kəlmələri də həmişə mənaca ya paralel, ya kontrast, ya bədii təkrar üsulunda qurur. O, ilk misrada dediyi fikri ikinci misrada necə təsbit edib tamamlayırsa, ikinci misradakı söz və ibarələri də bir məcaz, ya ifadə ilə birinci misraya bağlayır. Misal

---

¹ "Leyli və Məcnun", səh, 315.

üçün, aşağıdakı qəzəli alağ:

*Ucaldın qəbrim, ey bidərdlər, səngi-mələmətdən,
Ki, məlum ola dərd əhlinə qəbrim ol əlamətdən.*

*Məzarım üzrə qoyman mil, əgərkuyində can versəm,
Qoyun bir sayə düşsün qəbrimə ol sər v qamətdən.*

*Görən saətdə ol qamət qiyamm, qıymadun canə,
Qiyamət həm gələ qurtulmayam mən bu nədamətdən.*

*Qiyamətdə hesabı olmayanlardandır ol ğafil,
Ki fərq eylər fəraqm şamini sübhi-qiyamətdən.*

*Təriqi-səbrü tədbiri-səlamət ləzzətin bilmən,
Mənə eşqü məlamət yey gəlir səbra səlamətdən.*

*Təbiət inhirafın gör həvayi-eşqdən təndə,
İlac et düşmədən, saqi, mizacım istiqamətdən.*

*Füzuli, keç səlamət kuçəsindən, səbr kuyindən,
Fəraqət olmayan yerdə səfər yeydir iqamətdən ¹.*

İlk misradakı "bidərdlər" ilə ikinci misradakı "dərd əhli", üçüncü misrada "qoyman mil"² ifadəsilə dördüncü misradakı "qoyun bir", beşincidə "görən saət" ilə altıncıda "qiyarət həm gələ" (bir an-qiyamətəcən olan uzun bir müddət), yeddinci misrada sübhi-şam, habelə sonrakı misralarda: səlamət ləzzəti-eşq, fəraqət olmayan yer-səlamət küçəsi, səfər-iqamət... kontrastları-bədii təzadları verilmişdir. Burada cızılan bədii lövhəyə uyğun söz, ifadə təzadlarının ardıcılığına, təbiiliyinə və

---

¹ Divan, səh. 182.

² Mil-burada: başdaşı deməkdir.

qüvvətinə heç bir söz ola bilməz. Böyük şair, şeirdə vəznin, qafiyənin zərurəti qədər bədii məntiqə, söz kontrastlarının, ya paralellərinin axıra qədər ardıcıl davam etdirilməsinə əhəmiyyət verir.

Güman olunmasın ki, Füzuli şeirində ancaq ayrı-ayrı ünsürlərin,-misraların, beytlərin müəyyən sənət və texnikasına əhəmiyyət verilir. Şairin ustadlığı bir də orasındadır ki, hər bir misra, hər bir ifadə və söz, qəzəlin ümumi ruhunu verməyə, əsərin mündəricəsini anlamağa xidmət edir. Ayrı-ayrı misralarda və beytlərdə yaranan qəzəl, müstəs-na nəfislik və incəliklə tikilmiş rəngarəng və müzəyyən bir saraya oxşayır. Qüdrətdən yaranmış kimi görünən bu gözəl sarayın kərpiclərindən, nəqslərdən birini pozsan, ya dəyişsən, ürnumən mənzərəni, ürnumi ahəngi pozmuş olursan. Füzuli qəzəlləri də belədir. Burada bir misradan bir ifadə, ya söz dəyişsən, qəzəlin çəkdiyi lövhəyə xələl gələr, məna dəyişmiş olar. Bu onu göstərir ki, şair şeirin hər bir sözünün mövqeyini yalnız misrada deyil, həm də bütün əsərin davamında müəyyən edir.

Bu etibarla, o, hər sözə olduqca dərin və ətraflı tələblərlə yanaşır. Bu tələblərə cavab verən söz və ifadələr işləndiyindən şeir, mərmərdən yonulmuş incə bir abidə, heykəl kimi görünür. Bu gözəllik heykəli toxunmaq üçün deyil, ömür boyu tamaşa etmək, ləzzət almaq üçündür.

*Könül, yetdi əcəl, zövqi-ruxi-dildar etməzmi?
Ağardı muyi-sər, sevdayi-zülfü-yar etməzmi?
Yetirdi başını gərdun ayağə bari-möhnətdən,
Xiyali-hşlqeyi-keysüyi-ənbərbar etməzmi?*

*Sənə yetdi əcəl peymanəsin nuş etməy növbət,
Həvayi-çəşmi-məstü gəmzeyi-xunxar etməzimi?*

*Yetər oldu qulağə banəgi-rehlat dəhr bağından,
Nə durmuşsan, təməşayi-güli-rüxsar etməzmi?¹*

Bu qəzəl elə bir daxili məntiq ilə qurulmuşdur ki, həyat ilə ölüm, gənclik ilə qocalıq, ləzzət ilə dərd, həvəs ilə ölgünlük qarşılaşır. Bu qarşılaşma nəticəsində şeir qüvvətli bir məna və təsir alır. Şair, ümumiyyətlə, həyatı ölümlə qarşılaşdırmır. Bu məfhumları açır, konkret faktlarda göstərir. Həyat ləzzətlərindən əl çəkməyə məcbur olduğunu göstərir. Əcəl gəldiyi üçün "zovqi-ruxi-dildar"dan əl üzmləsin. Şair könlünə xitabən, saçının ağardığını xatırlayıb zülf sevdasından əl çəkməyə, qocalıb beli büküldüyü üçün, zülf həlqəsinə göz yummağı, əcəl piyaləsi içməli olduğu üçün qərazə havasından məst olmamağı, dəhr bağından keçmək təbili çalındığı üçün güli-rüxsar tamaşasından vaz keçməyi xatırladır, Bu məntiq, bu cür qarşılaşdırma üsulu, şeirin bədiiliyini, gözəlliyini artırmaqla, mənanın da dərin və unudulmaz bir təsirlə verilməsini təmin edir.

Məlum olduğu üzrə, məşhur klassik janr olan qəzəllərin çoxunda tablo vəhdəti olmur. Bir əsərdə şair həm güldən, bülböldən, həm günəşdən, səbadan, həm məşuqənin hüsnündən, vəfasından, vüsəlindən bəhs edə bilir. Bəzən beyt-beyt səhnə və təsəvvür təzələdir. Lakin eyni fikri verən, tam və vahid bir tablo cızan, ifadə və obrazları da buna müvafiq təşkil edən qəzəllər yaratmaq çətin-

---

¹ Külliyyat divanı-Füzuli, səh. 182.

dir. Bu çətinliyə baxmayaraq, Füzulinin əsas qəzəlləri həmin tamlıq və təsəvvür vəhdəti yolu ilə yaranmışdır. Onun qəzəllərində ilk beytdən başlayaraq oxucuya bir fikir, duyğu verilir. Qəzəlin sonrakı misraları da öz növbəsində bu fikir və duyğunu tamamlayır, təsbit edir. Bu faktın və hünərin özü həm müşahidənin qüvvətinə, həm də müəyyən dərəcədə şairin bilik ehtiyatına, məlumat zənginliyinə əsaslanır. Şair nəzərini hadisəyə, obyektə çevirəndə, həmin obyektə ancaq bir tərəfdən yanaşmır. Onun bütün çoxcəhətli və mürəkkəb daxili, xarici xüsusiyyətlərini açıb aydınlaşdırır. Onun haqqında bədii təsəvvür yaratmaq üçün, ətrafa, köməkçi hadisələrə əl atmaqdan əşyanın öz daxili münasibətini, onun bütün spesifik, fərdi cəhətlərini qələmə alır. Bunun nəticəsində həm təsvir və ifadə vəhdəti əmələ gəlir, oxucunun nəzəri yayınmır, zehni qarışmır, həm predmetin hər tərəfi ilham fanarı ilə işıqlandırılır; kölgəli, qaranlıq tərəf buraxılmır, həm də oxucuya ətraflı, zəngin və yeni məlumat verilir.

Şair fəlsəfi qəzəllərindən birində dövrədən, öz mühitindən acı-acı şikayətlənir. Bu fikri, hissi ifadə üçün dostdan, şəfqətdən, vaxtdan tutmuş ruzigara, suya qədər, ümumi mənada aldığı dəhşətdən tutmuş "tərqi-mülki-cəmiyyətdə" qədər bütün vasitələrə əl atır. Hamıda, hər şeydə bu sikayəti, bunun izlərini axtarır, tapır, ifadə edir. Mövzunun dairəsi nə qədər geniş, nə qədər böyük olsa da, şair vahid bir bədii istiqamət ilə gedərək, çox əhatəedicə, ümumiləşdiricə və qabarıq surətdə gözə çarpan obyekt və vasitələr alır; bununla öz

fikrini oxucuya aşılır. Mövzunun genişliyinə, fikrin dərinliyinə müvafiq olaraq şairin cümlələri çox qısa, ifadələri çox konkret, obrazları çox aydın verilmişdir. Bu qəzəli oxumaqla oxucu, Füzulinin dövrü, o dövrdəki ictimai münasibət, cəmiyyət, məişət həyatı haqqında müəyyən təsəvvür, məlumat almış olur:

*Dust bipərva, fələk birəhm, dövrən bisükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun.*

*Sayeyi-ümmid zayıf, afitabi-şövq gərm.
Rütbeyi-idbar ali, payeyi-tədbir dun.*

*Əql dun-hümmət, sədəyi-tənə yer-yerdən bülənd,
Bəxt kəmşəfqət, bələyi-eşq gün gündən fişzun.*

*Mən qəribi-mülk, rahi-vəslpür təşvişü məkr,
Mən hərifi-sa dələvhü dəhr pur nəqşi-füsun.*

*Hər səhiqəd cəlvəsi bir seyli-tufani-bəla,
Hər hilaləbrü qaşu bir sərxəti-məşqi-cinun.*

*Yeldə bərgi-lalə tək təmkinini-daniş bisəbat,
Suda əksi-sərv tək təsiri-dövlət vaigun.*

*Sərhədi-mətlub pür mohnət, təriqi-imtəhan,
Mənzili-məqsud pür asib rahi-azimun.*

*Şahidi-məqsəd nəvahi-cəng tək pərdənişin,
Sağəri-işrət hübabi-saf səhba tək nikun.*

*Təfriqə hasil, təriqi-mülki-cəmiyyət məxuf,
Ah, bihnəm neyləym, yox bir müvafiq rəhnümun.*

*Çöhreyi-zərdin Füzulinin tutubdur aşki-al,
Gör ona nə rənglər çəkmiş sipehri-niligun¹.*

Burada dost-düşmən, çox-yox, ali-dun... kimi söz təzadlarından, "sayeyi-ümmid zayıf, afitabi-şövq gərm", "rütbeyi-idbar ali, payeyi-tədbir dun", "hərif-i-sadələvh, dəhri-pürnəqş" kimi ifadələrdən başqa çox təbii və qüvvətli məntiqin gətirdiyi gözəl məcazlar vardır. Şairin fikrinə görə, "təmkini-danış bisəbat"dır. Onun zəmanəsində elm, bilik, təmkin, qədr-qiyməti "yeldə bərgi-lalə" kimidir. Dövlətin təsiri isə "sudə əksi-sərv tək vəjigundur". Bu elə bir dövrdür ki, məqsədə çatmaq, arzularına nail olmaq mümkün deyil:

"Şahidi-məqsəd nəvahi-cəng tək pərdənişin"².

Eləcə də eysi-işrət, ləzzət, həqiqi dinc həyat sağəri, "hübabi-saf səhba tək nikundur. Həyat piyaləsi üzü üstə çevrilmişdir.

Başqa misralara da eyni nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq mümkündür. Onların hamısında bizim dediyimiz bədii məntiq qüvvəsi, oxucuya həm bilik, həm ləzzət verən, həm də onu heyrətə salan ifadələr vardır. Göründüyü kimi, şair, qələmə aldığı hadisələr haqqında təsəvvür yaratmaqla qalmır, oxucunu yüksək həyəcanə gətirir, təsirləndir-

---

¹ Divan, səh. 182.

² Burada pərdə sözü iki mənada işlənmişdir: cəng səsi pərdədə, musiqi pərdəsində, "şahidi-məqsəd" isə, pərdədələndir, görülməzdir.

rir. Bu qəzəldə o dövrün bütün ictimai çirkinlikləri bədii lövhələrlə, inandırıcı surətdə çəkildiyi üçün, oxucuda zalımlara, dövrün alçaq hakim dairələriniə qarşı dərin nifrət oyanmış olur.

Sipehrin fariğəm vəslində mahü afitabindən,-

misrası ilə başlanan, kainatı, günəş-ay dövrünü eşq aləminə məcaz kimi istifadə edən qəzəlin hər beytində bədii və aydın bir mənzərə verilir:

*Sipehrin fariğəm vəstində mahü afitabindən,
Gərək iydi-visualındir bu ayü gün hesabından.*

*Təməşeyi-rüxün əzminə çıxdı afitab, əmma
Gəlirkən sürət ilə düşdü yüz yerdə şitabından.*

*Günəş məhcubdur, şərmi-ruxündən yandırıb çənd,
Çıxarmaq istər onu şöleyi-ahim hicabından.*

*Fələk eşqində ol, qayətdə ey məh, müztərib olmuş
Ki, hər nə eyləsə bilməz nə eylər iztirabından.*

*Günəş levhi deyil göydə, şüa üstündə zərrinxət,
Fələk almış əlinə bir vərəq hüsnün kitabından.*

*Dəyirman danə üçün cizkinir, bihudə dövr etməz,
Mücərrədsən, könül, vəhm etmə çərxin inqilabından...¹*

Bu beytlərdə günəş, ay, gözəlin hüsnü bir-birilə qiyaş edilsə də (mah, ruxsar, zərrinxət...), hüsn üstün tutulur. Şair məhəbubəsinə müraciətlə belə deyir:

---

¹Füzuli, Əsərləri, I c., EA AzF Nəşriyyatı, 1944, səh. 227.

Günəş sənin üzünə tamaşaya çıxdı. Ancaq elə tələsərək gəlirdi ki, yolda yüz dəfə yıxıldı. Səni görüb gözəlliyindən utandı. Ahım fələk çərxini yandırır onu xəcalətindən çıxarmaq istəyir. Göydə görünən işıq (lövhə) günəş deyil, sənin hüsn kitabından bir vərəqdir ki, fələk əlinə almışdır...

Eyni həyat, varlıq hadisələri müxtəlif lövhələrin yaranması üçün vasitə alınır. Elə düşünülməsin ki, bu qüvvət və tələb şairin ancaq qəzəllərindədir. Doğrudur, bizdə Füzulinin ən çox yayılan əsərləri-qəzəlləri, bir də "Leyli və Məcnun" əsəridir. Çox zaman ən yaxşı əsərləri deyə bunlar göstərilir. Halbuki belə düşünmək düz olmaz! Ayrı şairlərin əsərlərini yanaşı qoyub zəifini, yaxşısını seçmək mümkündür. Bizcə belə bir nöqtəy-nəzər Füzuliyə aid devildir. Füzuli elə sairdir ki, onun zəif əsərini axtarmağa ehtiyac olsun. Onun hansı əsərini oxuyursan oxu, yerinə, məqsədinə, janrına görə, bir-birindən yaxşı və zərifdir. Bu əsərlərin hamısında böyük bir qəlbin çırpıntısını, böyük bir aqlın hökmünü, sönməz bir zəka çırağının işığını duyacaqsan.

Şərq ədəbiyyatına bələd olan hər bir oxucu bilir ki, qəsidə janrı əsasən feodalizm dövrü hakim təbəqələrinin zövqünü oxşayan bir janr idi. Şairlər bu formada şeir yazıb, şahı, vəziri, paşanı, hakimi, yaxud dini şəxsiyyətləri tərifləməli idilər və tərifləmişdilər. Qəzəl janrı nə qədər "demokratik" janr idisə, qəsidə mövzu etibarilə bir o qədər rəsmi janr idi. Buna görə də Şərqdə bədii ədəbiyyata zövqü olan elə bir oxucu, dinləyici tapmaq olmaz ki, o, əzbərdən heç olmazsa bir neçə misra qəzəl deməsin.

Füzuli də qəsidə yazmışdır. Ancaq onun qəzəlləri haqqında dediklərimizi bir sənət əsəri kimi qəsidələrinin də əksəriyyəti haqqında deməliyik. Çünki şairin qəzəllərinin canı olan səlīs bədii məntiq, qəsidələrində də qüvvətini itirmir.

Böyük şair bu əsərlərində qəribə bir üsula əl atmağa məcbur olmuşdur. Sənan Paşaya, Sultan Süleymana, Cəfər bəyə, Məhəmməd bəyə həsr etdiyi konkret mövzulu qəsidələrində bu adamların adını bəhanə etmiş, üzünü ayrı bir əşyaya çevirərək, ümumiyyətlə, varlıq haqqında səmimi hisslərini ifadə etmişdir. Bu qəsidələr ya qələmdən, ya sudan, ya baharın, qışın vəsfindən danışır. Axırda, ya əvvəldə isə ünvan olunmuş adamın quruca adı çəkilir. Ona görə də şairin sənətkarlıq qüdrəti, bədii məntiq qüvvəti burada da eyni təsirini saxlayır.

Bu nöqtəyi-nəzərdən şairin Veys bəy adlı bir məmura deməli olduğu qəsidə çox maraqlıdır. Həmin əsərdə Veys bəyin nə dərəcədə "vəsf" və tərif olunduğunu göstərmək üçün qəsidəyə baxaq:

*Vəh nədir ol tayiri-fərxəndə balü tizpər,
Kim olur bir türfə ayin içrə hər dəm cüvəgər.*

*Ağzı açıq, çıxmaz avazi, ayağı yox, yüyürür,
Canıladır seyri, əmma demək olmaz canəvər.*

*Bir dəmir ağaclı divar ilə müstəhkəm hesar,
Bir əsasi-qir ilən qaim binayi-mötəbər.*

*Yeni aydır heyəti, əmma yeni aylar kimi,
Bədr olmaz, necə kim, göy üzrə sərgərdən gəzər,*

*Adəti uçmaqdır, əmma quşların əksi müdam,
Uça bilməz müttəsil balü pəri olmazsa tər.*

*Gəh Zəkərya kimi çəkmiş çox cəfalar bıçqıdan,
Gəh büti-Azər kimi olmuş giriftari-təbər.*

*Boynu bağlı bir qara quldur, həvası qaçmağa,
Bulduğun alıb qaçar, saxlamasan şamü səhər.*

*Bir mübəssirdir ki, daim dideyi-heyrət açıb,
Asıman təhqiqi-əhvalına salmışdır nəzər.*

*Sayılr pəhlulərinin üstixani zəfdən,
Böylə zəfilə ağır yüklər çəkər, eylər hünər.*

*Yerdə gəzməz vəhşi tək, əmma yürür ondan rəvan,
Göydə uçmaz teyr tək, əmma uçar ondan betər.*

*Gər bükülmüşdür qədi eyb eyləmə, bir pirdir,
Nuh dövründən verər bir-bir sual etsən, xəbər.*

*Baş açıb yağmurlara suya batırmış kismətin,
Yaş uşaqdır lövhi sadə, hiç bilməz xeyrü şər.*

*Cani yox, lakin rizayi-xəlq hasil qılmağa,
Gəh aşığı, gəh yuxarı səgridib canlar çəkər.*

*Divə bənzər gəzdirir başda Süleyman təxtini
Yoxsa kandır saxlanır köksündə qiymətli gühər?*

*Yoxsa zövrəqdir onu qılmış mürəttib-seyr üçün,
Veys bəy həzrətləri, ol şəhriyari-namvər...¹.*

---

¹ Divan, səh. 182.

Şair burada, müəmmalı, lakin çox mahir və qəribə bir təsvir yolu ilə gəmini (qayığı) vəsf etmişdir. Gəminin bütün quruluş xüsusiyyətlərini, şəklini, vəzifəsini, xeyrini orijinal məcaz və fiqurlar ilə vermişdir. Otuz misralıq bir təsvirdə Veys bəyin bir dəfə adı çəkilmişdir ki, "bu gəmidə Veys bəy gəzir".

Buna görədir ki, həmin qəsidədən oxucu Veys bəyi yox, həyatı, həyatın çox konkret bir obyektini, özü də çox aydın bir şərhə öyrənir. O dövrün gəmiçilik texnikasını, bunun inkişaf dərəcəsini təyin üçün də belə təsvirin böyük əhəmiyyəti vardır. Burada da, şairin bütün başqa əsərlərində olduğu kimi, yalnız onun böyük qəlbi deyil, həm də zəngin biliyi, aydın və iti zehni mühakiməsi, dərin fikri görünür.

LİRİKA

Məlum olduğu üzrə, Füzuli lirikdir, qəlb şairidir. Qəzəl janrı Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuliyə qədər uzun bir dövr keçmişdir. Böyük Nizaminin, Xaqaninin, Nəsiminin, Xətəinin qəzəlləri bu sahədə görkəmli nümunələrdir. Ancaq nə Füzuliyə qədərki şairlərimizdən, nə də ondan sonra gələn Vaqif, Vidadi, Zakir, Seyid Əzim, Bahar Şirvani, Hadi və başqa şairlərdən heç kəs Füzuli səviyyəsində, Füzuli qədər incəliklə, yüksək bədii keyfiyyətdə qəzəl yazmamışdır.

Füzuli qəzəllərini mövzu və məzmununa görə, dörd yerə bölmək olar: 1. aşiqanə qəzəllər, 2. ictimai-fəlsəfi qəzəllər, 3. "təsviri" qəzəllər, 4. minacat, nət ruhunda olan "rəsmi" qəzəllər.

Aşiqanə qəzəllərin özü də təsnifləşdirilə bilər. Burada aşiq dilindən olan əsərlər daha çoxdur. Aşıqın məşuqə qarşısında öz məhəbbətini izhar etməsi, gözəli vəsf etməsi, eşq-sevda yolunun çətinliklərini, bəla və müsibətlərini sayması, aşiqin öz taleyindən, bəxtindən şikayəti bu səpkidə olan əsərlərdir.

Şair qəzəllərini əsasən gəncliyində, yaradıcılığının ilk dövründə yazmış və bununla da şairliyə başlamışdır.

Şair oxuduğu məktəbi və məktəblilərin vəziyyətini, oxuduqları dərsi "Divan"ının müqəddiməsində izah edir ki, bu izahdan onun, təhsil və tərbiyəsi-

ni ədəbiyyat və şeir maraqlarının içində keçirmiş olduğu aydın olur.

Şübhəsiz ki, şairin divanında oxuduğumuz qəzəllərin hamısı bir zamanda yazılmamışdır. Çoxu gənclik dövründə yazılsa da, bir qismi lap sonralar, şair böyük, iri həcmli mükəmməl əsərlər yaratdıqdan sonra yazılmışdır.

Bu barədə özü divanında göstərir ki: "Bir nigari-mişkin xətt... sərv-i-rəvan kimi xuraman-xuraman" mənim yanıma gəldi və "şirin-şirin kəlimatla xatirim sorub könlüm aldı".

Məndən ana dilində qəzəllər divam tərtib etməyi xahiş etdi. Mən də onun sözünü bir nəsihət kimi qəbul edib "tüfuliyyət zamanı"nda yazdığım pərakəndə qəzəlləri iltimas ilə ondan-bundan aldım, müxtəsər bir divan cəm etdim.

Aydın olur ki, şairin əsas qəzəlləri, yaradıcılığının ilk dövrünə aiddir. Bu qəzəllər şairin sağlığında belə pərakəndə halda imiş. Şairin cəm etdiyi divan, qəzəllərinin hamısı deyil, ixtisarla toplanmışdır.

"Leyli və Məcnun" kimi böyük poeması, "Səhhət və Mərz", "Bəngü Badə" kimi alleqorik, "Mətləül-etiqađ" kimi fəlsəfi əsərlər yaradan, parlaq qəsidələr, rəcəzlər müəllifi olan Füzuli hər şeydən artıq lirikası ilə məşhurdur. Nədən yazır, nə formada yazır yazsın, sətirlərində atəşin qəlbi görünür. Bütün Yaxın Şərqdə, epos dedikdə Firdovsi, fəlsəfi poema dedikdə Nizami, rübai dedikdə Xəyyam, didaktika dedikdə Sədi xatırlandığı kimi, qəzəl dedikdə Füzuli yada gəlir. Eşq-məhəbbət mövzusunda həcmcə xırda, mənaca böyük əsərlər yaradan şairin şirin, məlahətli söz-

ləri yalnız Azərbaycan dili bilənləri deyil, söz sənətini başa düşən bütün oxucuları heyran qoyur. Şairin qəzəl janrına xüsusi bir məhəbbəti, ilham qüdrəti vardır. Bu janrın geniş yayıldığına, çətinliyinə, hünər tələb etməsinə, ədəb əhlinə tez çatmasına, kütləviliyinə və nəhayət sevgi janrı olmasına görə başqa janrlardan üstün tutur:

*Qəzəldir səfabəxş-əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-busitani-hünər...
Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola.*

Füzuli qəzəli bir də ona görə üstün tutulur ki, o zaman bədii ədəbiyyatın bu formasını yaymaq çox asan idi. 99 faiz savadsız olan, kitab oxuya bilməyən kütləyə şübhəsiz ki, daha geniş və ağır formalarda (süjetli əsərlər, qəsidələr...) yazmaq faydasız idi. Əksinə, qəzəllər musiqi ilə, ağızdan-ağıza oxunaraq, hətta tamam savadsız camaat arasında da yayılırdı.

Belə bir forma ilə kütlələrə təsir etmək, bədii zövqü tərbiyə etmək daha münasib, daha asan idi.

Bir sıra burjua ədəbiyyatşünasları Füzuli şeirində və Füzulidən əvvəlki şeirdə, xüsusən sufi şairlərdə olan yar, vəsl, hicr, hüsn, didar, cəfa, vəfa,.. kimi sözlərdən istifadə edərək buradakı surətlərə sırf dini-mistik məna vermək istəyirlər. Halbuki şairin əsərlərini diqqətlə oxusaq, bu söz və ifadələrin, əsasən real və əsl həyati mənada işlədildiyini görürük.

Qəzəllər obyektinin ümumiliyi, orada xitab olu-

nan aşiq və məşuqun faktiki olaraq göstərilməsi, həmin surətlərin müxtəlif cəhətlərə, mənalara yozulmasına imkan verir. Biz şairin, həmin surətləri işlətdiyini başqa, dini-tarixi əsərlərindən də misal ala bilərik. Burada şairin "yar, aşiq, məhəbub, dildar" deyə, xitab etdiyi adamlar konkretidir və məlum şəxsiyyətdir: cəfa, vəsl, arami-can, mehr-məhəbbət dediyi məfhumlar da müəyyən real hissələr və hərəkətlərdir:

*Nə işdir, ey fələk, dildan dildanndan ayırmaq,
Cəfakəş aşiqi yarı-vəfadarından ayırmaq¹.*

Ər və arvadın (Adəm və Həvvanın) bir-birindən ayrıldığı təsvirdə deyilmişdir:

*Bir xəbər var, ey səba, sərv-i-rəvanım qandadır,
Canımın aramı yox, arami-canım qandadır.
Neylədin, netdin fələk, xurşudi-aləm-tabımı
Ol rüxi-fərxəndə, mahi-mehribanım qandadır².*

Bu parça da həmin əsərdəndir. Yusif gəzməkdən qayıtmadıqda, atası Yaqubun dilindən həmin beytlər verilir. "Sərv-i-rəvan", "arami-can", "xurşu-di-aləm-tab", "ruhi-fərxəndə", "mahi-taban" - bir məşuqəyə, bir ziyba sənəmə yox, atanın oğula xitabən işlətdiyi sözlərdir. Eynilə də bu beytdə:

*Səba lütf etdin əhli-dərdə dərmandan xəbər verdin,
Təni-bicanə candan, canə canandan xəbər verdin.*

"Dərd"dən məqsəd oğulun atasından ayrılığı,

---

¹ Füzuli, "Hədiqətüs-süəda" İstanbul, səh. 12.

² Yəni orada.

"dərman"dan məqsəd isə oğlun atasından xəbər eşitməsidir. "Təni-bican" sözü ayrı düşmüş oğlu, "canan" isə sevgili atanı ifadə edən surətlərdir. Burada da Yusif ilə Yaqub arasındakı həqiqi, həyati oğul-ata münasibəti təsvir edilmişdir.

Füzuli şeirindəki surətlərin həqiqi zəminəsini, həyati mənbəyini və obyektini göstərmək üçün başqa misallardan, xüsusilə qəzəllərin özündən də çox-çox nümunə göstərmək olar.

Bundan başqa, şairin odlu bir eşq sahibi olduğu, alovlu bir məhəbbətlə sevdiyi tərcümeyi-halından məlumdur. Ustadı Həbibinin qızı ilə müəşiqəsi, oxuduğu məktəbdə "Leylivəşlər" haqqında dedikləri, Azərbaycanca divanında "Nigari-mişkin xətfın xahişi ilə "Türkdədə məhəbublar feyzi-nəzmindən bəhrəmənd olmaq üçün" divan bağlaması, "nasehi-tövfiqi-təkəllümün şeir təğrib və təhri-sini" eşitməsi və s. Ən nəhayət qəzəllərinin tərtibində də ilahi, ya qeyri-ilahi mövzu nəzərdə tutulmuşdur, başdan allaha, "haqqa" həsr olunan əsərlər, sonra peyğəmbər və sair müqəddəs şəxslər haqqında olan əsərlər verilir.

Beləliklə, şairin özü, dini mövzu ilə "dünyəvi" mövzunu ayırmış olur (qəsidələrdə). "Leyli və Məcnun" və s. əsərlərdə də bu qaydaya riayət olunur.

"Rəsmi" adlandırılıla bilən bu qəzəllərdən sonra əsl aşiqanə qəzəllər gəlir ki, şair burada ancaq insan məhəbbətindən, qəlb aləmindən danışır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Füzulinin təbliğ etdiyi sevgi həyati, həqiqi olmaqla bərabər məna və məzmunca çox yüksək bir sevgidir. Bu sevgi sədaqət, etibar, səmimiyyət kimi təmiz hisslərlə zəngindir. Bu, qəlbin, insan mənəviyyatının geniş

fəzasında doğan və insanı yaşatmağa qadir olan bir sevgidir.

Füzulinin aşiqanə qəzəllərində ümumiyyətlə, gözəl vəsf olunmur. Müəyyən bir məşuqə, aşiqin məhəbbət obyektı olmuş bir qız vəsf olunur. Ona görə də çox zaman bu vəsf, aşiqin məşuqəyə xitabi şəklində verilir:

*...Könlüm açılır zülfü-pərişanını görgəc,
Nitqim tutulu rəqonçeyi-xəndanını görgəc...*

*...Ləblərin tək ləlü ləfzin tək düri-şəhvar yox,
Ləlü gövhər çox, ləbin tək ləli-gövhərbar yox...*

*...Ey mizaçı-canə çövrin şəhdü şəkkər tək ləzziz,
Dəmbədəm zəhri-qəmin qəndi-mükərrər tək ləziz..*

*...Şödeyi-şəmi-rüxün əğyarə bəzməfruz olur,
Ah iki, etgəc mənə bir bərqi-aləmsuz olur...*

*...Müqəvvəs qaşların kim, vəsmə ilə rəng tutmuşlar,
Qılınclardır ki, qanlar tökmək ilə cəng tutmuşlar...*

Bu qəzəllərdə şair ümumiyyətlə, həqiqi gözəli və insani gözəlliyi vəsf etmir. Bu gözəlliyin konkret obyektı olan qızı, məşuqəni alır, təsvir edir. Bəzən bu qəzəllərdə hər bir beyt ayrıca və bitkin bir lövhə, təsəvvür verir. Birinci beyt eşq aləminin bir sahəsindən, ikinci beyt isə başqa bir sahəsindən danışır. Bir beytdə məşuqənin gözəlliyindən danışılırsa, bir başqasında onun vəfasızlığından, daha başqasında aşiqin çəkdiyi əzablardan, eşitdiyi tənələrdən və s. danışılır.

*Səbadən gül üzündə sünbülü-pürpicü tab oynar,
Sanarsan pər açıb gülşəndə bir migin gürab oynar.*

*Xəyali-arizin cövlan edər bu çeşmi-pürnəmdə,
Necə kim, mövcələnmiş suda əksi-afıtab oynar.*

*Rüxan görgəc olur suzi-dərunü dərdi-dil hasil,
Bahar əyyamı sıçra bərqi-rəxşəndə səhab oynar.*

*İrağ olsun yaman gözdən, nə xoş səadətdir ol saat,
Ki, məşuqilə aşiq eyləyib nazü itab oynar.*

*Riyayi zahldi-xüşkün səmaindənnolur hasil,
Xoş ol kim, rindi-meyxarə içib cami-şərab oynar.*

*Bu gəmlər kim, mənim vardır, bəirin başına qoysan,
Çıxar kafir cəhənnəmdən, gülər əhli-əzab, oynar.*

*Qılır göz pərdəsin xünabi-həsrət çak hərdəm kim,
Rüxündə ləzzəti-didar, zövqündə niqab oynar.*

*Füzuli, rəşkdən titrər dili-pürxuni üşşaqın,
Binaguşində yarin hər zaman kim, dürri-nab oynar...*

Böyük bir şair bu qəzəlin birinci beytində gözəlin surətini təsvir edir. Dördüncü beytdə aşiq və məşuq arasındakı münasibət, beşinci beytdə zahid ilə rind arasındakı ziddiyyət, altıncı beytdə şairin tutulduğu qəm-qüssə... göstərilir. Deməli, bir qəzəldə eşq aləminin müxtəlif cəhətləri, sevgi hissi ilə əlaqədar olan müxtəlif hadisələr, təsəvvürlər qələmə alınır.

Elə qəzəllər var ki, orada yalnız bir təsəvvür, bir obyekt verilir. Məsələn:

*Ah eylədiyim sərvi-xuramanın üstündür.
Qan ağladığın gönçeyi-xəndanm üçündür.*

-mətləli qəzəli əlaq. Bu, aşiqin məşuqəyə məhəbbət izharından, öz vəziyyətini ancaq bu məhəbbət ilə izaha çalışmasından ibarətdir. Bu, quru təsvir və ya ah, fəryad deyil. Aşiqin izzatlarını, məşuqənin xasiyyətləri və xüsusiyyətləri ilə əlaqədar təsvirdir: aşiqin ahı məşuqənin sərvi boyu üçündür. Qanlı göz yaşı, məşuqənin gülər dodaqları, sərgəştəliyi, miskin tel, aşıftəliyi puzğun zülf... üçündür. yalnız mövzu deyil, eyni zamanda təsvirin, surət və epitetlərin daxili vəhdəti vasitəsilə həm aşiqin, həm məşuqənin vəziyyəti müəyyən edilmiş olur.

Aşiqin taleyindən şikayət, sevgi yolu və məsləkinin çətinlikləri, qeydsizliyin, qayğısızlığın təbliği mövzusunda yazılan bir sıra qəzəllər də belədir:

*...Şiveyi-mehrü məhəbbət rəsmi-rahimdir mənim...
...Mənim kim, bir ləbi-xəndan üçün giryənliğim vardır...
...Eşqdən canımdə bir pünhan mərəz var, ey həkim...
...Canlar verib, sənin kimi cananə yetmişəm...*

-misraları ilə başlayan və bir sıra bu kimi qəzəllərdə şair öz dili ilə, öz simasında aşiqi vəsf edir. Bu tipli qəzəllərdə şair öz eşqini çox yüksək tutur, fəxr ilə öz eşq aləmini danışır, özünü ən məşhur aşiqlər ilə müqayisə edir:

*Məndə Məcnundan füzun aşıqlıq istedadı var,
Aşiqi sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var.
Nola qan tökməkdə mahir olsa çeşmin mərdümü,
Nütfeyi-qabildurur, qəmzən kimi ustadı var.*

Əgər gözəli vəsf edən, məhəbbət izharına həsr olunan qəzəllərdə aşiq məşuqə qarşısında kiçilir, mərtəbəsi alçaq görünürsə, burada, aşıqın şəxsiyyətinə aid olan qəzəllərdə aşiq çox məğrur, uca, hətta məşuqədən də üstün verilir:

*Qıl təfaxürkim, sənin həm var mənim tək aşıqın,
Leylinin Məcnunu, Şirinin əgər Fərhadı var!*

Şair eşq, sevda aləmində özünü Fərhadan və məcnundan yüksək tutur. ona görə də sevgilisinə "fəxr et, -deyir,-sənin mənim kimi aşıqın olduğu üçün Leylidən də, Şirindən də ucasan, məsudsan".

Göründüyü kimi, Füzuli qəzəllərində eşq konkret həyati zəminədə, aşıqla məşuqə münasibətində, sevgi həyatında əks olunmuşdur.

Doğrudur, şair əsas diqqəti məşuqənin vəsfinə, onun gözəlliyinə, hüsnünə vermişdir. Ancaq oxucunun qarşısında görünən, öz həyəcanları, ehtirasları, iztirabları ilə göz önündə dayanan aşiq, hər cəhətdən məşuqədən bariz çıxmışdır. Aşıqın səmimi, tükənməz məhəbbəti ilə yanaşı, bu məhəbbət ucundan çəkdiyi mənəvi əzablar təsvir olunur.

Aşiq nə qədər əzaba, iztiraba, mərhumiyyətə düşür düşsün, öz məğrurluğunu, böyüklüyünü itirmir.

Füzuliyə görə, eşq, insan üçün ən böyük nemətlərdəndir. Hər bir səadətə çatmaq üçün zəhmət və əziyyət zəruri olduğu kimi, məşuqənin vüsəlinə çatmaq da asan deyildir.

Eşqin bu gür izahı, şairin ümumiyyətlə həyat

məsəllələrinə baxışı ilə əlaqədardır. Şairin qənaətinə görə:

Nədamətsiz tənəüm yox, təsərrüfsüz tamaşa tək.

Əsl sevgi, məhəbbət qəhrəmanlığa layıqdır. Füzulidə bəzən də bədbinliyə oxşayan bir əhvali-ruhiyyə tərənnüm olunur. Şübhəsiz tü, şairin kədəri ilə qarışdırılmamalıdır. Burada xalis bir rind, qeydsizlik görünür. Şair, hər şeydən usanmış, hər şeydən üz çevirmiş, "nə versələr ona şakir, nə qılsalar ona şad"dır. Sərməstliyi hüşyarlığa, qeydsizliyi xiffət çəkməyə, ağıllılığı divanəliyə tərcih edir. Saqi ilə həmdəm olmaq, dünyanın "varından-yoxundan" əl üzmək istəyir:

*Saqiya, mey sun ki, dami-ğəm durur hüşyarlıq,
Məstlikdir kim, qılır gəm əhlinə gəmxaşlıq .*

*Var fikrin, yox, gəmin çəkmək nədir bir cam ilə
Bixəbər qıl kim, mənə bir ola yoxluq, varlıq.*

*Məndən axır çün qılır bizarlıq əsabi-dəhr,
Dəhr əsbabından ol ey kim, qılam bizarlıq.*

*Can mətainin bahasıdır nə kim, dövrən verir,
Türfə kim, mən sınıram şəfqətdir ol gəddarlıq.*

*Təneyi-əğyar çəkməkdir işim biryar üçün,
Kim olur ağyarə yar, eylər mənə ağyarlıq.*

Füzuli lirikasının mahiyyət, keyfiyyət cəhətlərindən biri də şairin kədəridir. Bu hiss, Füzulidə iki

şəkildə meydana çıxır. Bir eşq, hicr və fəraq üzündən olan xalis intim qüssədir:

*Ney kimi hər dəm ki, bəzmi-vəslini yad eylərəm,
Ta nəfəs vardır quru cismimdə, fəryad eylərəm.*

-deyə, şair sevdaya düşmüş, vüsal həsrəti ilə çırpınanlar kimi qovrulur, aşiqin məhbubəsindən ayrılığını təsvir edən məşhur bədii təzadlar qəzəli ("Tutuşdu ğəm oduna şad gördüyün könlüm") eşq mərzini sağalmaz sayan aşiqin həkimə şikayəti ("Eşqdən canımda bir pünhan mərəz var, ey həkim"), canını canan yolunda fəda edən aşiqin öz halını təsviri ("Pənbeyi-dağicünun içrə nihandır bədənim...") və s. qəzəllər bu kədəri, eşq, sevgi ilə əlaqədar fərdi kədəri tərənnüm edən əsərlərdir.

Doğrudur, bu kədərdir, qüssə və iztirabdır. Ancaq aşiq bütün şikayətlərinə baxmayaraq, bu dərddən qurtulmağı arzulamır. əksinə, daha artıq bu dərddə mübtəla olmağı, daha artıq "xəstələnməyi" arzulayır. O, məhəbbətin, bütün insani hisslərdən ən çox tərənnüm etdiyi həqiqi, ülvi məhəbbətin, hər cür bəla və müsibətdən də həzz alır eşq dərddi onun üçün hər bir səadətdən yüksəkdir:

*Yarəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni,
Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni!*

Şairin (aşiqin) arzusu, istəyi budur. Buna görə də o, eşq mərzindən zövq alır, xilas olmaq istəmir. Şair Məcnunun və eləcə də bütün aşiqlərin dili ilə deyir:

*Getdikcə hüsnün eylə ziyadə nigarimin,
Gəldikcə dərdinə bətər et mübtəla məni!*

-çünki aşiqin, məşuqə "səri-kuyində bələdən", eşq yolunda "fənadan qeyri" arzusu yoxdur. Bu cəhətdən şairin "həkim" rədifli məşhur qəzəli çox səciyyəvidir:

*Eşqdən canımdə bir pünhan mərəz var, ey həkim!
Xəlqa pünhan dərdim izhar etmə zinhar, ey həkim!*

*Var bir dərdün ki, çox dərmandan artıqdır mənə,
Qoy məni dərdimlə dərman eyləmə, var, ey həkim!*

*Gər basıb əl nəbzimə, təşxis qılsan dərdimi,
Al əmanət, qüma hər bidərdə izhar, ey həkim!*

*Gəl mənim tədbiri-bihudəmdə sən bir səy qıl
Kim, olam bu dərdə artıqraq giriftar, ey həkim!*

Aşiq nicatını, dərmanını öz dərdində, dərdinin şiddətində axtarır.

Füzuli üçün daha xarakterik olan, bir sıra əsərlərdə açıq tərənnüm olunan kədər, yalnız şəxsi deyil, çox zaman ictimai, fəlsəfi məzmunlu vətəndaşlıq kədəridir ki, bunu şairin yaşadığı mühit, quruluş və buna qarşı Füzulinin əlaqəsi ilə izah etmək lazımdır. Bu, həssas və böyük ideallar həsrətilə yaşayan, lakin ağır, mənhus bir mühitə düşdüyünü, qara qüvvələrlə əhatə olunduğunu, "qəvi düşmən" ilə qarşılaşdığını görən dahi bir insanın faciəvi kədəri idi.

Füzulinin xalis ictimai mövzulu qəzəlləri aşiqanə

şeyrlərinə nisbətən azdır. Çünki şair istər alleqorik əsərlərində, istərsə "Leyli və Məcnun" poemasında, "Şikayətnaməsində" və xüsusilə müsəddəs, mürəbbələrində, rübailərində öz fikirlərini daha açıq ifadə etmişdir. Buna baxmayaraq, şairin sırf fəlsəfi mövzularda yazılmış xüsusi qəzəlləri, "dovr covründən" şikayət edən qəzəlləri də vardır.

Dust bipərva, fələk birəhm, dövrən bisükun

-misrası ilə başlayan və yaşadığı ictimai quruluşa nifrətlər yağdıran qəzəlində şair, "təriqi-mülki-cəmiyyətin məxur olduğunu, təmkin, bilik, zəka kimi qabiliyyətlərin "yeldə bərgilələ tək" davamsız olduğunu söyləyir. Nə dostdan, nə yoldaşdan, nə müsahibdən hörmət görmədiyinə təəssüflənir. O, ən həssas, ən dərin düşünən bir adam kimi cəmiyyətdəki rəzalətləri, haqsızlığı, bərabərsizliyi, vicdansız hakimlərin ağalığını görür, bütün bunlara nifrət edir. Lakin bu nifrət şairi bədbinliyə aparmır, mübarizədən çəkəndir.

İctimai ədalətsizliyə, haqsızlıqlara qarşı Füzuli öz qürurunu, böyüklüyünü saxlayır, öz cəbhəsindən dönmür. O, əsrinin nifrətə layiq dövlət adamlarından, qaraguruhdan uzaq durmağı, kənar gəzməyi məsləhət bilir. Ancaq bu, guşənişinlik, tərki-dünyalıq deyildir. Bu, öz arzu və idealların yüksək tutmağı, onun səviyyəsində durmağı, heç bir qüvvənin təsiri ilə alçalmamağı bacarmaqdır:

*Bəqa mülkün dilərsən, varini yox eylə dünya tək,
Ətək çək gördüyündən afitabi-ələmərə tək.*

*Qəəllüq zülmətin təcrid xurşidinə qıl mətlə,
Əgər aləmdə bir gün görmək istərsən Məsiha tək.*

*Könül hər surəti-Şirinə vermə, iç meyi-mənil
Həzər qıl, daşə çalma tişəni Fərhadı-şeydə tək.*

*Rəfiqin olsa dilsiz canəvər, həm saxla raz ondan,
Saqın sirrin düşürmə dillərə Məcnuni-risva tək...*

*Gühər tək qılma təğyiri-təbiət, dəlsələr bağırtın,
Qərar et hər həvadə, olma şurəngiz dərya tək...*

Zəmanənin bütün əzab-əziyyətlərinə, sıxıntılılarına qarşı, şair, möhkəmliyi, səbatı təbliğ edir. Canın getsə də, "bağrını dəlsə"lər də, "qərar et hər həvadə, Olma şurəngiz dərya tək" deyir.

Şair kədər, məhrumiyyət içində olsa da, özünü Sultanlardan, hakimlərdən uca tutur.

*Ey Füzuli, odlara yansın büsəti-səltənət,
Eydir ondan, həq bilir bir guşeyi-kübfən mənə!*

Ümumiyyətlə, qəzəl ədəbiyyatında eyş-işrətin tərənnüm olunduğunu və bu nisbətdə zöhd-riya, məscid-mənbər pisləndiyi məlumdur. Füzuli qəzəllərində rindin zahidə, meyxanənin məscidə, eşq riyazətinin ibadətə tərcih edilməsi üsul, fikri bir sistemdir.

Füzulinin dinsiz, tamam ateist olduğunu iddia etmək əbəsdir. Şair öz həyata baxışı və dünyagörüşü, anlayışı etibarilə heç vaxt dinsiz olmamışdır. O, müəyyən dini etiqad sahibi olmuşdur, ancaq şair ümumiyyətlə, həyata, eləcə də din xadim-

lərinə, din ehkamını təbliğ edənlərə ayıq-sayıq baxmışdır. Onların sözləri ilə əməlləri arasında olan ziddiyyəti görmüş və ifşa etmişdir.

Füzulinin qüvvətli, təmiz və saf, həyat, həqiqət duyğusu, yüksək bədii zövqü heç bir zaman onu aldatmamışdır.

Şairin lirik əsərlərindən olan qitələr, mürəbbələr, rübailər, beytlər, həm sənət, həm məzmun etibarilə maraqlıdır. Biz burada şairin İctimai məsələlərə, həyat hadisələrinə, cəmiyyət quruluşuna, hətta ayrı-ayrı peşə, vəzifə sahiblərinə aid qısa, aydın və aforizm şəklində deyilmiş fikirlərinə rast gəlirik.

Füzulinin qazi, vaiz, vəzir, xacə (ağa), şah, sufi, paxıl, cahil, məğrur, zalım, əyyaş, yalançı və sairə haqqında verdiyi beytlərin hər biri bir aforizmdir.

Füzuli bu parçalarda mənfəətpərəstliyin, ömrü var-dövlət yolunda sərf etməyin insanı həqiqətdən uzaqlaşdırdığını, "əhli-qürur" etdiyini göstərir.

*Çox təfəxür qılma cəmi-malə sən ey xacə kim,
Simü zər cəmiyyəti əhli-ğümr eylər səni!*

*Barigahi-qürbdən cəmiyyəti-əsbabü mal,
Hər nə miqdar olsa, ol miqdar dur eylər səni!*

*Gərçi nemət çox, kifayətdir, təcavüz qılma kim,
İmtıla, bari-bədəndən bihüzur eylər səni.*

Eyni fikri aşağıdakı qitədə daha gözəl ifadə olunmuşdur:

*Ey ki, əndişeyi-mal ilə sərasimə olub.
Dünü gün dəhrdə aşüftə keçər əhvalın.*

*Cəmi-mal eylədiyın rahat üçündür, əmma-
Rahətin əksik olur, hər necə artar malın.*

*Mal çox yığma, həzər eylə əzabından kim,
Rənci artar ağır olduqca yükü həmmalın.*

Şair, məşhur qitələrindən birində şah ilə şairi, şeirlə rütbəni, səltənət ilə qabiliyyəti qarşılaşdırır, müqayisə edir. Göstərir ki, şairin şərəfi və cəlalı şahınkindən artıqdır, yüksəkdir. Nə üçün?

Çünki şah rüşvət verir, qoşun yığır, qan tökür, yüz fitnə-fəsad ilə ölkə tutur. Tutduğu ölkə də həmişəlik olmur. Bir hadisə baş verən kimi cah-cəlalı dağılır, ölkə əldən gedir. Həm qoşun, həm şah məhv olur. Ancaq söz sultanlığının bürsəti başqadır:

*Gör nə sultanəm məni dərviş kim, feyzi-süxən,
Eyləmiş iqbalımı asari-nüsrət məzhəri!*

Bu şeirdə şairin, sənətkarın mənəvi yüksəkliyi aydın ifadə olunur.

Həmin bu qitədən şairin həyata, insan taleyinə nə qədər dərinədən yanaşdığı da məlumdur.

Füzuli insanın mənəvi aləminin yüksək tutduğu kimi ömrünü də faktik, fiziki ömürdən uca və üstün tutur. Onun fikrincə, insan həyata yeyib-icmək üçün gəlməmişdir. Belə bir həyat heyvani həyat olardı. İnsan ona görə insandır ki, böyük hisslər, fikirlər yaradır. Belə, mənəvi həyatı ol-

mayana insan demək düz olmaz. Ömrünü ancaq güzaran üçün sərf edənlərə gülərək böyük şair deyir:

*Necə bir nəfs təmənnası ilə,
Yeməgü içmək ola dilxahın...
Məbədin mətbəx ola şamü səhər,
Müstərah ola ziyarətgahın...
Bunun üçünmü olubsan məxluq?
Bumudur əmri sənə allahın?*

Füzuli əsl, həqiqi ömrü mənəvi həyatda görür. O, özünü "fəqiri-padşah asa, gədayi-möhtəşəm" adlandırır, mənəvi ehtişam, elm və sənət səltənəti ilə fəxr edir. Bu yolda sərf olunmayan vaxtı hədəf sayır. Zəmanəsinin mənfəətpərəst və alçaq təbiətli adamlarına da qismən buna görə ürəkdən nifrət bəsləyir. Üzünü qazilərə, vaizlərə, xacələrə tutub nəsihət ruhunda ibrətli sözlər, beytlər deyir. Lakin bu nəsihətlərin çoxlarının qulağına girmədiyini bildiyinə, dərdləşməyə münasib yoldaşlar, müsahiblər tapa bilməyinə təəssüf edir:

*Yox dəhrdə bir müvafiqi-təb hərif-
Kim, söhbəti-dilgüşa ola, təbi zərif.
Fəryad ki, nacins müsahibələr ilə
Bifaidə zayə oldu övqati-şərif!*

Bu satirik rübaidə şairin dərin həsrəti də, nifrəti də ifadə olunmuşdur. "Müsahiblər", "dostlar", həmkarlar əlindən şairin nələr çəkdiyini Füzulinin başqa əsərlərindən də bilirik. Şahlar, əmirlər, hakimlər, qazilərin riyakarlığından. Həyasızlığından.

dan başqa, istedadsız, küt, yaltaq, ikiüzlü, paxıl adamların da şairə və xalqa çox cəfası keçmişdir. Böyük şair bu murdar, tüfeyli həşəratı, xalqın, sənətin canına darasmış görəndə səbri tükənirdi. Hakimlər yanında alçaq təbiətlərin mənəviyyatca yüksək olan adamlardan çox üstün tutulduğunu, xalq üçün, gələcək üçün, canını, ömrünü istirahətini verən adamların zillətdə yaşadığını görən şair, ancaq əbədi olan yüksək şeir sənətindən və bu sənətin feyzindən təsəlli alır, ölməz bir inam ilə, gələcəyə olan etiqadı ilə ucadan deyirdi:

*Səadəti-əzəli qabili-zəval olmaz,
Günəş yer üstünə gər düşsə, payimal olmaz!*

Füzuli, rübai və qitələrinin hər birində həmişə konkret və dərin fikir ifadə edir. Bu əsərlərin bir qismi müəyyən peşə sahibləri haqqında deyilmişdir. Şair bu mövzuları iki şəkildə realizə edir: ya əsəri həsr etdiyi obyektə, adama xitab üsulu ilə didaktika tərzində yazır, ya da ümumi, obyektiv şəkildə realizə edir: ya əsəri həsr etdiyi obyektə, adama xitab üsulu ilə didaktika tərzində yazır, ya da ümumi, obyektiv şəkildə hadisəyə öz münasibətini bildirir, hökmünü verir. Birinci halda şairin beytləri nəsihət ruhu daşıyır. O, obyektini pis xüsusiyyətlərdən, çirkin əməllərdən uzaqlaşdırmaq istyir.

Bilməyən və öyrənmək istəmyənlərə müraciətlə deyir:

*Ey kəsbi-kəmalə etiqadın naqis,
Təhsili-kəmalə ictihadın naqis!*

*Ar etmə tələbdə, et həzər ondan kim,
Kamillər içində ola adın naqis!*

Xalq arasında məşhur məsəl var ki, bilməmək eyib deyil, öyrənməmək, öyrənməyə cəhd etməmək eyibdir. Böyük şair həmin rübaidə bu hökmü təkid edir. "Kəmal kəsbinə" etiqadı olmayanlar nəticədə kamillər içində naqis görünəcəklər ki, bu da ən ağır vəziyyətdir.

Ağaya xitabla nökər və övlad ilə rəftar haqqında Füzuli deyir:

*Ey xacə, gər qulundan oğulluq murad isə,
Şəfqət gözüylə bax ona daim, oğul kimi.
Gər oğlunu dilərsən ola sahibi-ədab,
Əlbəttə, eylə zillətə mötad qul kimi!*

Burada həm didaktik məsləhət, həm də dərin humanizm hissi vardır. qula oğul, oğula qul kimi baxmaq ancaq böyük qəlb sahiblərində ola bilər... Belə xitabların çoxu mənəb sahiblərinədir. O, adamlardır ki, onlara xalqın işi düşür.

Məsələn, şair üzünü vəzirə tutub nəsihət edir ki, oturduğu mövqe məsuliyyətlidir, sən öz pis əməllərinlə Ölkənin dağılmasına, xalqın bədbəxtliyinə səbəb olursan.

Şair bədii xitablarının bir hissəsini də qüvvətli satira, göynədici taziyanə, epigramma formasında demişdir. Sufiyə, münəccimə, nadana, şeyxə, zahidə, vaizə qarşı deyilən rübai və qitələr bu xarakterdə olan əsərlərdir.

Konkret ictimai mövzuda yazılan əsərlərdən qəzəl, söz, bahar haqqındakı qəzəlləri qeyd etməli-

yik. Bu parçalar şairin sənətə, ictimai həyata baxışlarını təyin üçün maraqlıdır. Şair qəzəl janrını üstün tutur. Onu "hünər busitanının gülü" adlandırır. "Xrədməndlər sənəti, məhfilər ziynəti" kimi qiymətləndirir. Bu, Füzulinin kütləvi şeir, xalq şeiri, camaat üçün xeyirli, faydalı əsər tərəfdarı olduğunu göstərir. Həmin fikri şairin başqa bir əsərində də ("Rind və Zahid") görürük:

*Əsl mənist nə təzyini-kəlam,
Süxən anəst ki, fəhmənd əvam!*

Deməli, şeirin əsl qiyməti məzmunundadır. Bu məzmunun aydınlığında, hətta avama da, onun səviyyəsinə də münasib ifadə edilməsindədir.

Yuxarıda izah etdiyimiz parçada da şair, qəzəl feyzinin hamıya aid olmasını deyir. Qəzəl elə yazılmalıdır ki, hamının dilinin əzbəri olsun, məclislərdə oxunsun, eşidənlərə zövq versin:

*Ondan nə sud kim, ola mübhəm ibarəti,
Hər yerdə istimain edənlər məlul ola!*

Füzuli qəzəllərində yüksək xüsusiyyətlərdən biri də bu əsərlərin həyatı ətraflı ifadəsidir. Burada mey-məclis, aşıq-məşuq, kənd, bağ-bustan, ağalıq-qulluq əlaqələrindən başqa, tamam yeni ictimai quruluşun, yaranmaqda olan şəhəri təsvir edən surətlərin sistem halında verilməsidir. Ticarət əlaqələri, qazanc, pul, bazarı sevda, əsnaf-tacir, memar, nəqqaş, həkim və sairə kimi peşəkarların həyatından, bu zümrənin münasibətlərin-

dən şair geniş bəhs etmişdir. O zaman şairin yaşadığı Bağdad şəhəri Şərqi ən böyük, inkişaf etmiş şəhəri idi. Şairin saf və səmimi intihabları təbii olaraq lirik əsərlərində əks olunmuşdur. Füzulinin lirik əsərləri incə bir zövqün məhsulu olduğundan öz-özünə islam zehniyyətinin köklərinə ziddir. Ancaq bütün qəzəllər daxili məzmun ilə azad sevgi təbliğ edir;

*Səcdədir hər qanda¹ bir büt² görsəm ayinim mənim,
Xah kafir, xah mömin tut, budur dinim mənim!*

Şair bəzən "Aldanma ki, şair sözü əlbəttə yalandır" təlqini ilə örtünərək öz ictimai fikirlərini poetik bir sərbəstlik ilə ifadə edir. Yuxarıdakı beytin sevgi, zövq, hiss-fikir azadlığı ifadə etdiyi aydındır. Ancaq bu beyt məhəbbət, eşq rəngində verildiyindən hakim dairələrin diqqətindən yayına bilirdi. Ümumiyyətlə, Füzulidə eşq məfhumu şəxsiyyətin, hiss, fikrin, zövqün azadlığını əhatə edir. Hətta bu tələbini şair başqa əsərlərində, məsələn, "Leyli və Məcnun" poemasında o dərəcəyə çatdırır ki, qadınların alınib satılmasına, onlar ilə qul kimi rəftar edilməsinə qarşı açıq çıxış edir. Leylinin öz ixtiyarsızlığını deyib alovlu ah ilə üsyan ruhunda danışmasını yadımıza salaq. Leyli, Məcnuna yazdığı məktubunda öz ağır vəziyyətini belə təsvir edir:

*Mən gövhərəm özgülər xiridar.
Məndə deyil ixtiyari-bazar.*

---

¹ Qanda-handa

² Büt-burada: gözəl mənasındadır

*Dövrən ki, məni məzadə saldı,
Bilməm kim idi satan, kim aldı.
Olsaydı mənim bir ixtiyarım,
Olmaz idi səndən özgə yarım.*

Bu sözlərdə yalnız Leylinin, bu talesiz ərəb qızını yox, bütün Şərq qadınlarının, bütün məhkum qadınların acı şikayəti eşidilməkdədir. Füzuli, bütün lirik əsərlərində, məhəbbət mövzusunda yazdıqlarının hamısında, insani gözəlliyi müzayidəyə-torqa qoyan həmin bu cəmiyyət quruluşuna nifrət yağdırır. İnsana, duyan, düşünən hər bir şəxsə mənəvi sərbəstlik, hiss, fikir azadlığı tələb edir. Məhkumluq həyatının insan üçün böyük bir fəlakət olduğunu söyləyir.

* * *

Füzuli lirikasının sənətkarlıq və bədii xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və izahı, bizim demək olar ki, bütün klassik şeirimizin bədii sanballarını təyin məsələsidir. Çünki Şərq poetikasında elə forma, üsul, janr, qayda yoxdur ki, Füzuli ona toxunmamış, onun parlaq nümunəsini yaratmamış, öz münasibətini birləşdirmiş olsun. Böyük şair özündən əvvəlki bədii irsə kor-koranə, passiv münasibət bəsləməmişdir. O, həmişə öz əsərində orijinallığa, təzəliyə artıq diqqət yetirmişdir. Deyilənləri demək, məlum şeylər üstündə dayanmaq istəməmişdir. İstər qəzəl, istər qəsidələrində həmişə bədii forma, manera, quruluş, ifadə cəhətdən də yenilik yaratmağa səy etmişdir və buna müvəffəq də olmuşdur.

Füzuli qəzəlləri, hər şeydən əvvəl bədii dəyəri ilə, müstəsna dərəcədə metaforik ifadə və sözlərdən yaranması ilə məşhurdur. Qısa, yığcam yazılmış bu əsərlərin hər sətirində odlu bir hiss, dərin bir fikir söylənir. Nəcib insani hisslər oxucunun qəlbini ovlayan, onu titrədən bir hərarətlə tərənnüm olunur:

*Hey kimi hərdəm ki, bəzmi-vəslini yad eylərəm,
Ta nəfəs vardır quru cismimdə, fəryad eylərəm.*

"Failatün, failatün, failatün, failün" bəhrində yazılmış bu qəzəlin hər beytində bir mənzərə, bir səhnə verilir. İlk misranı oxuyan kimi oxucu gözü önündə məhbubəsinin vüsalından, işrət məclisindən uzaq düşmüş, bu həsrət ilə qovrulmuş aşlıq görür,

İkinci beytdə şair öz "mürqi-ruhi" ilə dilləşir. Onu qəfəsdən (vücudundan) azad edəcəyini söyləyir.

Üçüncü beytdə ağlamaq, yaş tökmək üçün ciyərində qan qalmadığından şikayətlənir və s.

Vüsal həsrəti mövzusunda yazılmış bu qəzəlin hər beyti, hər misrası əsərin ümumi ahəngini saxlamaq, əsas ideyasına sadıq qalmaqla bərabər, müstəqil və bitmiş bir fikir söyləyir.

Deməli, hər beyt müstəqil bir kəlam olaraq ümumi qəzəlin ruhundan doğur. Qəzəl ümumilikdə isə ayrı-ayrı beytlərdə verilən hissə daha tam, kamil ifadəsidir.

Füzuli qəzəllərinin çoxu məharətlə seçilmiş, musiqili, ahəngdar parçalar, rədiflərlə yazılmışdır. Bir söz (məni, eylərəm, var, ləfs, görünür), bir ne-

çə söz (tək ləziz, ey həkim, etmə dəxi, eylər məni, etməzmidim), bəzən də bitkin bir ifadə (gördüyün könlüm; bilibdir, bilirəm, xəbər verdin...) rədif edilir.

Bu ifadələri şeirin misraların mətnilə elə möhkəm və üzvi bağlıdır ki, misranın yarısı təkrarlardan ibarət olsa da bu, hiss olunmur, şerin səlasətini zəyiflətmir. Əksinə, şair bu təkrarlarda qüvvətli ahəng və musiqi yaradır. Təkrar olunan sözlər hər misrada ayrı bir vəzifə, ayrı bir məna almış olur. Şair təkrarladığı sözdə ayrı mənalar deyir:

*Aşiqə şövqinlə can vermək sənə müşkül deyil,
Çün Məsihi-vəşşən can vermək asandır sənə.*

Hər iki misrada "can vermək" sözu təkrar olunur. Birincidə bu ifadə iki məna verir: aşiq şövqün, eşqin uğrunda asanca canını verər, fəda edər, yaxud: sən öz eşqin, məhəbbətinlə aşiqə asanca can, həyat verə bilərsən. İkinci misrada məhbubə, zəmanənin Məsihinə oxşadılır. Məsih (İsa) isə dini əfsanəyə görə, ölümlərə can həyat verir. Qəzəlin son beytində sair həmin sözü belə işlədir:

Ey Füzuli, xub onlardan təğafüldür yaman,
Gər cəfa həm gəlsə onlardan, bir ehsandır sənə.

"Xub olanlardan təğafüldür yaman" ifadəsi ikimənalıdır: yaman, yamanlıq, xub olanlardan (gözəllərdən) uzaqdır. İkinci tərəfdən gözəllərdən qafil olmaq yaman işdir, pis işdir.

*Dişlədimsə ləlin, ey qanım tökən, qəhr eyləmə,
Tut ki, qan etdim ədalət ilə qanı qane tut.*

Qan sözü də müxtəlif mənələrdədir.

Bir yerdə müstəqim, ikinci bir yerdə isə məcazi mənada-
intiqaq mənəsində işlənir.

*Əql yar olsaydı tərki-əşqi-yar etməzmidim,
İxtiyar olsaydı rahat ixtiyar etməzdim.*

Bu beytdə yar və ixtiyar sözləri təkrar olunur. Birinci
misrada yar həm kömək, həm sevgili mənəsində, ikinci misrada
ixtiyar, həm bacarıq, imkan həm də seçmək (ixtiyar etmək)
mənəsində alınmışdır.

*Heyrət, ey büt, surətlə gördükdə lal eylər məni,
Surəti-halim görən surət xəyal eylər məni.*

Surət sözü bu beytdə üç mənada: şəkil, vəziyyət, sifət
mənəsində işlənir.

Var fikrin, yox gəmin çəkmək nədir bir cam ilə,
Bixəbər qıl kim mənə bir ola yoxluq, varlıq.

İlk misrada var, yox sözləri zənginlik, yoxsulluq mənəsində,
ikinci misrada kainat, dünya, aləm mənəsində alınmışdır.

Şeir bəzən müəyyən bir sözü bütün qəzəl boyunca hər beytdə
təkrar edir. Bu təkrar zahirən hiss olunmursa da diqqət ediləndə
zəngin ifadə formaları seçilir. Aşağıdakı qəzəldə yetmək sözü
ilə verilən mənalar maraqlıdır. Elə misra yoxdur ki, bu

söz iştirak etməsin. Ancaq heç bir misrada məna, fikir təkrarı görünmür:

*Könül yetdi əcəl, zövqi-ribd-dildar yetməzmi?
Ağardı muvi-sər, sevdayi-zülf-i-yar yetməzmi?*

*Yetirdi başını gərdun ayağə bari-möhnətdən,
Xəyali-həlqeyi-gi suyi-ənbərbar yetməzmi?*

*Sənə yetdi əcəl peymanəsin nuş etməyə növbət,
Həvayi-çəşmi-məstüi ğəməzəyi-xunxar yetməzmi?*

*Yetər oldu qulağə bangi-rəhlət dəhr bağvnda,
Nə durmuşsan, tamaşayi-gülü-rüxsar yetməzmi?*

*Yetər, cəm etmə bari-məsiyət, təğyiri-ətvar et,
Həya qıl, yoxmudur insafın, ol kim var yetməzmi?*

*Hidayət mənzilinə yetdilər səyilə əqrannın,
Zəlalət içrə sən qaldın, sənə ol ar yetməzmi?*

*Füzuli, demə yetmək mənzili-məqsudə müşküldür,
Tutan dəmani-şəri-Əhmədi-Muxtar yetməzmi?*

Güman etmək olar ki, böyük şair, bir sözün müxtəlif mənasından faydalanmaq, onun məna əhatəsini göstərmək üçün təkrarlara çox fikir vermişdir. Bu qəzəldə təkrar üçün seçilən söz, məzmunu, əsərin ideyasına tam cavab verən, bu məzmunu təkid şəklində qüvvətləndirən sözdür.

Bunların hamısında məna gözəlliyindən, fikir dərinliyindən başqa incə bir musiqi, ahəng mühafizə edilməkdədir. Çünki şair, şeirin zəifliyi üçün

musiqini əsas şərtlərdən sayırdı. Bundan əlavə, o zaman qəzəllər mahnı kimi hava ilə məclislərdə, şənliklərdə oxunurdu. "Nahamvar", ağır, tələffüzü çətin sözlər şeirə salınmırdı. Böyük şair misralarında elə sözlər işlədir ki, ifadədə həm asanlıq, həm zəriflik saxlanmış olsun.

Yaxma canım, naleyi-biixtiyarimdən saqın,
Tökmə qanım, abi-çəşmi-əşkbarimdən saqın!

Bədii məntiq və yığcamlıqla deyilən bu misralar necə asanlıq, axıcılıq və ahəngdarlıqla oxunur.

Aşağıdakı beytlərdə "q" T, "s" səslərinin mütənasib işlədilməsindən ifadə nə qədər səyyal olmuşdur.

*Görən saətdə ol qamət qiyamı qıymadun canə,
Qiyamət həm gələ qurtulmayam mən bu nədamətdən.
Qiyamətdə hesabı olmayanlardandır ol qafil,
Ki, fərq eylər fəraqın şamini sübh-qiyamətdən.
Təriqi-səbr tədbiri-səlamət ləzzətin bilməz,
Mənə eşgü məlamət yey gəlir səbrü səlamətdən.*

Füzuli şeirinin dili, bütün ədəbiyyatımızda, məcazi ifadələr, təşbehlər, kinayələr metaforalar, kontrastlar, təlmihlər və s. fiqurlarla zəngin yüksək bədii dilin nümunəsidir. Çünki Füzuli, məcazlardan kənar, ancaq adi sözlərlə yazılan yazıları ədəbiyyat saymır. O, hətta elm haqqında, nəzəri məsələlər haqqında danışarkən belə, zəngin obrazlı dildə danışır.

Şair divanının nəsr ilə dibaçəsini də belə yüksək poetik dildə yazmışdır:

"...Küli-bəxtim kəsbi-hünər həvasıyla açıldıqda, mədəni-cəvahiri-iktisabi-kəmalim bir dəbistani-cənnətnişan idi ki, səhni-lətifü sūfufi-qılman ilə xüldibərindən xəbər verirdi. Və mətalei-axtəri-hüsuli-iqbalim bir məktəbi-mühəzzəb idi ki, fə-zayi-şərifü sərvqəl sənəmlər birlə canə-cinan müjdəsin yetirər idi..."

Burada şair öz oxuduğu məktəbi və məktəblə bağlı günlərini təsvir edir. Bütün fikirlər və məfhumlar bədii formada, təşbehlər, metaforalar vasitəsilə verilir. Deməli, Füzuli sözlərin ayrı mənada alınmasını, dilin məcaziliyini sənətkarlığın, şeirin zəruri tələbi sayır. Bu tələbə müvafiq yazdığı qəzəllərində məcaziliyin ən parlaq nümunələrini vermiş olur. Məcaz və bədii vasitələr içərisində şairin paralel, ya kontrast sistemində işlədilir. Kontrast sistemində hər sözün dalınca ona zidd mənalı sözlər, məfhumlar gətirilir. Dost sözündən sonra düşmən, işıq sözündən sonra qaranlıq, səbh-şam, hicran-vüsəl, rahat-əzab, həyat-məmat... sözləri gəlir.

*Ol ki, hər saat gülərdi çeşmi-giryanim görüb.
Ağlar oldu halimə, birəhm cananım görüb.*

"ağlar gözə baxıb gülmək"-təzadlı ifadədir. Bu sonuncu misrada "ağlar oldu halimə", deyər, başqa ifadə ilə yanaşdırılır. Şeirin mənası belədir: həmişə məni, cananım üçün ağlar görünlər istehza edər, gülərdilər. Elə ki, cananımı gördülər, onun birəhm olduğunu bildilər, mənə acıdılar, ağlayası oldular.

*Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəc,
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görgəc,*

Bu beytdə həm paralellik, həm bədii təzad cəhətdən eyni dərəcədə qüvvətli məntiq vardır. Hər misra öz-özlüyündə iki paraleldən, qiyasdan ibarətdir.

Şair öz könlü ilə sevgilisinin zülfünü qarşılaşdırır: könlü-zülf. Bu surətlər sadə səciyyədə deyil. Şair, ona görə öz könlünü zülf ilə qiyas edir ki, könlü qəmlidir, tutqundur. Bu tutqunluq yar zülfünü görəndə yox olur.

İkinci misrada da eynilə şair öz natiqəsini yarın qönçə dodaqları ilə qiyas edir. Bu paralel də çox dərin məntiqə tabedir. Natiqə ilə dodağın qarşılaşdırılması nə qədər təbiidsə, nitqin tutulması ilə açılmamış qönçəni xatırlatmaq o qədər məlahətlidir. ayrı-ayrı misralarda paralellər, uyğunluqlar əsasında davam etdirilən məntiq, beytin birinci misrası ilə ikinci misrası arasında kontrast halında verilir. Birinci misrada "açılır" sözü ilə ikinci misrada "tutulur" sözü bir-birinə zidd olduğu kimi, "könlün açılması" ilə "nitqin tutulması" məzmun, psixoloji cəhətdən də kontrastlı səhnədir. Könlü açılanda nitq də açılmalıdır. Ancaq şair daha qüvvətli məna verir: Yarın görüşü ilə aşiqin könlü açılır, ancaq yarın gözəlliyi, "qönçeyi-xəndan" aşiqi o qədər dərin heyrətə gətirir ki, aşiq nitqdən qalır.

Bu aşağıdakı beytdə əksinə, hər misranın özündə kontrast olduğu halda, hər iki misra arasındakı məna nisbəti paraleldir.

*Aləm oldu şad səndən, mən əsiri-qəm hənuz,
Aləm etdi tərki-qəm, məndə qəmi-aləm hənuz.*

Hər iki misrada Füzuli aşiqi (Özünü) bütün camaat ilə yanaşdırır. Aləm gözəlin hüsnündən şad olduğu halda, aşiq hələ də qəm əsiri olmuşdur. Aləm qəmdən, qüssədən xilas olduğu halda, bütün aləmin qüssəsi aşıqın öhdəsinə düşmüşdür. Şairin, demək olar ki, bütün əsərlərində bu bədii məntiq hakimdir. Bu məntiq ilə verilən hiss, ifadə olunan fikir hikmətli sözlər kimi həmişə yadda qalır, oxucunu məhəbbətin qüvvətinə və təsirinə inandırır. Şairin:

"Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm",-

misrası ilə başlanan və bir sıra başqa qəzəlləri məharətlə yaradılmış kontrastlar sistem ilə əvəzsiz əsərlərdir.

Bədii məntiqin nəticəsidir ki, Füzulinin ən şişirdilmiş mübaliğələri oxucuya həqiqi, təsirli mənşərə kimi gəlir:

*Deyil bihuds gər yağsa fələkdən başuna daşlar,
Binasın tişeyi-ahimlə viran etdiyimdəndir!-*

dedikdə, biz burada ifadə olunan real və ya qeyri-real münasibəti axtarmırıq və axtarmamalıyıq. Söz bizi elə tutur, elə alır ki, şairin bütün bəlalara, müsibətlərə qarşı necə məğrur və əzəmətlə dayandığı fikrimizdə canlanır.

Yaxud:

*Səngi-mələmət ilə çəkdiñ çevrəmə həsar,
Əşgim fənaya verməmiş əhli-səlaməti-*

dedikdə, "göz yaşının dünyanı yuyub aparması" kimi bir qeyri-təbii səhnə nəzərimizə gəlir. Bu ifadənin doğurduğu təsir ilə yaşayırıq, şairin kədərini, qüssəsinin çoxluğunu təsəvvür edirik.

Füzuli qəzəllərindəki təkrarlar şairin söz ehtiyatının azlığı demək deyildir. Bu, şairin həyat, faktlar, əşya, hadisələr haqqında geniş məlumatının, zəngin bilik və təcrübəsinin sayəsindədir. Bu sözlərin mahiyyətinə fikir versək görürük ki, şair hər bir cəhətini bədii fanar ilə işıqlandırmaqdadır. Ney, ləl, şəm, sayə, rux, ləb, sərv, mehr, sevda və s. sözlərə qəzəllərin çoxunda rast gəlmək olar. Ancaq bütün divanı araşdırsaq, həmin sözlərlə yaradılan surət və lövhələrin birində də lövhə təkrarı, eyniyyət tapa bilmərik. Şair bir neçə qəzəldə kölgə sözünü işlədirsə, birində bu söz himayə, birində kədər, birində qaranlıq, birində pərmal olmaq, birində əsir olmaq və s. mənalarda alınır.

Nizamini nəzərə almasaq, klassik ədəbiyyatımızda Füzuli kimi çox söz ehtiyatı olan, onun qədər sözün mənalarını əhatə edən və bu mənalardan çıxaraq yeni, əlvan, mürəkkəb bədii səhnələr yaradan, hər sözü öz yerində, mövqeyində işlətməyi bacaran şair tapmaq çətindir. Buna görədir ki, Füzulidən sonra gələn bir nəfər də görkəmli şair yoxdur ki, böyük ustada pərəstis etməsin, onun zəngin sənət xəzinəsindən faydalanmasın.

BƏDİİ NƏSRİ

Qədim ədəbiyyatımızda bədii nəsrimizin zəif və əhəmiyyətsiz bir səviyyədə olmasını təsdiq edən, demək olar ki, ümumi bir rəy vardır. Bu fikir ancaq nəsrimizi şeirimizə nisbətə götürdükdə doğru olar. Bu qeyd heç də qədim nəsrimizin tarixi əhəmiyyətini azaltmır.

Daha qədim zamanlara, Nizami dövrünə aid əlimizdə heç bir yazılı nəsr əsəri yoxdursa, XVI əsrdə dahi Füzulinin qüvvətli nəsr əsərləri kimi abidələrimiz vardır. "Şikayətnamə", "Hədiqətüs-süəda", "Dər tərifi-Qazi Əlaəddin"... kimi nəsr əsərləri göstərir ki, Füzuli zamanında Azərbaycanda işlənmiş, bədii və ədəbi cəhətdən formalaşmış, orijinal stil qəbul etmiş bədii nəsr var imiş. Lakin o zaman ümumiyyətlə, Şərqdə nəsrə "əsl ədəbiyyat" kimi baxılmadığından, söz sənətində ancaq şeir hünər sayıldığından, nəsr o qədər də kütləviləşə bilməmişdi. Nəsr adına nağıllar yaranmışdı ki, bunlar da əsasən şifahi ədəbiyyatdan ibarət idi.

Fars və ərəb ədəbiyyatında ən çox dini-tarixi

süjetlərdə yazılan nəsr əsərlərinin bir çoxu Azərbaycan dilinə tərcümə olunurdu. Öz ana dilində bədii nəsr yaradan Füzuli, şeir aləmində olduğu kimi nəsrdə də dilimizin inkişafına çox kömək etmişdir. Ondan sonra gələn bir sıra yazıçılar, istər fars, ərəb kitablarının tərcüməsində ("Kəlilə və Dimnə", "Hüseyn kürd", "Seyf-əl-miluk" və s.), istərsə orijinal nəsr əsərlərinin yaranmasında (Bakıxanov və s.) böyük ustaddan çox öyrənmişlər.

* * *

Günün isti vaxtında, çölün düzündə bir dəstə adam, gözəl, məsum bir uşağı döyə-döyə aparır, köynəyini cırır, barmağını çıxarır, kol-kos içində sürüyür. Uşaq canavar əlinə keçmiş quzu kimi gücsüzdür: ağlayır, yalvarır, gah birinin ayaqlarına qapanır, ondan zərbə alıb digərinin ətəyindən tutur, ondan kömək görmədikdə üçüncüsünə yönəlir.

Onun fəryadını eşidən yoxdur. Qatillər dəstəsinin başçısı qəzəb, kin, kinayə ilə uşağın üstünə qışqırır:

- Yuxuda gördüyün aydan, ulduzdan xahiş et, qoy səni ölümdən qurtarsın!

Ölüm xəbərini eşidəndə qorxudan, dəhşətdən uşağın zəhri yarılır, bilmir nə dil ilə yalvarsın, haradan, kimdən kömək istəsin. Gözlərini arxaya, bir saat əvvəl vidalaşdığı yerə çevirir:

- Ata, haradasan?!

Bu müdhiş mənzərəni, böyük Füzulinin "Hədi-gətüs-süəda"¹, ("Xoşbəxtlər bağçası") adlı tarixi

---

¹ Bu əsər H.Vaiz Kaşifinin fəpsca yazdığı "Rovzətüşşühəda"dən iqtibasdır. Ancaq Füzuli sərbəst işləmiş, dəyişmiş, əlavələr etmişdir.

əsərində¹ görürük. Halına yandıığımız bu yazıq uşaq, əfsanələrdən tanıdığımız Yusifdir. İndiyəcən bəşər zəşninin yaratdığı ən saf, ən təmiz, ən yüksək, ən mükəmməl bədii obrazlardan olan Yusifin, paxıl qardaşlarından, rəhmsiz ağalardan, möhtəris xanımlardan nələr çəkdiyini də bilirik. Gözəllik-hər kəsin arzuladığı bu səadət, onun üçün fəlakətli, uğursuz bir taleyin başlanğıcı ol-muşdur.

Bu gözəl xalq əfsanəsi, eynilə "Leyli və Məcnun" süjetində olduğu kimi Füzuli qələmində öz təsir və təravətini qat-qat artırır. Böyük sənətkar bu əhvəlatı dini, mistik örtüsündən çıxartmağa, əlvan həyat və məişət boyalarının bütün zənginlikləri ilə parlatmağa çalışmışdır.

Yusif həqiqi insanın, təmiz bəşər hissələrinin təcəssümüdür. O, Füzulinin fikri nəə insanlığın özü kimi fəlakətlərə mübtəladır. Lakin onun paklıq, saflıq, sədaqət və gözəllik xüsusiyyətləri buludlarla örtülən günəş kimidir. Bu, qətiyyəən sönməyəcəkdir. Vaxt gələcək ki, bütün qüdrəti, əzəməti ilə parlayacaqdır. Doğrudan da elə olur. Yusif parlayır, səadətə çatır, düşmənlər məğlub olurlar.

Füzulinin cəmiyyəət hadisələrinə baxışı, etiqađı, böyük gələcək haqqında ümidi bu süjetdə aydın görünür.

"Hədiqətüs-süəda"nı nəsrimizdə birincə böyük tarixi povest saymaq olar. Mövzunun dini mahiyyəti, qəhrəmanların çoxunun dini-tarixi simalar olması, heç vaxt bizə əsərin gözəl sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, səlis stilini, qüvvətli dilini, mülayim təhkiyə, çoşğun tərənnüm üsullarını

Bu əsərin əsl adı "Məktub bə xidməti Nişançı Paşadır.

---

¹ Bu əsərin əsl adı "Məktub bə xidməti Nişançı Paşa"dır.

diqqətdən qaçırmağa haqq vermir. Xüsusilə "Yusif və Yəqub" fəslə olduqca gözəl bədii bir mənzərədir.

Füzulinin "Şikayətnamə"sindəki¹ nəsr satirik isə, "Hədiqətüs-süəda" lirik, romantik nəsrdir, burada ən adi hadisələr şeirləşdirilmişdir. Bütün epizodlarda, ifadələrdə hiss üstünlüyü, qəlb çırpıntıları, fərdin daxili, mənəvi aləmi duyulur. Tamamilə buna uyğun olaraq əsər yüksək obrask, metaforik, aforizmlərlə zəngin, yığcam, ahəngdar musiqili bir dil ilə yazılmışdır, Füzuli şeirində gördüyümüz yaddançıxmaz lövhələr burada da eyni qüvvətini saxlamışdır. Atalarından uzaqlaşdıqdan sonra qardaşları "Yusifə əmmarneyi'ma-təm kimi yerə çırpdılar", "Züleyxa əmr etdi ki, Yusifə bir zəncirli nəqayə mindirib Misirin məhəllərində gəzdirələr, Bu xəbər şayə olduqda Misirin dər və divarı nəzzarə əhlindən səhayifi-təsvir oldu. Zira müşahidəyi-cəməli-Yusif əhli-Misri, qayəti-heyrətdən surəti divar qıldı". "Ey Yusif, bəndi-zindandan ələm çəkmə kim, səngriyə həbsimədəndə müzəyiqə çəkməsə, ləi-abidar olub, zivəriəfsari-sələtin olmaz. Qətrəyi-ab tənqinayisə-dəfdə məhbub olmasa, dəri-şahvar olub məh-bublar vüsəlinə dəstrəs bulmaz..."²

Bu nəsrin şeirə yaxınlığını formal cəhətlərdə də görmək olar. Bir çox epitetlər, bəzən bütün ifadə həm qafiyə verilir: "On iki övlad kərəmət olundu. Cümləsində sifətdə və surətdə Yusif əkməl və əc-məl oldu". "Atəşi-rəşk xirmənİ-mürüvətlərini yaxıb və seyli-həsəd binayi-məvadətlərini yıxıb, Yu-

---

1 "Hədiqətüs-süəda", İstanbul, 1296 (hicri), səh. 40

2 Yenə orada, səh. 27-28.

sifin dəf və rəfinə hümmət tutdular və qayıdeyi məraməti-übüvvət və üxüvvəti unuttular". Bundan başqa, həmin əsərdə, eləcə də "Şikayətnamə"də "qazi Əlaəddinin tərifı" əsərində şeir ilə nəsrin paralel davam etdirilməsi kimi gözəl bir xüsusiyyət var. Surətlərin səciyyəsinə, dərin ruhi təəssürləri təsvir edirkən, hadisələrə qısa və yüksək ümumiləşdirmə ilə nəticə verirkən, müəllif bir neçə beyt şeir yazır.

Bu beytlər, formaca əhvalatdan olan ricətə oxşasa da, əsərin daxili məzmununa bağlıdır və bu məzmunun ifadəsinə xidmət edir. Bu yerdə şair "Şeir", "Məsnəvi" və ya "Beyt"¹ qeydi ilə mənzunı sətirlərə keçir.

Nəsr mətnində verilən bu şeirlər, iki cəhətdən tədqiqə layiqdir. Məlum olduğu üzrə, bizim bütün el dastanlarında söyləmə, nağıl üsulu ilə yanaşı tərənnüm, oxuma üsulu, yəni adi danışiq içində yeri gəldikcə şeirlərin verilməsi bir adətdir. Görünür ki, bu yalnız şifahi nəsrimiz üçün yox, qədim yazılı nəsrimiz üçün də xarakterik cəhət olmuşdur. İkinci tərəfdən, mətndəki şeirlər, nəsr ifadəsinə görə çox ümumi və bir qədər də abstrakt haldadır. Yəni bu misralarda bəzən əhvəlatın cərəyan etdiyi zamana, məkana dair bir kəlmə də yoxdur. Qəhrəmanların adı da çəkilmir. Hiss və fikir elə bir ümumi tərzdə ifadə olunur ki, həmin şeirləri mətndən çıxartmaq, tamam başqa bir yerdə müstəqil halda işlətmək mümkündür. Çünki bunlar aforizm xarakterindədir. Bir sıra ədəbiyyat alimləri, Füzuli sənətinin qüvvətli ümumiləşdirmə hünərindən yanlıs nəticə

---

¹ Hardadır.

çıxarırlar. Onun işlətdiyi "eşq", "yar", "vəsl", "məhəbbət", "hicr", "didar", "cəmal..." sözlərinə dini təsəvvüfi rəng verirlər. Bu yanlış hökrdən doğan nəticələrə bəraət qazandırlar, Nəsr mətnində belə, rəmz və surətlərlə verilən şeirlərin obyekt, məqsədi müəyyəndir və konkretidir. Aydın olur ki, şair "eşq" sözünü yalnız oğlan və qız arasında yox, ümumiyyətlə, insanlar arasında, insani ülfət, təmiz məhəbbət mənasında işlətmişdir:

*Bir xəbər ver, ey səba, sərv-i-rəvanım qandadır?
Canımın aramı yox, aramı-canım qandadır?
Neylədin, netdin fəlak, xurşudi-aləmtabimi?
Ol ruxi fərxəndə mahi-mehribanım qandadır?¹*

Bu şeir bir məşuqəyə deyilməmişdir. "Aramıcan", "sərv-i-rəvan", "xurşudi-aləmtabim", "mah-i-mehri-banım" bir qıza yox, atanın övladına xitabında və həsrətində soylədiyi surətlərdir. Eyni dil ilə-ancaq aşiq və məşuqə (oğlan-qız) arasındakı münasibətə oxşar bir dildə də Yusif Yaqub haqqında (oğul-ata haqqında) danışır:

*Bir xəbər ver ey səba, ol mahi təbandan mənə,
Kim, gəmi-eşqində yüz gəm yetdi dövrədən mənə
Olma gəfil tanrıçin daim tərəddüd eyləyib,
Gəh yetir məndən ona peyğaim, gəh ondan, mənə².*

Deməli, Füzuli məhəbbət, eşq məfhumunu geniş dairələrdə götürür, onu cinsi münasibət çərçivəsində almır. Ata və oğul, qardaş və bacı, dost, yol-

---

¹ Bəzən də təvazö ilə: nəzm.

² Divan, səh. 41.

daş, vətəndaş və s. arasındakı səmimi və təmiz məhəbbət qədər odlu, alovlandır, şeirə layiqdir. Deməli, şairin çox təkrar etdiyi eşq, yar, vəsl, məhəbbət, hicr, didar surətləri real bir ictimai zəminəyə bağlıdır; həqiqi insan hissləri, həssas bir qəlbin zəngin aləmini ifadə edir. Füzuli nəsrində şeir təsirini bir də detalların təsvirində görürük. Burada nəsr sənətinə xas olan təfsilatçılıq, köməkçi faktlar və materialların ümumi, əsas ahəng ilə uyşdurulması vardır.

Füzulinin Nişançı paşaya yazdığı, "Şikayətnamə" adı ilə məşhur olan əsəri, ədəbiyyat tariximizdə bizə məlum olan ilk bədii satirik nəsrdir. Həmcə balaca olan (iki varaq) bu məktub, dövrün, o zamankı üsul-idarənin, dövlət adamlarının səciyyələndirilməsi üçün böyük tarixi bir vəsaitdir. Buna şikayət, namə yox, sultanlara, paşalara, onların "bərati-humayun"larına, "mütəvəlliyi-ovqaf"larına qarşı lənətnamə, nifrətnamə desək, daha düz olar.

Çünki şair bu ictimai məzmunlu məktubu ilə təqaüd təmənnasında olmamışdır. Hökumət dairələrinin işinə qiymət vermişdir. "Səlam verdim, rüsvət deyildir deyə, almadılar, hökm göstərdim, faydasızdır deyə, mültəfit olmadılar... Dedim... mənə bəraəti təqaüd vermişlər... Dedilər, ey miskin, sən məzaliminə girmişlər və sərməeyi-təddüd vermişlər ki, müdam faydasız cidal edəsən. Və namübarək üzlər görüb, namülayim sözlər eşidəsən. Dedim, bəratımın məzmunu nə üçün surət bulmaz? Dedilər, zəvaidir, hüsulu ürnkün olmaz. Dedim, belə ovqaf zəvaidisiz olurmu? Dedilər, zəruriyyəti-asitanədən ziyadə qalır-

sa bizdən qalırımı! dedim, vəqf malın ziyadə təsərrüf etmək vəbaldır. Dedilər, axçamız ilə satın almışığı, bizə həlaldir. Dedim, hesab alsalar, bu sülukinizin fəsadi bulunur. Dedilər, bu hesab qiyamətdə alınır. Dedim, dünyada dəxi hesab olur xəbərini eşitmişik. Dedilər, ondan dəxi bakımız yoxdur, katibləri razi etmişik". Hiylə, fırlıdaq və rüşvət yuvası olan bir dəftərxananın simasında, bütün bir sistem satıraya tutulmuşdur. Hökumət adamlarının pis əməlləri, onların öz dili, öz ifadəsi ilə verilmişdir. Onlar özlərinin "namübarək üz" və "namülayim soz" sahibi olduqlarını etiraf edirlər. Öz oğruluqlarını ört-basdır etmək üçün katibləri "razi" saldıqlarını fəxr ilə deyir, bunu özlərinə hünər bilirlər. Belə qüvvətli və mənalı gülüş ilə yazılmış "Şikayətnamə" həm məzmun, həm forma etibarilə bu gün belə tərəvətini saxlamışdır. Buradakı dialoqların qısalığı, yığcamlığı, inkişaf edən güclü məntiq ilə davam etdirilməsi, konkretliyi adamı heyran edir. Bu sual-cavabda məcazlar, mürəkkəb təşbehlər olmasa da, gözəl hazırcavablıq vardır. Şairin sualına cavab verənlərin hər cümləsi onların cinayətlərinin bir tərəfini işıqlandırır. Şair əsərin incə və çox mənalı bir kinayə ilə bitirir:

*Gərçi ənduhü möhnətim çoxdur,
Hiç kimdən şikayətim yoxdur...*¹

Padşah "lütf mənbəidir, əyanlar da "sərəfraz"dır, məmurlar da yaxşı işləyirlər. Ancaq mənim özümün baxtım yoxdur. Günahın hamısı bunda,

---

¹ Divan, səh. 102.

mənim baxtımdadır.

Şair bu örtülü eyhamında özünün, o zamanənin hakim və məmurları ilə üz-üzə gəlməli olmasını böyük bədbəxtlik və talesizlik hesab edir.

Böyük şairin üçüncü nəsr əsərlər tərifi Qazi-Əlaəddin və viladəti Fərzəndi qaziyi məzkür" adlı əsəridir¹. Bu əsərdə şair, Əlaəddin qazını oğlu olması münasibətilə təbrik edir. Şair, ayrı-ayrı adamlara aid bütün başqa əsərlərində olduğu kimi, burada da qazını və təvəllüd məsələsini bəhanə kimi alır, kainatdan, həyat hadisələrindən, təbiətdən danışır.

Əsərin dili, yuxarıda gördüyümüz nəsr nümunələri kimi, çox bəzəkli, metaforik, çox yerdə qafiyəlidir: səməreyi-asari-fəvayid saçmaqdadır. Bu nəhəli-fəzl və ehsan sətbə-səət tərəvət alıb, dimaği-əhli-imam müəttər qılmaqla tazə-tazə şüküfələr açmaqdadır. Hər ayinə nəqşibəndi-nigarxaneyi vücud kargahi qüdrətdə bir surəti mücəddid çəkməkdən xali olmaz və bağibani hədiqeyi-cüd riyazi-hikmətdə hər saət bir nəhəli-tazə tikməkdən məlalət bulmaz"².

Bu əsərin bir yerində müəllif, qazının oğlunun təvəllüdünü "kövkəvi övci qəza" sözlərində əbcəd hesabı ilə yazmışdır (hicri-959-1551-2-H.A). Əsər şairin bizə məlum olan ən son nəsr əsəridir. Bu iddia bir də onunla qüvvətlənir ki, şair bu əsərində özünün "Hədiqətüs-süəda"sından, yəni daha böyük nəsr əsərindən bəzi mənzum parçaları təkrar etmişdir. Bu əsərdə də nəsr mətni ilə yanaşı şeirlər, "beytlər" verilmişdir. Dilin qəlizliyinə sə-

---

¹ Biz Füzulinin ancaq ana dilində yazdığı nəsr əsərlərindən bəhs edirik.

² Füzuli külüyyatı. Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Əlyazmalar Fondu, inv. № 268

bəb, "Şikayətnamə" olduğu kimi, əsərin oxucusunun-ünvan olunduğu adamların zovqünün nəzərə və hesaba alınmasıdır.

Hər halda nə mövzu, məzmun xüsusiyyətləri, nə də o dövrün tələbləri ilə məşrut olan dil qəlizliyi bu əsərlərin qiymətini, ilk və yüksək bədii nəsr əsərlərimiz kimi, tarixi əhəmiyyətini əksiltmir. Əksinə, bizdən bu nümunələrin bütün zəngin sənəkarlıq cəhətlərini dərin-dərinə öyrənməyi tələb edir.

Böyük şairin bədii nəsrilə yaxından tanışlıq göstərir ki, Füzuli eyni zamanda qüdrətli bir nəsr ustasıdır. Böyük şair olduğu qədər də böyük ədibdir. İnsan qəlbinin mahir tərənnümçüsü, həqiqi həyat lövhələrinin də gözəl rəssamıdır. Müasir şairlərimiz onun şeirustalığından öyrəndikləri kimi, nasirlərimiz də bədii nəsr sənətkarlığından öyrənə bilirlər və öyrənməlidirlər.

RİND VƏ ZAHİD"

Cəmiyyət tarixi həmişə iki bir-birinə zidd qüvvənin, qara və işıqlı qüvvələrin mübarizəsindən ibarət olmuşdur. Bu mübarizə hər zaman eyni forma və eyni miqyasda olmamışdır. Füzuli dövründə bu mübarizənin maraqlı cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, vuruşan qütblərdə dəyişik ad verilmişdir.

Böyük şair ən qüvvətli əsərlərindən birini bu mübarizə mövzusunda, bu haqda olan qüvvətli bir münaqişəyə həsr etmişdir.

Əsərin adı "Rind və Zahid"dir. Məzmun və mənacə bir-birinə tamamilə əks olan bu sözlərin hər ikisi klassik ədəbiyyatda çox işlənən sözlərdir. Bunlar şeirdə sadəcə sözlər, bir məfhumu ifadə edən istilahlər kimi yox, dərin ictimai, fəlsəfi mənalı, hər birisi tam bir məfkurə, dünyagörüşü cərəyanının timsalı olan sözlər kimi işlənmişdir.

Rind-lüğəti mənada: qeydsiz, laübali, əhli-kef, dünyanı, həyatı istədiyi kimi düşünən və keçirən, "günah"dan çəkinməyən adam deməkdir.

Zahid isə, əksinə: pəhrizkar, təmiz, təqva əhli olan, din ehkamına tam riayət edən, boyun əyən, ömrünü ibadətə verən, mömin adam deməkdir.

Ancaq ədəbiyyatda, xüsusən şeirdə bu sözlərin qəbul etdiyi mənə başqadır. Özünü zahid adlandıran və "təqva şüar edən" adamlar adətən həyat və həqiqət hissini itirmiş, mövhumata, xurafata qapılmış adamlar olduğundan xalq arasında heç bir hörmət və rəğbət qazana bilməmişlər. İş o yerə çatmışdır ki, zahid sözü yalan, riya, ikiüzlülük, aldadcılıq və hər cür çirkinlik üçün məşhur timsal olmuşdur. Şairlər, ədiblər həmin bu "zəhd və təqva" pərdəsi altında gizlənənlərin həqiqi mahiyyətini seçmiş, açmış və aləmə göstərmişlər.

Bu qayda ilə də rind sözü öz həqiqi mənasını tapmışdır. Bədi ədəbiyyatda azad düşünən, sərbəstlik sevən, mövhumat-xurafata inanmayan, "cəhənnəm əzabı"ndan qorxmayan, "cənnət iştəhası"na düşməyən ayıq-sayıq adamlar rind adlandırılmışlar. İstər ümumiyyətlə, Şərq ədəbiyyatında, istərsə Azərbaycan klassik ədəbiyyatında zahidə, zahid riyakarlığına qarşı şeir yazmayan bir nəfər də görkəmli şair göstərmək olmaz.

Nizami "Sirlər xəzinəsi" adlı əsərində "tövbə sındıran zahidin dastanı"nı verir ki, burada adı və gözüaçıq bir gənc zahidi haqq, düz yola çağırır:

*Bu sirri dərk eyləyən açıq gözlü bir cavan,
Zahidə cavab verib bu sirri etdi bəyan.
Çəkil, səni qəzanın gedişi almaz saya,
Çoxlarını sənin tək almaz o bir arpayı.
Üzr qapısına gəl, suçunu yu, təmizlə!
Ondan sonra söz açıb bu barədə gəl dilə.*

Böyük şair Nəsimi, hətta həyatının ən faciəli vaxtında, ölüm məqamında belə nifrətini gizlətməyərək demişdi:

*Zahidin bir barmağını kəssən dönüb həqdən qaçar,
Gör bu miskin aşıqi, sərpa soyarlar, ağlamaz!*

Şairlər həqiqət uğrunda mübarizələrində həmişə zahidi hədəfə almışlar. Zahidin yalan və hiylələrini ifşa ilə "təqva" örtüsünə qarşı çılpaq həqiqəti, saflığı qoymuşlar. Bu sifətləri də əsasən rind simasında ifadə etmişlər.

Rind ilə Zahid konfliktini dar çərçivədən çıxararaq mükəmməl və yüksək fəlsəfi bir süjetdə əks etdirən böyük Füzuli sanki "Rind və Zahid" əsəri ilə Rind və Zahidin münaqişəsinə ilk yekun vurmuşdur.

Əsərin məzmunundan bəlli olduğu kimi, şairin qoca yaşlarında, yaradıcılığının yetkin vaxtlarında fars dilində nəzm və nəsir ilə, dialoq formasında yaranan bu əsərdə əsasən iki surət vardır: Rind və Zahid. Əsər başdan ayağa bu surətlərin deyişməsindən ibarətdir. Rind Zahidin oğludur. Bu da mənalıdır ki, Rindin simasında məhz oğul, gələcək nəslin, yeniliyin nümayəndəsi nəzərdə tutulmuşdur. Ata oğlundan istedad, fərasət nişanələri müşahidə edən kimi nəsihətə başlayır:

"Ey oğul, deyir, insan təbiəti müxtəlif yaranmışdır. Bəziləri ömrünü izzətlə, bəziləri zillətlə keçirirlər. Hər kəs öz səyi və kamalı sayəsində mərtəbəyə çatar, ruzi alar.

"Bu müqəddimədən məqsəd və söhbətdən murad budur ki, özündəki fəzilət əlamətlərini biruzə verəsən..."

Rind atasının bu sözlərini mübhəm sayır, açıq danışmasını, fikrini aydın deməsini tələb edir:

*Dər səri-vəzü nəsihət dari,
Bayəd eǵlal-e soxən boqzəri.
Ləfzra pərdəyə-məzmun, nəkoni.
Dili-məzmun-tələban xun nəkoni,
Əsl mənist, nə təzyini kəlam.
Soxən anəst ki, fəhmənd əvam...¹*

İlk cavabından məlumdur ki, Rind öz intellektual qüvvəsi ilə atasından çox-çox üstün adamdır. O, bir oğul, nəsihətə möhtac bir yeniyetmə kimi yox, hərifin düşüncə və təsəvvürləri ilə təmin olunmayan, kifayətlənməyən məğrur və tələbkar bir münaqişəçidir.

Zahid oğlunu şairlikdən çəkindirir ki, şeir yalan ilə doludur. Qurandan buna münasib ayə gətirir. Rind də atasının cavabında Qurandan ayə gətirib deyir:

Xeyirli və yalan şeir, zərər törədən doğrudan yaxşıdır".

Zahid, oğlu ilə deyişmədə müxtəlif dəlillər gətirib onu şəriət yoluna çağırır. Rind zahirən buna qarşı deyildir. Ancaq atasının sözlərinə elə cavablar tapır ki, Zahid özü də susmağa məcbur olur. Rindin bəhanələri İnanıdırıcı və qüvvətlidir. Ona görə də Zahid dərhal təklifindən əl çəkir.

Zahid Rindi elm oxumağa, kitablarla tanış olmağa çağırır. Bunun iki xeyri var deyir: Birincisi, budur ki, alim olar, şahlar, əmirilər hüzurunda

---

¹ "Rind və Zahid" əsərindən aldığımız parçaların hamısı Füzuli "Kültüyatı"ndan götürülmüşdür. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar Fondu, kat. №268, səh. 221, parçanın tərcüməsi: vəz və nəsihət başlarkən, sözün duyuluyündən əl çəkməli. Sözü məzmunu pərdə etmə, məzmun istəyənlərin qəlbini qana döndərmə, sözdə əsl əsas cəhət mənadır, bəzək deyil, söz odur ki, avamlar başa düşünlər.

uca mərtəbəyə çatarsan. İkinci tərəfdən, kitab vasitəsilə din həqiqətini öyrənərsən.

Rind bu müddəaların ikisini də rədd edir: "Səltənət zövqündən xəbərsiz olan cahil, şahlara yaxın olmaq meyli ilə yaşayan alimdən yaxşıdır. Çoxlu kitab mütaliəsi şübhəni dağıtırmır, bəlkə daha da artırır". ("Rind və Zahid" səh. 223-224).

Zahid, oğlunun kitaba maraqsız olduğunu görüb onu şahlara, əmirlərə xidmət etməyə çağırır. Ona firavan yaşamaq, ad-san çıxarmaq, səadətə çatmaq vədləri verir. Rind bunu rədd edir ki, itaət ancaq xaliqə yaraşır. Məxluqun məxluqa itaəti düz iş deyil. İnsanın birini o birisinin ayağına vermək yaxşı deyil. Bir insanın başqasından üstünlüyü, padşahlıq, ya yoxsulluqla deyil, mərifətlədir.

Ata oğlu əkinçiliyə çağırır, oğul bəhanə gətirir. Ata ticarəti məsləhət bilir, oğlu yaxın durmur:

-Ticarət, deyir, öz xeyrini başqalarının zərərində, öz xoş gününü başqalarının yaman günündə aramaq kimi pis bir şeydir, həmişə ucuz alıb baha satır, az əmək çəkib çox qazanırsan!

Zahid oğlunu sənətkarlığa, peşə sahibi olmağa çağırır. Rind bunu da rədd edir. Çünki "sənətkar gündüz gecəyə qədər ruzi üçün əzab çəkməkdədir. Gecə səhərə qədər də yorğunluğunu rəf etmək üçün yuxudadır. Deməli, onun bütün ömrü əzab və yuxudan ibarətdir".

Nəhayət, Zahid oğlunun bu inadını və "tərsliyi"ni görüb, özünün hormətdən düşməyindən qorxur. "Pis övlad, atanı rüsvay edər"- deyir. Rind buna da qəribə cavab verir: "Övladın pis çıxması, atanın yaxşı adının həmişəlik qalmasına səbəb olur.

Mən yaxşı olsam sənin yaxşı adın unudula bilərdi. Mənim pisliliyim isə hamıya, həmişə səni xatırladacaqdır. Deyəcəklər: "Atası nə yaxşı adam idi!..."

Əksinə, alimin oğlu atasından bilikli olsa deyəcəklər: "Atası bu qədər bilmirdi".

Əsərin ilk hissəsində belə, əsasən məişət məsələləri üzərində gedən söhbət ata ilə oğulun, Zahid ilə Rindin münasibətlərini müəyyən etmiş olur.

Çox maraqlıdır ki, şair, başqa şairlərin qəzəllər, ya rübailərdə etdiyi kimi düşmən cəbhəni, yəni zahidi axmaq, küt göstərməmişdir. Zahid alim, hazırlıqlı və ağıllı bir atadır. Öz övladının qayğısına qalır. Oxutmaq, ya öyrətmək, oğlunu bir peşə sahibi etmək istəyir. Öz arzu və meyllərini həm məişət, adət, həm də şəriət qaydaları ilə izah edir. Bu cəhətdən Zahidə heç bir irad tutmaq olmaz. O, adi bir insan, tədbirli bir ata kimi təsvir olunmuşdur.

Lakin böyük şair, Zahidə qarşı qoyduğu Rind surətinin elə qüvvətli təsvir etmiş, onu mənəvi cəhətdən elə zəngin yaratmışdır ki, üz-üzə gələndə Zahidin bütün dəlilləri, sübutları boşa çıxır. Zahidin ata olması da adi bir təyin deyildir. Şair, mənfi qütbə durmasma baxmayaraq, zahidi ata adlandırmaqla məsələni daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Biz bu ataya, keçmiş, köhnəlik kimi də baxa bilərik. Münaqişənin özü bunu tələb edir. Zahid bir ata olaraq yalnız atalıq məhəbbətinin tələbi ilə, yalnız bu hissələrlə mühakimə yürütmür. Onun düşüncə və təsvirlərində ehkam və ənənə hakimdir. O, atasının etdiyi kimi etmək istəyir. Oğluna özünün ataya etdiyi kimi oğulluq

öyrədir. Buradan da bütün münafişlər, ziddiyyətlər doğur.

Rind, Zahidin etdiyi kimi edə bilməyəcəkdir. O, atasına kölgə olmayacaqdır.

Bunun səbəi nədir?

Bunun səbəbi, Rindin fərasətsiz, itaətsiz övlad olması, ya Zahidin pis ata olması deyildir. Bunun səbəbi daha böyük, daha mühümdür.

Bizim fikrimizcə, böyük şair, bu əsərində mühüm bir məsələni, ictimai aləmdə inqilab yaradan bir hadisəni qələmə almışdır. Rindin simasında biz, ümumiyyətlə, yeni yetişən dünyanı, mədəniyyətə, inkişafa doğru olan gənc və qüvvətli ictimai meylləri görməliyik. Bizə məlumdur ki, Füzuli köhnə, qaranlıq feodal dünyasından bir qılınc kimi sıyrılıb çıxmış və parlamışdır. O, zəmanəsinin, dövrünün yüksəkliyində, mədəniyyətin yuxarı pilləsində dayanmışdır. Onun hissləri də, fikirləri də yeni və sərbəst olmuşdur. Bu hisslər, fikirlər köhnə dünya, zahid atalara yabançı, ən yaxın halda isə qərribə gəlmişdir. Rindin "itaətsizliyi"ni də bunda gözüaçıqlıqda, inkişafda axtarmaq lazımdır.

Rind, Zahidin görüşlərini puça çıxarmaq üçün uzağa getmir, heç bir kənar vasitəyə əl atmır. Onun üçün zahidin də dəlilləri kifayətdir. Nə təhər olur ki, Zahidin gətirdiyi dəlillər, Rindin əlində silah olur. Necə işdir ki, bu dəlillər, Zahidin qəsd etdiyinə əks bir müddəə üçün yarayır? Bu dəlil və sübutlar, ilk dəfə Zahidin ağzından eşidiləndə inandırıcı və təbii görünür. Bu, ancaq zahirən belədir. Rind isə, həmin məsələlərə daha dərin, daha yüksək məna ilə yanaşdığından, qarşısındakını

məğlub etmiş olur.

Zahid təhsil, tərbiyə, peşə, əmək, böyük-kiçiklik münasibətini məlum və müəyyən normalar çərçivəsində basa düşür. O bilir ki, oxumaq gələcəkdə yaxşı yaşamağa kömək edir. O, bilir ki, övladın pisliliyi ata üçün də pis işdir. O, düşünür ki, oğlunu bir peşə sahibi etsin.

Bunların hamısını Rind də bilir və düşünür. Lakin Rindin düşündüyü bir şey var ki, onu Zahid düşünə bilmir və düşünə bilməyəcəkdir. Rind bu məsələlərin hamısının əsl mahiyyətini düşünür. O, həyata yalnız yaşamaq, güzəran nöqteyi-nəzərilə deyil, məna, həqiqət nöqteyi-nəzərilə baxmağı bacarır.

Zahid, şahlara, əmirlərə xidmət və qulluq yolu ilə səadətə çatmağın mümkün olduğunu bilir və bunu oğluna öyrətmək istəyir. Rind isə, bu yol ilə ələ gətirilən səadəti fəlakət, alçaqlıq sayır, belə həyatı hər hansı ölümdən pis sayır. Rindin bütün məsələlərə belə dərindən, ağıllı, sərbəst və uzaqgörücülüklə yanaşması Zahidi çaşdırır, onu pis vəziyyətdə qoymuş olur.

Ən nəhayət, mübahisə ümumi, dünyagörüşü və etiqad məsələləri ətrafında aparılır. Rind öz cəbhəsini daha da bərkidir. Zahidin bütün hökmlərini yalan, boş, mənasız, cəfəngiyat kimi puç edir.

Ata ilə oğul arasında birləşməli, uzlaşmalı bir cəhət tapılmadığından, onlar ayrılmalı olurlar. Rindin baş alıb getdiyini görən ata onu qürbətdə qorxu və vahimələrdən saqındırmaq üçün nəsihət edir. Göstərir ki, oğrular və əyyarlar qərib, sadədil adamları tez aldadırlar.

Rind, atasından daha başqa səfər məsləhətləri

almaq istəyir. Atası, insan həyatındakı dörd zamanı və dörd qorxunu sayır: 1-uşaqılıq dövrü, 2-yeniyetməlik, 3-cavanlıq, 4-qocalıq dövrü. Birinci dövrdə tərbiyənin pozulması, ikinci dövrdə əxlaqsızlığa uğramaq, üçüncü dövrdə vurğunluq, dördüncü dövrdə zəiflik qorxusu var. Rind atasının bu fikri ilə də razılaşa bilmir. O, bu dövrlərin qorxusunu yox, məziyyətini daha çox qiymətləndirir və buna daha çox ümid bəsləyir.

"İbtida ta intiha dər çar fəsl-i-təbi-ma,
Neməti dade bəhər möhnət müqabil girdigar.
İczra feyzi-fərağət, hüsna cəzbi-qəbul,
Eşqra zövqi-məhəbbət, zə"ifi-pirina vüqar"¹.

Bundan sonra münaqişə daha ümumiləşmiş və fəlsəfi mövzular əsasında davam edir.

Gözəl bir binanın yanına çatanda Rind bu yer haqda atasından soruşur. Zahid bu yerin meyخانə, "şeytan yuvası" olduğunu deyib ötmək istəyir. Rind həqiqəti araşdırmaq üçün meyخانəyə girir. Meyخانənin yuxarı başında əyləşmiş "nurani" bir qoca görür. İstər meyخانədə gördüyü gözəllər, onların şənliyi, istərsə qocanın mərifəti, qonağı nəzakətlə qarşılaması Rindi heyrətə salır. O, bu yer və yerin adamları haqqında tamam başqa təsəvvürdə idi. Bu adamların şeytanpərəst, fisq-ficur əhli, natəmiz olduğunu eşitmişdi. İndi isə eşitdiklərinin əksinə olan bir mənzərə qarşısında

---

¹ Tərcüməsi:

Təbimizin dörd fəslində əvvəldən axıra qədər,
Yaradıcı hər möhnətə qarşı bir nemət vermişdir.
Acizliyə-fərağət eyzi, hüsna-cəzibə qüdrəti,
Eşqə-məhəbbət zövqi, qocalığa-vüqar.

qalır. Rind heyrətini qocaya bildirir: "Meyxanə fitnə-fəsad yeridir. Mey ağı başdan aparır. Ona heyranam ki, sənin kimi müdrik adamın burada nə işi var?".

Qoca özünün də vaxtilə meyxanə haqqında pis sözlər, rəylər eşitdiyini və nəhayət haqqı burada tapdığını söyləyir. İnanır ki, bütün dərdlərin dərmanı burdadır. Çünki şərab adamı hər cür qayğı və qeyddən xilas edir.

Rind, sanki çoxdan bu cavabı axtarırmış. Qocanın ətəyindən əl çəkmir ki, dərdimin dərmanını tapdım!

Qoca, Rinddə, onun təbətindən "ariflik istedadı" görür, sahiyə əmr edib "mey" gətirir.

Rind şərabı içən kimi "pərdə gözündən qalxır. Eşq sultanı vücud mülkünün fəzasında bayrağını açır".

Rind tamam başqa bir aləm görür...

Nəhayət, ata, Rindi qapıda ha gözləyir, qayıtmadığını görüb özü də meyxanəyə girməli olur. Oğlunu danlayıb çıxarmaq istəyir ki, "səni şeytan aldadıb". Rind atasına belə cavab verir:

-Sən məni şərab içənlərin söhbətindən mən edirdin, halbuki, bu məclis pak, təmiz olan rindlərin məclisi imiş. Sən içkini xəbis sayır, mənə qadağan edirdin, bu ki, can bəsləyən kimiya imiş! Ata, oğlunun "pis yerə" düşdüyünü və meyxanə əhlinə uyduğunu görüb təşvişə düşür. Onu qaytarmaq istəyir ki: "Meyxana şeytanlar yuvasıdır, allahdan uzaq yerdir".

Rind Zahidin öz sözü ilə onu bağlayır. Ona belə cavab verir:

- Sən deyirdin, allah hər yerdə hazır-nazildir. Bəs indi nə üçün deyirsən, allah meyxanədən uzaqdır.

Görünür ki, ya əvvəlki sözlün, ya axırkı sözlün yalandır. Deyirsən, meyxanə əhli allahın düşmənidir. Bəs hər şeyə qadir allah nə üçün öz düşmənlərinin evini dağıtmır. Görünür ki, bu iddiaların da həqiqət deyildir...

Bütün dialoqlardan görünür ki, Zahid öz sözlərində şəriətə, din ehkamına, donmuş, köhnə, uydurma formullara əsaslanır. Onun iddiaları kor-koranədir, aqlın, fikrin, mühakimənin istiqaməti ilə getmir. O, islam dininin öyrətdiklərini deyir. Əsaslandırmağı isə bacarmır. Əslində, bu puç hökmləri heç kim, din gətirənlərin özləri də əsaslandırma bilməmişlər. Ağıllı, düşüncəli adamların, yerli, haqlı suallarına qarşı "hikmətdən sual olmaz, bu işlər sirri-ilahidir" cavabını vermişlər.

Zahid isə Rindin öhdəsindən gələ bilmir. Füzuli Rindin simasında azad düşüncəli, ağıllı, mühakiməli və iradəli bir obraz yaratmışdır. Ümumiyyətlə, Rind ağıl və mühakimədən yüksək avtoritet tanımır.

Rind, bu məfhumların hamısına yüksək mərifət cəhətindən, mənəvi nöqtəyi-nəzərdən yanaşaraq Zahidə cavab verir. Rind eşqi, məhəbbəti hər şeydən uca tutur. Onu insanda, yaradıcının insan vücudunda qoyduğu "Əmanət gövhərinin sədəfi, insanlıq nəfəsinin həqiqəti" adlandırır. Kainat binası eşqə əsaslanır, aqlın mükəmməlliyi ona bağlıdır.

Mübahisənin axırında Rindin aktivliyi daha artıq gözə çarpır. O, kainat, yaradıcı varlıq mövzusu ətrafında mühakimə yürüdərək, çox zaman sufıyanə fikirlər deyir. Onun fikri icə, dünyadakı fəsad işlərə səbəb iki şeydir: 1. Dinpərəst, pakizə zahid-

lərin yolunu kəsən rıya (hiylə). 2. Məslək sahibi olan rindlərin yolunu vuran həva (sevda)! O yerdə ki, bu iki fəsadçı yoxdur, Rindin də Zahidin də həqiqəti birdir.

Şair mübahisəni qısa bir nəticə ilə bitirir. Rind, həvadan (həvavü həvəsdən) əl çəkməli, Zahid riyadan! Rindin nöqsanı havadır. "Həva" sözündən məqsəd məzmunuz, məqsədsiz eyş-işrət məsələsidir. Şair həqiqətpərəstlik yolunda, mənəvi yolda olan meyi, eşqi gözəl nemət sayır. Eyş-işrət vasitələrini adi içkibazlar, meyخانə aləmindən ayırmaq istəyir. Zahidin rıyası isə, onun bütün müddəalarının bütün hökmlərinin ikiüzlülük yolu ilə deyilməsidir - Zahid özünü ancaq zahirdə "zəhd-təqva" sahibi göstərir. Daxilən bu adam natəmizdir. Çox ehtimal ki, o din ehkamı adına dediklərinə özü də inanmır, ancaq bu riyadır, üzdədir, zahirdə "canəmaz suya çəkməkdir".

Ona görə şair həm "həva vü həvəs" in, həm də rıyanın aradan götürülməsini tələb edir. Belə olursa Zahid də, Rind də həqiqəti tapar, hər ikisi həqiqət yolunun bərabər səviyyəli müsafirləri olar.

Şairin bu əsərində, xüsusilə münaqişənin axırlarında təsəvvüfi görüş və düşüncələr açıq görünməkdədir. Məslənin bu cəhəti ayrıca və dərin tədqiqə möhtacdır.

Şair münaqişə edən surətlərdən Rindi yenilik hissəyə malik olan, azad düşüncəli, dərin mühakiməli, hazırcavab adam kimi təsvir edir. Zahidi isə rəhdud, köhnəpərəst, deyilən ehkamlara kor-koranə boyun əyən surət kimi verir. Zahid, mübahisəni həmişə adi güzəran nöqtəyi-nəzərinə çəkir, bütün nəsihətlərində oğlunun dolanmağını,

məişətini əsas götürür. Rind isə münaqişəyə daha yüksək məzmun verir, Zahidin sozlərinin fəlsəfi cəhətdən tənqidə dözməz olduğunu isbat edir.

Belə, mükamilə üsulu ilə yazılan, ictimai-fəlsəfi problemlər üzərində münaqişə aparən əsərlər Füzuli dövründə nə qədər az idisə, sonralar dəb düşdü. Nəinki Avropada, Şərq ədəbiyyatında da yazıçılar öz fikirlərini belə əsərlərlə ifadəyə çox meyl göstərirdilər. M.F.Axtındovun fəlsəfi məktublarından sonra Mirzə məlkümخانin "Şeyx və Vəzir" kimi bir sıra əsərləri, daha sonralar yazılan mübahisə üsullu əsərləri çoxdur.

NİZAMİ VƏ FÜZULİ

I

Nizaminin Azərbaycan ədəbiyyatında şagirdləri dedikdə, ilk dəfə böyük Füzuli yada düşür. Ədəbiyyat tariximizdə Füzuli qədər Nizami ilə bağlı olan ikinci bir şair təsəvvür etmək çətindir. Bu bağlılıq və yaxınlıq hər iki şairin demək olar ki, əsas üslubunda, həyata şairanə, yüksək münasibətində, bir sıra əsərlərində həm məzmun, həm də forma cəhətdən özünü göstərir. Özündən əvvəl yazıb yaratmış sənətkarlardan Füzuli böyük şair olaraq öz sələflərinə çox hörmət bəsləyir. Üç nəfərin adını xüsusi hörmətlə xatırlayır, onların sənətinə daha yüksək qiymət verir. Bunlardan biri ərəb şairi Əbu Nəvas, biri özbək ədəbiyyatının banisi Əlişir Nəvai, üçüncüsü isə, Şeyx Nizami Gəncəvidir. Füzuli bunların hər üçünə "müəzzəm" şair deyirdi. Ancaq Nizaminin o birilərdən ayırır. Divanında onun adını çəkir. Hətta ondan bir neçə misra sitat da gətirir. "Bəngü Badə" əsərinin bir yerində ("didəni Büzə tənha əz bəng") qonaqlıq məclisinin təsvir ilə Nizaminin bu beytini gətirir:

*Hərçi əndişə, dər güman avərd,
Mətbəxi rəftü dər miyan avərd¹.*

"Leyli və Məcnun" poemasının müqəddiməsində, qarşısına qoyduğu vəzifənin çətinliyindən şika-

---

¹ Nə ki, xəyala, gümana, gələn şey (xörək) varsa, mətbəx xidmətçisi aralığa gətirdi. "Haft peykar"dən.

yətlənir. Belə bir sevgi macərəsini qələmə almağın böyük hünər istədiyini söyləyir, bu işin özü üçün bir "imtahan" olduğunu qeyd edir. Sonra bu bərədə ustad Nizaminin sözlərini xatırlayır:

*Bildim bu qəziyyə İmtahandır
Zira ki, bu bir bələyi-candır.
Sevdası arazü bəhri guşah,
Məzmunü fəqanü naləvü-ah.
Bir bəzmi müsibəti bəladır
Kim, əvvəli qəm, sonu fənadır.
Nə badəsinə nişatdən rəng,
Nə nəğməsinə fərəhdən ahəng.
İdrakı verər xiyalə azar.
Əfkari edər məlali əfkar,
Olseydi təvəcəhi münasib,
Tovcihinə çox olurdu raqib.
Olseydi təsərrüfündə rahət,
Çox kamil ona qılırdı rəğbət.
Billah ki, nə xoş demiş Nizami.
Bu bəbdə xətm edib kəlami:
"Əsbabi-soxən nişata naz əst,
Zin hərdü soxən bəhanəsazəst.
Meydani-soxən fərəx bayəd,
Ta təb dərü honər nümayəd.
Dər gərmiyi rigü səxtiyi guh,
Ta çənd soxən rəvəd bə ənbuh".
Bir iş ki, qılır şikayət ustad,
Şagirdə olur ricui bidad¹.*

Füzulinin Nizami sənətindən aldığı təsiri hər şeydən əvvəl "Leyli və Məcnun" poemasında aydın

---

¹ Külliyyat divanı Füzuli, İstanbul, 1315, səh. 243

görmək olar. Füzuli bu aşiqanə süjeti işlərkən, şübhəsiz, orijinal bir yol tutmuş, əhvalatın əsiri olmayaraq müstəqil, yeni, qüvvətli bir poema yaratmışdır. Böyük şair, eyni zamanda ustadının təcrübəsinə göz yummamışdır. Təsadüfi deyil ki, Füzuli "Leyli və Məcnun"unda Nizaminin şeir bəhrini (məful, məfailün, faülün) qəbul etmişdir. Bu vəzni, demək olar ki, bütün "Leyli və Məcnun"un müəllifləri saxlamışlar. Çünki bu vəzn, maraqlı eşq macərəsinin inkişaf etdirilməsi, əhvalatın səliss davamı üçün ən uyğun, ən yüngül bəhrdir¹.

Füzuli də Nizami kimi, bu əsərini məsnəvi formasında yazmışdır. Bundan başqa, əsərin bədii quruluşu etibarilə də Füzuli, ustadından faydalanmışdır. Bəzi epizodların təsviri həm məzmunca, həm formaca bir-birinə çox oxşayır. Məsələn, hər iki şairdə Leyli və Məcnunun, məşuqə ilə aşıqın vəsfi epizodunu alaq. Bu epizod hər iki şairdə həcmcə, demək olar ki, bərabərdir. Hər iki şair aşıq ilə məşuqənin adını dönə-dönə təkrar edir. Beytlərin bir misrası Leyli sözü ilə, ikinci Məcnun sözü ilə başlanır. Təsvirin məntiqi inkişafı da hər iki şairdə uyğundur. Biz Leylinin ayrılıqda götürsək də Leyli ilə Məcnun arasındakı məhəbbət aləmi, aşiqanə münasibət aydın seçilə bilər. Leyli nə surət ilə verilsə, Məcnun da o cinsdən, o aləmdən olan surət ilə verilir. Leyliyə ulduz deyiləndə, Məcnuna fələk, Leyliyə sübh deyiləndə, Məcnuna şam, Leyliyə xəzan görməmiş yasəmən deyiləndə, Məcnuna xəzana catmış çəmən deyilir.

---

¹ Bu bəhrin münasib və xəfif olmasını Füzuli özü qeyd etmişdir. Ümumiyyətlə, "Leyli və Məcnun" macərəsinin yanıqlı bir əhvalat olduğunu şair iki mənalı bir beytlə ifadə etmişdir: "Sevdası adrazu bəhri kutah..." misrasında sevdə yazı, bəhr şeir ölçüsü mənasında işlənmişdir.

Bu yaxınlığı aşkar görmək üçün hər iki şairin əsərindən həmin epizodları eyni ilə gətiririk.

Nizamidən:

*Leyli çü sitarə dər imari,
Məcnun çü fələk be pərdədari.
Leyli kiləbənd baz miğərd,
Məcnun kiləha deraz miğərd.
Leyli zixuruş çəng dər bər,
Məcnun çü rübab dəst bərsər.
Leyli nə ki, sübhü aləməfruz,
Məcnun nə ki, şəmi xiştən suz.
Leyli be güzar bağ dər bağ,
Məcnun gələtəm ki, dağ bər dağ.
Leyli çü qəmər bə rovşəni çust,
Məcnun çü qəsəb bərabərəş süst.
Leyli bədixəxti qol nişandən,
Məcnun be nisar dür fişandən.
Leyli çe soxən psrivəşi bud,
Məcnun çe hekayət atəşi bud.
Leyli səməni xəzan nə didə,
Məcnun çəməni xəzan rəsidə.
Leyli dəmi sübh baz mibord,
Məcnun çü çirağ piş mimord.
Leyli zildrişmə zülfbərdüş,
Məcnun bə rəfaş həlqə dərguş.
Leyli be səbuhi cannəvazi,
Məcnun be simai xirqə bazi.
Leyli zi dərun pərənd miduxt,
Məcnun zi dərun supənd misuxt.
Leyli çu güli-şikiftə mirust,
Məcnun bəgulab didə mişust,
Leyli səri zülf şənə miğərd,*

*Məcnun düri eşk danə migərd,
Leyli meyi müşkbun dərdəst,
Məcnun nəzimey, zibuyi mey məst.*

("Xəmsə", "Leyli və Məcnun", Rəftəni-Məcnun bə nəzareyi-
Leyli-fəslı Tehran çapı).

Füzlilidə:

*Məcnunə müqabil oldu Leyli,
Bəhri-ğamə etdi dərd seyli,
Leyli demə şəmi-məclis əfruz,
Məcnun demə atəşi-cigərsuz.
Leyli demə cənnət içrə bir hur,
Məcnun demə zülmət içrə bir nur.
Leyli demə ovci-hüsnə bir mah,
Məcnun demə mülki-eşqə bir şah.
Leyli demə bir yeganəyi-dəhr,
Məcnun demə bir fəsaneyi-şəhr.
Leyli cəməni-bəla nihali,
Məcnun fələki-vəfa hilali.
Leyli məhi-asimani-həşmət,
Məcnun şəhi-kişvəri-mələmət.
Leyli səfi-əhli-hüsn əmiri,
Məcnun səri-kuyi-ğəm fəqiri.
Leyli işi işvə-vü-girişmə,
Məcnun gözü yaşı çeşmə-çeşmə.
Leyli-vü-nişati-hüsn kami,
Məcnun-ü-bələyi-eşq dami.
Leyli-vü-lətafəti-dilaray,
Məcnun-ü -mələməti-ğəməfzay.
Leyli sədəfi-hiyayə bir dür,
Məcnunə onanla min təfaxür.
Leylidə kamali-hüsnlə zövq,*

Məcnunda cəmali-Leyliyə şövq.
Leylidə vüsali-dust meyli-
Məcnunda həm arizuyi-Leyli.
(Divan, səh. 258-259)

Bundan başqa Nizami ilə Füzulinin bir sıra bədii və fəlsəfi kəlamları var ki, məzmun və mahiyyət etibarilə çox yaxındır. Füzulinin söz haqqındakı məşhur qəzəli ilə bu barədə Nizaminin dedikləri çox uyğun gəlir. Nizami deyir: "Söz ağızda dürrdür. Yerə düşdükcə cəvahir olur".

Füzuli deyir:
"Söz lələü şəhvardır".

Nizami deyir: "Cahanda eşqdən başqa nə varsa kədərdir, qüssədir, dərddir".

Füzuli deyir:

Eşq imiş hər nə var aləmdə,
Elm bir qilü-qal imiş ancaq.

Nizami az danışmağın xeyri haqqında belə yazır:

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir su da.
İnci tək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin.
Az sözün inci tək mənası solmaz,
Çox sözün kərpic tək qiyməti olmaz.
Əsli təmiz olan saf mirvarilər,
Suya və torpağa min bəzək vurur.
Yüz ulduz yansa da göylərdə inan,
Bir günə baş əymək xoşdur onlardan.

*Göydə parlarsa da nə qədər ulduz,
Günəşdir isidən aləmi yalnız.*
("Leyli və Məcnun tərcüməsi S.Vurğunundur).

Füzuli də sözü inci, gövhər, mirvari ilə müqayisə edir. "Söz" rədifli məşhur qəzəlini az danışmağın, az deməyin gözəlliyini təsdiqlə bitirir. Çox əziz olan adamların, çox danışmaq ucundan xar olduğunu göstərir. Demək lazımdır ki, Nizamidə olduğu kimi, Füzulidə də bu mövzunun məzmun və mənası geniş götürülmüşdür. Yəni burada söhbət yalnız az və ya çox danışmaqdan, adi sözdən yox, sənətkarlıqdan, bədii söz ustalığından gedir. Hər iki şairin şeir, bədii söz, təbin, ilhamın məhsulu olan söz inciləri qiymətləndirilir. Əksinə, boş, mənasız, hüdudsuz, çərçivəsiz sözün, nəzmin lüzumsuz olduğu təsdiq edilir. Məsələnin bu cəhəti Füzulidə bir az da açıq, müstəqim şəkildə qoyulmuşdur. Füzuli qiymətli sözün, öz sahibini də yüksəldəcəyini, əbədi yaşayacağını deyir. Hər adamın bu sözü, yüksək sənət sözünü yaratmağa qabil olmadığını, bunun üçün mərifət tələb olunduğunu yazır:

*Xalqa ağzın sirrin hərdəm qılır izhar söz,
Bu nə sirrdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.*

*Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər miqdar söz.*

*Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saat səni ol uyğudan bidar söz.*

*Bir nigari-ənbərinxətdir könüllər almağa,
Göstərər hərdəm niqabi-ğeydən rüxsar söz.*

*Xazini-gəncineyi-əsrardır hərdəm çəkər,
Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.*

*Olmayan gənvəsi-bəhri-mərifət arifdeyil,
Kim sədəf tərləbi-təndir, lölöi-şəhvar-söz.*

*Gər çox istərsən, Füzuli, izzəti, az et sözü,
Kim, çox ohnaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz¹.*

Belə paralelləri davam etdirmək də olardı. Lakin hər iki şairin bədii zövqündəki, sənətindəki daxili vəhdəti, məna səsləşməsini göstərmək üçün bu da kifayətdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Füzuli, Nizamini özünə ustad qəbul etsə də, onun bədii üsullarını qəbul etsə də, heç vaxt təqlid yolu ilə getməmişdir. O, özündən əvvəlki alim və şairləri oxuduğu kimi, Nizamini də diqqətlə oxumuş və mənimsəmişdir. Bütün təhsili, təcrübəsi, həyat haqqındakı biliyi və müstəsna talantı sayəsində dövrünün yüksək əsərlərini yaratmışdır. Keçmiş şair və ədiblərin qoyub getdiyi mədəni-ədəbi irsdən istifadə edərək və təsirlənərək öz yeni fikir və hisslərini yeni, orijinal formada ifadə etmişdir.

Nizami şeir məktəbini davam və inkişaf etdirməkdə, Füzulini ilhamlandırان mühüm amillərdən biri də dil məsələsi olmuşdur. Füzuli bütün başqa azərbaycanlılar kimi, Nizaminin fars dilində yazmağa məcbur olmasına acımış və heyfslən-

---

¹ Divan, səh. 153-154.

mişdir. Böyük ustadın dahiyənə poemalarının ana dilində səslənməməsi öz xalqının xələf oğlu, öz cəmiyyətinin böyük vətəndaşı olan Füzulini narahat etməyə bilməzdi. Ona görədir ki, Füzuli, hər şeydən əvvəl "Leyli və Məcnun"u məhz azərbaycanca yazmağa ciddi-cəhd edir. Ona görədir ki, ana dilində "nəzmi-nazik" yaratmağa və şairlərə "dişvar" görünən bu işi asanlıqla yerinə yetirməyə başlayır.

Füzuli Nizamidən sonra ilk nəhəng və cahanşul şairdir ki, insan qəlbinin, mənəvi həyatın bəşər hiss və fikirlərinin geniş aləminə bu qədər yaxından və dərindən bəllidir. O, bu aləmin bütün hadisələrini öz əsərində ifadəyə çalışmışdır. Füzulinin faydalandığı bədii vasitələr, təsvir və ifadə vasitələri olduqca çox və müxtəlifdir. Onda klassik ədəbiyyatın üsullarını gördüyümüz kimi, tamam yeni və ilk dəfə işlənən üsullar da görürük. Eyni dərəcədə xalq ədəbiyyatı və xalq canlı dilinin zəngin mənbəyindən alınan xüsussiyətləri görürük.

Füzuli dilində Şərqi üç məşhur və yayılmış dilin tarixi mirası tamamilə nəzərə və hesaba alınmışdır. Füzuli həm ərəbcə, həm farsca, həm azərbaycanca yazmışdır. Özü də bir maraq, rəsmiyyət üçün yox, məhz yüksək sənət nümunələri yarada bilmişdir. Hətta üç dildə divan bağlamışdır. Bu fakt isə onun sənətkarlıqda, hətta ən incə, ən xırda mətləbləri də işləməyə, saf-çürük etməyə, yaxşısını seçməyə vadar etmişdir. Cəsarətlə demək olar ki, Şərqdə Füzuliyə qədər elə bədii üsul, şeir forması yoxdur ki, Füzuli onu bilməsin və hesaba almasın.

Aydındır ki, Füzuli, özündən əvvəlki bədii mirasa qul kimi boyun əyməmiş, passiv müşahidəçi kimi yox, fəal, sənətkar münasibəti bəsləmişdir. Klassik şeir normalarına riayət etməli olduğu zamanda da tamam yeni bir yol, orijinal bir üsul tapmışdır.

II

Azərbaycan dilində incə şeir yazmağı Füzuli ona görə çətin sayırdı ki, o zamana qədər fars və ərəb dillərində minlərlə böyük və kiçik əsərlər yazılmışdı.

Böyük Nizaminin öz oğluna dediyi sözdə bir həqiqət var:

"Oğul, şairliyə getmə, çünki şeir Nizami ilə qurtardı!" Doğrudan da Nizami, öz zəmanəsinə qədər olan yüksək şeir sənətinə böyük, hünərli bir yekun vurmuşdu. Belə bir dühadan sonra, aşağı səviyyəli əsər yazmağın mənası yox idi. Füzuli bunu yaxşı dərk etmişdi. Xüsusilə, azərbaycan dilində o, ancaq yüksək şeir yaratmaq niyyətində idi. .. O, Nizamidən sonra gələn və müəyyən formaya düşmüş nəzm qaydalarını təkrarlayan, Nizamini yamsılayan yüzlərlə zəif təqlidçi şairlərin gerilik ənənəsini qırmaq istədi və qırdı. Bunların işinə sənətkarlıq kimi yox, yamsılamaq-"yol ağartmaq" kimi baxdı.

İkinci tərəfdən, Füzuli dilinin qəliz, ya çətin olması haqqında nəticəni onun şeiri ilə indiki danışığ dilimizi müqayisədən çıxartmaq düz olmaz.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Füzuli dörd əsr bizdən əvvəl yaşamış və yaratmışdır. Zaman özü çox üclü faktordur. Vaxtilə sadə və aydın olan Füzuli

dilində əsrlərdən bəri işlənib gəlməkdə olan, şeir aləmində bir qəlib halını alan ənənəvi surət və epitetlərə rast gəlirik. lakin Füzulidə bunlar tamailə orijinal, yeni bir şəkildə işlədilmişdir. Füzuli Azərbaycan dilində yüksək şeir yaratmağın cətin olduğunu və buna baxmayaraq vacib olduğunu söyləməklə qalmırdı. O, bir də ümumiyyətlə, poeziyanın dərdinə qalırdı. Çünki o, dünyada hüdud və çərçivə bilməyən dühalardandır. Nizamini ustad seçməsi də, onun şeiri və sənəti ilə fəxr etməsi də bundan irəli gəlir. Məlumdur ki, Füzuli XVI əsrdə yaşamış, yaratmışdır. O zaman Yaxın Şərqdə keçmişə nisbətən şeir, bədii ədəbiyyat geriləmişdi. Bu zaman nə ərəblərin Əbu Nəvasa, nə farsların Sədiyə, Hafizə, Xəyyama bərabər olan, nə özbəklərin Əlişir Nəvai səviyyəsinə qabcan bir ədəbi siması var idi. Şeir aləminin bu vəziyyəti Füzulini düşündürməyə bilməzdi. O, hətta şeirin keçmiş dühalarını xatırlayaraq çox kədərləndirdi. Öz dövründə şeirin, nəzmin "xar" olduğunu dönə-dönə yad edirdi. Böyük şair göstərirdi ki, şeirə yalnız mənim vətənimdə deyil, bütün Şərq aləmində lazımı qiymət verilmir:

*Yoxdur bir mülk bu zamanda.
Kim, nəzm rəvati ola anda.
Nə hind, nə fars, nə Xorasan,
Nə Rumu-Əcəm, nə şamü-Şirvan.
Olseydi biində bir süxənsənc,
Əlbəttə əyan olurdu ol gənc¹.*

Lakin şair bu qeyri-adi vəziyyətin dözülməz ol-

---

¹ Divan, sah. 239.

duğunu da göstərirdi. Şeirin, sənətin Nizami dövrünü, o zaman Şirvanşahlar sarayında şairin nə qədər əziz tutulduğunu həsrətlə yad edib öz dövrünün dövlət adamlarına tənə vururdu. "Leyli və Məcnun" əsərinin başlanğıcında yazdığı saqınamədə Nizamînin və şeirin o zamankı yüksək mərhələsini fərəhlə xatırlayaraq yazır:

*Ol bir neçə həmdəmi-müvafiq,
Yəni şüərayi-ruzi-sabiq,
Tədriclə gəldilər cəhanə,
Təzun ilə oldular rəvanə.
Dövrən oları müəzzəm etdi.
Hər dövr birin mükərrəm etdi.
Hər birinə hami oldu bir şah,
Zövqi-süxənindən oldu ağah...
Şad etmiş idi Əbu Nəvasi.
Harun xətifənin ətasi.
Bulmuşdu səfayi-dil Nizami,
Şirvanşaha düşüb girami.
Olmuşdu Nəvayi-süxəndan.
Mənzuri-şəhənşahi-Xorasan.
Söz gövhərinə nəzər salanlar,
Gəncinə verib gühər alanlar.
Çüq qümadı, qalmadı, fəsaḥət,
Ərbabi-fəsaḥət içrə rahət,
Lazim mənə oldu hifzi qanun,
Zəbti-nəsəqi-kəlami-movzun.
Naçar tutub təriqi-namus,
Rahədən olub müdam məyus,
Əhdi sözə istivar qıldun,
Əşar demək şüar qıldım¹.*

---

¹ Divan, sah. 239-240.

Böyük şair, öz ustadının yolu ilə gedərək. vətəninə şeirin, sənətin "xar" oimasına yol vermir. Bu hiss, şairdəki məslək eşqi, sənətkarlıq namusu heç vaxt imkan verməzdi ki, Nizaminin vətəninə, "Xəmsə" kimi söz xəzinəsi olan bir yerdə şeirin hörməti düşsün, müasir sözün müasir ustaları yaransın.

Ustadının eşqi, məhəbbəti, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə silahlanan Füzuli, Nizami kimi bütün ömrünü, bütün varlığını yaradıcılığa verir, alovlu bir eşq ilə sənətinə sarılır və bunun nəticəsində də ecazkar əsərlər yaradır, bütün Şərqi öz şeirinə məftun edir.

Özü həsrətlə deyəndə ki:

*Mey safi olara oldu ruzi,
Qıldı mənə dağü dürd suzi. -*

Keçmiş şairlərin, xüsusilə Nizaminin cahanşümul şənşöhrətini, hörmətini nəzərdə tuturdu. Bu şöhrət hələ o zaman, Nizaminin həyatının axırlarında da mövcud idi. Böyük şairin böyük şagirdi də bu şöhrətin, bu izzətin səbəb və mənasını bilirdi. Bir az da təvazö göstərərək öz şeirinin hörmət qazanıb qazanmayacağına "hey-hat!" deyirdi.

Ancaq öz ustadına ləyaqətli şagirdlik, Öz sənətinə alovlu eşq, öz xalqına sədaqət, bəşəriyyətə xidmət hissi. Füzulini də Nizami kimi kütlələrin əzizi, dillərin əzbəri etməli idi və etdi. Nizamidəki zəriflik, teravət, gözəllik, dərhal Füzulini xatırladığı kimi, Füzuli şeirindəki əlaq, mərifət, nəsihət niyyətləri də dərhal böyük ustadı xatırladır. Nizami Azərbaycan şeirinin atası, ümumiyyətlə, mədəniyyəti-

mizin ən nəhəng simalarından biridir. Dövrünün şəraitlə əlaqədar olaraq o, öz əsərlərini ana dilində yox, fars dilində yazmışdır. Lakin bu məsələ onun şeirinin populyarlığına, Azərbaycan şairləri tərəfindən oxunub məniinsənilməsinə mane ola bilməmişdir.

Xüsusilə, Füzuli ərəb dilini və fars dilini mükəmməl bilirdi. Şərq poeziyasının bütün qədim ənənələrinə, keçdiyin inkişaf tarixinə çox gözəl bələd idi. Buna görə də o, Nizami ədəbi məktəbinin, Nizami şeirinin bütün gözəlliklərini və incəliklərini hamıdan yaxşı duyur, hamıdan dərin anlayırdı. Bunu bir də ondan seçmək olar ki, Füzuli həm ərəbcə, həm farsca gözəl əsərlər yazmışdır. Məsələn, eyni fikri ifadə edən, lakin üç dildə (azərbaycanca, ərəbcə, farsca) yazılan aşağıdakı beytləri əlaq:

*Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhririn,
Ki, fəsadi-rəqəmi sözüümü zür eylər;
Gah bir hərf süqutlə qür nadiri nar,
Gah bir nöqtə qüsurilə gözü gur eylər.*

Ərəbcə:

*Təbbət yəda katibin lovlahu ma xəribət-
Məmurətun ussisət bil-elmi vəl-ədəbi.
Ərda minal-xəmri fi ifsadi nüsxətəhu
Qəstəzhirül-eybə təğyirirən minən-inəbi.¹*

Farsca:

*Bad sərgəştə bəsanı qələm an bi sərü-pa,
Ki büvəd tişeyi bünyani məarif qələməş.*

---

¹ Əlləri kəsüsin o katibin ki, elm və ədəb imarətini xarab edir. yazısı il "inəb" (üzüm) sözünü "eybə" çevirir.

Zinəti surəti ləfzəst xətəş leyk çi sud,
Pərdeyi şahidi mənist səvabi rəqəməş¹,

Göründüyü üzrə, ərəb əlifbasının eybini açan, pis katiblərə, səuqəsiz yazanlara qarşı deyilmiş bu sözlərin hamısında məna və məzmun gözəlliyi, ifadə səlisliyi eyni qüvvətdədir. Hətta Füzulinin azərbaycanca yazdığı şeirlərdə də ərəb-fars sözlərindən, tərkib və ifadələrindən istənilən ölçüdə faydalanmaq vardır. Bəzi yerdə şair beytin bir mis-rasını ana dilində, bir mis-rasını ərəb, ya fars dilində yazır. Hətta bəzən ana dilində yazdığı qəzəl-də çox qəlizliyə yol verir. Elə misralar qurur ki, orada ancaq bir işarə, ya bir söz azərbaycanca, qalan sözlər əcəbi dildə olur:

*Ey məzaqi-canə covrin şəhdü şakkər tək ləziz...
Cüreyi-cami-visalın abi-kövsər təkləziz...
Təlx gövtarın məni-məxmurə sağər tək ləziz.*²

Bu misralarda "tək" və "mən" sözündən başqa azərbaycanca kəlmə tapmaq olmaz. Füzuli bu üslub gözəl, mükəmməl bilsə də, bunun dalınca getməmişdir. Yəni qəlizliyə qaçmağa çalışmamışdır. Belə nümunələri məhz ona görə yazmışdır ki, zəmanəsində "yüksək və müzəyyən" sayılan ibarə və ifadələri fars-ərəb şairlərindən pis bilmədiyini isbat etsin.

Füzulinin dili böyük Nizamidə olduğu kimi ən yığcam, yüksək məcazlı şeir dilidir. O, klassik şe-

---

¹ Qələmi maarifin bünövrəsinə balta kəsilmiş, başsız-ayaqsız adam, qələm kimi sərkərdən olsun. Onun xətti söz surətinin bəzəyidir. Ancaq nə fayda ki, mürəkkəbi, məna gəlininin üzünə pərdə çəkir.

² Divan, səh. 188.

irçərçivəsindən kənara çıxmayan əruz ölçüsündə yazsa da, şeirinin məzmununu formaya, ölçüyə tabe tutmamışdır. Əksinə, o, çox yerdə bu formanın məhdudluğunu qırmışdır. Sözünün bütün gözəlliyini biruzə vermişdir.

Füzuli zamanının eyni zamanda böyük alimi idi. Həyatı və müasir mədəniyyəti mükəmməl bilirdi. Onun müstəsna həssaslığı, dəqiq müşahidə bacarığı, hər bir hadisənin mahiyyətini qavramağa, obyektə mükəmməl əhatə etməyə imkan verir. Bu cəhətdəndir ki, o, həzən eyni bir əşya, bir söz əsasında bir-birindən fərqli, müxtəlif surətlər, səhnələr yaradır. Nizami şeirində və ümumiyyətlə Şərqdə məşhur və məqbul olan bir sıra surətləri o da çox işlədir. Ney, sayə, şəm, ləl, dürr, pərvanə, sərv, ah, kəman, xublar (xuban) xəttü xal, mişk, saqi, sünbül, mərdimi-çəşm, ağyar, aşıq, bülbül, gül və sair sözlərə Füzuli şeirində donə-dönə rast gəlirik. Lakin Nizami ilə Füzuli sənətindəki yaxınlığı və qohumluğu təyin etmək üçün hər iki şairin incə sənət zövqü, ədəbiyyat işinə baxışının da böyük əhəmiyyəti vardır. Bizə məlumdur ki, islam Şərqində, xüsusilə Firdovsidən sonra yaranan şeirdə mövzu dairəsi müəyyən dərəcədə məhduddur. Nədənsə, ən böyük şairlər belə, böyük-kiçik ictimai hadisələri, cəmiyyət məsələlərini bədii ədəbiyyata gətirmirlər. Şeirdə əsas motiv, mərsiyə ədəbiyyatını nəzərə almasaq, eşq və aşıq, mey və məclis motivləri olur. Xüsusilə, lirika (Hafiz) bu dairədən çıxmır. Doğrudur, Xəyyam və Nəsimi kimi böyük filosof şairlər şeirə cosğun fərdi hiss ilə bərabər dərin ictimai fikirlər gətirirlər. Oxucunu yalnız coşdurmaqla, yalnız ona

ləzzət verməklə qalmırlar. Həm də onu düşündürür, gözünü açır, görüş dairəsini genişləndirirlər. Ancaq bu İctimai-fəlsəfi motivlərin özü müccərrədləşdirilmiş bir formada, çox zaman yuxarıda dediyimizi eşq-aşiq, mey-məclis surətləri ilə ifadə olunur. Şairlər həyati, dünyəvi hiss və fikirləri ancaq bu rəmzlər ilə, ancaq bu vasitələrlə ifadə etmişlər. Bu haqda, eys-ışrətdən, sevgi və məhəbbətdən yazan şairlər arasında eləsi olmuş ki, gündəlik çörəyə möhtac olaraq yaşamışdır, ancaq özünün bu ağır və acınacaqlı vəziyyətini şeir mövzusu etməmişdir.

Mövzu və surətlər dairəsinin genişliyi etibarilə Nizami, özündən əvvəlki şairlərin çoxundan seçilir. Nizaminin mövzu dairəsi geniş olduğu kimi, surətlər sistemi də zəngin və rəngarəngdir. Nizamidə şahların həyatından tutmuş çobanların ağır güzəranına qədər, filosoflardan, alimlərdən tutmuş adi ev qulluqçularına qədər cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin bədii ifadəsi verilmişdir. Nizami şeirin dairəsini məhdudlaşdırmır. Onun fikri icə, İsgəndərin cahanşümül fəthləri nə qədər şeir və təsvir malıdırsa, bir çobanın öz peşəsindən aldığı ləzzət o qədər şeir və sənət malıdır. Bir məhbusun çəkdiyi əzab-əziyyətlər mey, məhəbbət, saray adamlarının qayğısız eys-ışrətlərindən daha artıq qələrnə alınmağa layiq hadisələrdir. Məhz buna görə də, böyük Nizamidə həyat mövzuları, bilavasitə xalqdan danışan, kütlələrdən bəhs edən mövzular üstünlük qazanır. Buna görədir ki, böyük şair epik poemalar yaratmağa, burada inkişaf etdirdiyi əhvlət boyunca öz ictimai fikirlərini bədii surətdə yaymağa çalışmışdır. Bu

mövzu yayılmasında böyük şairin istifadə etdiyi surətlər olduqca müxtəlif, rəngarəngdir. Burada şəhər həyatına aid (ticarət, bazar, karvan...) məişətə dair (xırman, ailə, övlad, dostluq, mərifət...), aşiq-məşuqə münasibətlərinə, meyməhəbbətə dair surət və ifadələr vardır. Bunlar hamısı yerində və məharətlə istifadə olunmuşdur.

Füzulidə də bu surətləri görürük.

Lakin hər iki şair, bunları öz orijinal xüsusiyyətlərində, öz üslublarında vermişdir.

III

"Leyli və Məcnun" əsərində Nizami Leylinin bağ seyrinə çıxmasını təsvir edir. Əsərin ən mükəmməl fəsillərindən biri olan bu parçada şair başdan qırx üç beyt ilə baharın geniş, əlvan lövhəsini verir. O dövrün şərq şairlərinin heç birində rast gəlmədiyimiz, incə və dərin bir müşahidəçilik və həssaslıqla zəngin təbiət aləmini qələmə alan şair, iqlim təbəddülatını, quşların, bitkilərin vəziyyətini belə göstərir:

*Sərdi xalısını səhraya mın gül,
Bəzədi torpağı süsənlə sünbül.
Ağacda qonçələr baxdı göz-gözə,
Bənzədi qayğısız, gülər bir üzə...
Qırmızı lalədən, san çiçəkdən,
Təbiət bir bayraq qaldırdı həmən.
Baxıb bostandakı, bağdakı hüsnə,
Bülbül rübabını basdı köksünə,
Üstünə şəh düşmüş yaşüliqlarda,
Zümrüdə bənzərdi o ilk baharda...*

*Çəmənlə başına bürümüşdü şal,
Lalənin yarpağı olmuşdu xal-xal.
Hələ nəzər yetir bənövşələrə,
Zülfünü darayıb tökmüşdü yerə.
Qönçə kəmərinə bağlayıb bərk-bərk,
Tikandan ox tutub atırdı gerçək...
Günəşin altında qızdı çiçəklər,
Bükülüb sulara düşdü nilufər.
Ətrinin ağzını açdıqca sünbül,
Baxıb əl verirdi ona qızıl gül...*

(Tərcüməsi S.Vurğunundur)

Baharın bütün gözəllikləri Nizami qələmində şairənə əks olunmuşdur: qızıl gül, süsən, sünbül, lalə, bənövşə, nilufər, nərgiz, nəstərən, yasəmən, ərğəvan, sərv, ənar, narvən, çəmən, şümşad surətləri ilə bitkilər; bülbül, turac, qumru, göyərçin ilə quşlar təsvir olunmuşdur. Bu məfhumların bir çoxları (sərv, gül, bülbül, bənövşə, nərgiz, yasəmən, nəsiərən...) iki, üç, hətta beş-altı dəfə təkrar olunmuşdur.

Sonra şair, başında bir dəstə qız ilə çəmənə gülzarə gələn Leylini təsvir edir. Qızların rüxsarını gül ilə, boyunu sərv ilə müqayisə edir. Leyli nə üçün bağa gəlmişdir? Quşların nəğməsindən, suların səsindən fərəhlənməyəmi, bahar tamaşasından nəşələnənməyəmi? Yox! Leyli, doğrudur, dərd əlindən bura qaçmışdır, ancaq dərđini dağıtmağa yox, daha artıq dərđlənməyə gəlmişdir:

*...Hüsni kölgə salsın çölün düzünə,
Gülsün o sərv ilə gülün üzünə.
Yox, yox, onun qəsdı bu deyil, bilsən,*

*Nə güldür, nə sərvdir, nə də nəstərən.
Onun məqsədi də, eşqi də təkdir,
Bir bucaq axtanb min ah çəkməkdir!
Bülbülə sirrini açmaq istədi,
Bəlkə təzələnə, yenidən dərdi...*

Leyli doğrudan da özünü bir qəm guşəsi tapır. Oturub göz yaşı tökür, Məcnunə xitabən şikayət edir. Fəraq, hicran əlindən dad çəkir, sevgilisinin həsrətini çəkir, heç olmasa onun bu bağa ayaq basmasını arzulayır.

Bu arzu Leylinin dilindən qopar-qopmaz, səs eşidilir. Kimsə həzin və yanıqlı bir səslə Məcnunun şeirini, qəzəlini oxuyurmuş.

Bu qəzəlin məna və məzmunu elədir ki, sanki Leylinin ah-zarına cavab olaraq deyilmişdir:

*Ey mənim pərdəmi açan cananun,
Ümidin qoy olsun pərdə tutanım.
Məcnunu boğmuşdur qan dalğalan,
Nə haqda düşünüür Məcnunun yan.
Yeyir ciyərini Məcnunun ələm,
Bəs kimdən duz alır o nazlı sənəm?
Dağıtmış Məcnunu tikan otları,
Nə nazla yatmışdır onun nigan?
Məcnun min ah çəkib ağlayır burda,
Leylisi şadlıqımı axtarır orda?
Məcnun dərd içində, dağ içindədir,
Leylisi baharda bağ içindədir.
Məcnun qəm zənciri vurmuş özünə,
Leyli gülümsəyir kimin üzünə?
Məcnunun ürəyi ürkmüş hicrandan,
Nə üçün dincəlidir, bəs Leyli canan?*

Füzuli "Leyli və Məcnun"da da əhvalatın bu yerini təxminən bu isüqamətdə inkişaf etdirir. Bu fəslin Füzulidə adı belədir:

*Leylinin əyyamı-baharda seyri gülzar etdiyidir,
Və gülzardə müradinə yetdiyidir*¹.

Füzulidə bu parçanın bədii təhlilinə keçmədən əvvəl, demək lazımdır ki, şair burada Leylinin bulud ilə danışmasını, onun halını əks etdirən gözəl bir qəzəl də vermişdir. Ümumiyyətlə, Füzuli "Leyli və Məcnun"u ilə Nizami "Leyli və Məcnun"u arasındakı quruluş fərqlərindən biri də odur ki, Füzulidə sıx-sıx əhvalatın yerlən münasib, gözəl və qüvvətli qəzəllər verilmişdir. Əsər özü "hər iki şairdə məsnəvi formasında, xəfif bir bəhr ilə yazıldığı halda, mətnə salınan qəzəllər ayrı, müsətəqil forma və ölçü ilə verilir. Nizamidə belə ricətlər yoxdur. Əsər başdan ayağa məsnəvi ilə gedir. Nizami-"Leyli və Məcnun"unun iki yerində, özü də ilhaq (əlavə) şəklində bu iki qəzəli vermişdir. Şair özü bunları "Məcnunun dilindən mərsiyə" adlandırır:

*Yaran qəmi ruzigar binid,
Vin möhnəti bişümar binid,
Dilbər şüdə, yar mandə bidil,
Dilbər nigəridü yar binid* (səh. 259).

Başqa bir yerdə Məcnun Leylinin qəbri üstündə deyir:

*Kan yari pəri nişanəm inəst,
Inəst həlaki canəm inəst.*

---

¹ Divan, səh. 278.

*Dər sahəti mərg-ü-zindəgani,
Avarəgün əz cihanəm inəst.
Dər məktəbi eşq-ü-eşqbazi,
Məşuqi şəkərzəbanəm inəst... (səh. 263).*

Füzulinin baharı təsvirində də biz, Nizamidə gördüyümüz məfhumlara rast gəlirik. Burada da gül-bülbül, süsən-sünbül, bənövşə, qonçə, sər və s. vardır. Ancaq burada baharın ümumi gözəlliyi, təbiətin dəyişməsi, ümumiyyətlə, həyat ilə, varlıq ilə bağlanmışdır. Baharın ümumi mənası, insanda oyatdığı sevinc, fərəh, zövq haqqında və duyğular verilmişdir:

*Bir günki bahari-aləmaray,
Zövq əhlinə oldu rahatəfzay.
Ayineyi dövrədən gedib ləng,
Dövr etdi zəmini asiman rəng.
Feyzi-şəbi-kimiya əsərdən,
Təsiri-şəmameyi-səhərdən.*

Göründüyü kimi, bu parçalar məsnəvi formasında davam etdirilir:

*Açıldı xəmi-bənövşədən tab
Şəbnəm gülə saçdı lölöi-nab.
Gülzarə həva əbir tökdü,
Səhrayə gubari-mişk çökdü.
Yağdırdı səhab jalə daşın,
Ol daşinilə yardı gönçə başın.
Zəxminə vurub şikufə mərhəm,
Pambıq enilər ona dəmadəm.
Səbzə gülə verdi mişk bacın,*

*Gül səbzəyə mülkünün xəracın.
Xoş rəngilə yığıdılar təcəmmül,
Firuzəvü, ləli, səbzəvü gül.
Dərk eylədi qonçə rəmzü ima,
Gül adına açdı min müəmma.
Məzmuni-rübəyi-ənasir,
Feyz aldığı xalqa oldu zahir.
Süsan vərəqi uçub həvayə,
Hər səbzəyə kim salardı sayə,
Ol səbzəyə uğrayıb xan cu,
Fuladə əgər verərdi bir su,
Fulad dəmində can bulurdu.
Şəmşirsifət zəban bulurdu.*

Ancaq, Nizamidə olduğu kimi, nə gül, nə bülbül, nə sərv, nə səbzə Leylinin ruhun oxşamır. Həyatın, təbiətin güldüyü bir gündə Leylinin çöhrəsi bulud kimi tutulmuşdur, açılmaz ki, açılmaz. Axırda, anası qızının kədərinə dözmür, xərc töküb məhəllə qızlarını qonaq çağırır, Leylini onlara qoşub bağ seyrinə göndərir.

Lakin Leylinin həvəsi yox idi, ləhv ləəb onu daha da sıxırdı. O, tək-tənha bir guşə axtarırdı. Gül-çiçək toplamaq bəhanəsi ilə qızların hərəsini bağın tərəfinə göndərir, özü bir kənara çəkilib ağlayır. Çox maraqlıdır ki, burada da Nizamidə olduğu kimi Leylinin həsrətinə cavab gəlir. Kimsə Məcnunun şeirini oxuyur, bu şeir Məcnunun vəziyyətini təsvir etməklə qalmır. Bu şeir onun Leyli ilə münasibətindən xəbər verir, hələ bir az da sevgilidən giley ifadə edir. Bu parça məzmun etibarilə Nizamidə gördüyümüzə çox oxşadığı kimi for-

maca da çox yaxındır. Təsadüfi deyil ki, həmin parça Nizamidə də, Füzulidə də 8 bənddir. Hər iki şairdə bu parça məsnəvi şəkildə Leyliyə xitab üsulunda yazılmışdır. Hər iki şairdə Leyli adı ilə Məcnun adı qarşılaşdırılır, bu sevgililərin bir-birindən bətar dərdə düşdüyü söylənilir. Bu qəzəli eşidəndən sonra Leyli inanır və yəqin edir ki: "Bə-la-vü-dərdi gərdün Məcnunə veribdir ondan əfzun".

Bu qəzəldə ifadə olunan eşq və həsrət alovu Leylinin öz kədərlərini unutturması olur:

*Bir kimsə oxurdu şeiri Məcnun,
Bu nöqtə ibarətində məzmun:
Key nəşəyi-eşqdən vuran dəm,
Məcnunu da sanma Leylidən kəm.
Məcnunla Leylini bərabər,
Gər kimsə deyərsə, qılma bəvər.
Leylidə əgərçi dərd çoxdur,
Məcnuni-həzincə dərdi yoxdur.
Leyli əli ignədəndir əfkar,
Məcnunə qılınclar eyləməz kar.
Leylini edər hərir dilgar,
Məcnunə verər nişat zəncir.
Məcnundur olan ğəmə giriftar.
Leyli kimə olmuş ola ğəmxar?
Məcnunə etər şigəncəyi-təb,
Leyli kimədir təbib, yarəb.
Məcnundur əsiri-dami-Leyli,
Leyli kimə salmış ola meyli?!¹*

Şeirinin ruhu, təsvir forması, məzmun, məna, hətta bəzi söz (zəncir, dərd, fərəh), ifadələr (Məcnun

---

¹ Divan, səh. 282.

dərd içində, dağ içindədir-məcnunə yetər işgən-cəyi-təb...) bir-birinin eyni kimi görünür. Bunun nəticəsində də hər iki şairlə ilk nəzərə çarpan, aşıq və məşuqənin özüdür, yaradılan surətdir. Surətlər o qədər qabarıq və qüvvətli cızılmışdır ki, oxucu dərhal onlara vurulur. ŞeirİN, əhvəlatm is-tiqarnətinə uyur, surətlərin vəziyyətini yaşamış kimi təsirlənir. Ancaq sənətkarlıq məsələsinə gəldikdə, şeirin bədiiliyini təhlil etdikdə hər iki şair öz orijinal xüsusiyyətləri ilə, öz incəlik zövqü ilə, öz dəqiq hissləri, öz ustad misraları ilə böyümüş olur. Onlar oxucu qarşısında bədii bir sənət şeir heykəli kimi bütün əzəmətləri ilə dayanırlar. Adam düşünür. Sənət dünyasında bütün şagirdlərin ustaları nisbəti Füzulinin Nizamiyə olan nisbəti kimi olsaydı, bəsəriyyət neçə əsr illəri adlaya bilərdi.

Bədii tablolar cızmaq məsələsində Nizaminin hünəri çox böyükdür. Məlum olduğu üzrə Nizami əsasən süjetli əsərlər, poemalar yazmışdır. Lirik janrı Nizami yaradıcılığında ikinci dərəcəli yer tutur. Ancaq Nizami poemalarında gözəl lirik ricətlər olduğu kimi, qüvvətli təbiət təsvirləri də vardır. Əhvalatın inkişafında, zaman və məkana münasib olaraq yazılan ötəri təsvirlərdən başqa, Nizami gecəni, gündüzü, səhəri, baharı və s. xüsusi və mükəmməl bir şəkildə təsvir etmişdir ("Leyli və məcnun", "Həft peykər", "Xosrov və Şirin"). Eyni ənənəni biz Füzulidə də görürük. Füzulinin səhəri tərif edən iki qəzəli vardır. Bu qəzəllərdə şair, səhəri eşq, məhəbbət hissləri ilə bağlayır. Onun əhəmiyyətini və gözəlliyini də bu nöqteyi-nəzərdən izah edir. Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərin-

də ancaq sübhü tərif edən başqa bir parçanı alağ. Nizami sübhün tərifini təbiət, coğrafi elementlərdən çox, ictimai, həyat, insan hiss və fikirləri ilə bağlayır. Sübh, öz işığını bütün gizli xəzinələrin açarı kimi insanların xidmətinə verir. Səhər hər yerdə həyat başlanar, bütün canlılar hərəkətə başlar:

*Sübhün mülkü gözəl bir ölkədir, bil.
O yerdə hər istək tez olur hasü.
Xəzinəyə bir cığır taparsa hər kəs,
Sübh olmasa, onu heç açə bilməz.
Sübh açılar hər arzu, hər hasar,
Hər bir işə düşər bu zaman açar.
Nə zaman canlılar qalxıb baş verər,
Dillərdə təsbehin külü göyərər.
Hər kimin dilində azca qüvvət var,
Sübh ikən allaha duaya başlar.
Səna oxuyarsa dili olan quş,
Necə səna etsin dili qurumuş?
İbadət edirkən allaha hər an,
Dilsizin dilini bilərlər inan¹.*

Bu parçada ictimai motivlər, estetik elementlərdən üstündür. Bu xüsusiyyət Nizaminin başqa peyzajlarında da görünür. O, öz təsvirlərinin ictimai rəngdə bəzəməyi, bütün təbiətdə, bütün varlıqda insanın qüdrətli, yaradan əlini görməyi, hər şeyi bu insan üçün, bu insan xatirinə qələmə almağı bacarır. Füzuli öz böyük ustadının bu xüsusiyyətini yaxşı mənimsəmiş, layiqlə inkişaf etdirmişdir. Bu təsvirlərdə peysaj verilişində Füzuli

---

¹ Nizami "Leyli və Məcnun". S.Vurğunun tərcüməsi, əlyazması, səh. 288. (Nizami İnstitutunda)

şairinin əsas ruhu özünü göstərir. Yəni bu yerdə Füzuli lirik olaraq daha doğrusu səmimi bir aşıq olaraq qalır. O, bütün təbiət elementlərində, bütün kainat hadisələrində öz eşqini, Öz məhəbbətini, özünün intim eşq dünyasını görmək istəyir. Onun üçün sübh, adamları işə, canlıları həyata, hərəkətə aparan bir səbəb deyildir. Sübh, hər gün başını açıb yaxasını yırtan ahı ilə aləmi yuxudan oyadan bir aşıqdır:

*Gər deyil bir mah mehrilə mənim tək zar sübh,
Başın açıb necə hər gün yaxasını yırtar sübh¹.*

Yenə həmin əsərdə iki şair gecənin təsvirini vermişdir. Nizamidə bu təsvir "Məcnunun ulduzlara şikayəti" sərlövhəsi altında, Füzulidə "Bu Məcnunun sidq ilə minacət etdiyidir və nəvəki duası hədəfi-icabətə etdiyidir" sərlövhəsi altında verilmişdir². Əhvələtin inkişafında da həmin təsvir, hər iki əsərdə eyni yerdədir. Bu təsvirlər öz materialı, mövzusu, ədəsi etibarilə bir-birinin eyni kimidir. Nizami də gecəni təsvirinə ulduzlar, göy aləmi, göy cisimlərinin münasibəti və hərəkəti ilə baş-layır. Eyni ulduzların, bürcələrin adları və səciyyə-si hər iki şairdə vardır (Zöhrə, Utarid, Bürceys, Mərrix, Cevza, Həqə, Həməl, Sünbülü və s.) Füzulidə də Məcnun iki ulduza müraciətlə şikayətlə-nir, Nizamidə də! Məcnun əvvəlcə gözəllik simvo-lu olan Zöhrə ulduzuna müraciət edir. Ondan cavab almadıqda səadət simvolu olan Müştəriyə üz döndər ir. Birincidə, Məcnunun sevgüisi, gözəl Leyli nəzərdə tutulursa, ikincidə Məcnunun ta-

---

¹ Bax: Füzuli, "Leyli və Məcnun", Bakı, 1940, səh. 163.

² Divan, səh.135.

leyi, səadət arzusu tərənnüm olunur.

Bunların heç birindən cavab gəlmədikdə, Məcnun allah dərğahına üz döndərir.

Füzulidə isə Məcnun "Əhli hesabı kar fərmay-müstövfiyyəqli məşrəfi-ray" adlandırdığı Utaridə yalvarır. Hədsiz-hesabsız dərdlərinin bir naməyə yazılmasını, Leyliyə çatdırılmasını xahiş edir. Sonra Mərrixə müraciətlə deyir:

*Key valiyi-məsnədi-şücaət!
Şəmşirinə aləm əhli-taət!
Sən sahibi-nüsrətü zəfərsən,
Ərbabi-silahə taci-sərsən.
Mən-acizəmi qəvidir əğyar,
Mən bikəsü xasmdir sitəmkar.
Acizlərə lütfedib mədəd qü!
Bikəslərdən bəlanı rədd qıl!
Çək tiğini, eylə dəfi-düşmən,
Ta dusta həmnışin olam mən...*

Burada da, Nizamidə olduğu kimi, Məcnun nəhayət allaha yalvarmağa başlayır. Gecənin ümumi təsvinirdə isə hər iki şairin bədii boyası bütünlüklə orijinal və yenidir. Füzuli günəşin batmasını, ulduzların çıxmasını, göy qübbəsinin bir ləl udub əvəzinə min dürr göstərməsi kimi gözəl bir tablo ilə verir. Gecəni tiryək, ulduzlar xaş-xaş, batan günəş, devrilmiş bayraq, çıxan ulduzları "məhcəyi-rəyət" adlandırır.

Burada adı çəkilən ulduzlar sadə və adi məntiqlə sadalanmır. Ulduz və bürc adlarının vasitəsi ilə surət yaratmaq şeir üçün olduqca çətin bir yoldur. Burada şairlikdən qabaq, alimlik, əsrin həm

dini, həm dünyəvi elmlərini mükəmməl bilmək zəruridir. Əvvəla ona görə ki, ulduzlar sadəcə ulduz deyil, eyni zamanda müəyyən dini təsəvvürlər ilə bağlı məfhumlardır. Şeirə salınan ulduz, həm kosmoqrafiya (elmi-nücum) nöqteyi-nəzər ilə düz təsvir olunmalıdır, həm insanların bu ulduz haqqındakı puç və ya doğru etiqağını ifadə etməlidir, həm də ən çətin bu ulduzların münasibətində aşiq və məşuqun, Məcnun və Leylinin halı, vəziyyəti əks olunmalıdır. Bu xüsusiyyətləri hər iki şairdə görürük, Hər iki nəhəng şair öz sənətkarlıq və alimlik qüvvəsi ilə bu tələblərin öhdəsindən gəlməmişdir. Hələ onlar daha irəli gedərək bürcləri, bu bürclərin öz şəkillərindən çıxaraq təsvir və tövsif etmişlər (Füzulinin Utaridi qələm, Mərrixi qılınc ilə qarşılaşdırılması, Nizaminin Zöhrəni gözəl təsəvvür etməsi və s.). Leylinin ölümü ilə əlaqədar olaraq hər iki şairdə payızın təsviri verilmişdir. Payız fəslə ilə Leyli ömrünün payızı, eşqin sonu bədii paralel gətirilmişdir. Bu təsvirləri oxuyanda doğrudan da insanı bir kədər, qüssə, bir məyusluq sıxır. Adama elə gəlir ki, Leyli də, Məcnun da, budur göz qabağındadır. Onların saf və təmiz məhəbbəti güclü qüvvələrin qurbanı olur. Hər bir oxucu, Leyli və Məcnun macərəsını, eləcə də böyük şairlərin bu münasibətlə etdiyi odlu təəssüfə duyan hər bir kəs Leyliyə də, Məcnuna da kömək etmək istərdi. Lakin bu, ancaq gecikmiş bir arzu olaraq nəticəsiz qalır; necə ki, Leyli və Məcnunun azad sevgisi o zaman, vaxtsız bir istək olaraq nəticəsiz qalmışdı, payızı təsvir tablosu o qədər canlı, o qədər zəngin və rəngli verilmişdir ki, bütün kainat, bütün varlıq, bütün

canlılar və cansızlar Leylinin vəfatı, o eşq və məhəbbət şəminin sönməsi ilə solur, qüssələnir, kədərlənir. Hər iki şairdə payıza təsvir edən müştərək söz, ifadələr çoxdur (bağ, nərgiz, yasəmən şumşad, külək, buz, torpaq, budaq, bağban, cəmən, yağış...). Nizaminin təsvirlərindən bir parça:

*Qayadır yarpaqlar tökülən zaman,
Qanlı sular axar o yarpaqlardan,
Hər bir budağın ki, içində qan var,
Axır, deşiklərdən süzüb damcılar.
Suyun şirəsi də soyuyub donar,
Bağların üzünə sarılıq qonar.
Ölüm zərbəsilə qabarıq budaq,
Torpağa pay olar hər qızıl yarpaq.
Nərgiz öz köçünü dəvəyə çatar,
Şümşüd taxtdan düşüb, tacım atar.
Yasəmən siması saralar yenə,
Gül də qan məktubu alar əlinə.
Zöhhak ilanı tək hey qıvrılaraq,
Çəməninin başına sarılar torpaq.
Qaydadır, acı bir külək əsəndə,
Tökülər yarpaq da, solar çəmən də.
Dəniz tufanına düşən adamlar,
Qorxudan saxlamaz əynində paltar.
Solar yaşıl otlar, bənzəyər yenə,
Sarılıq tozundan xeyri gülünə.
O gözəl çənəli almaya bax bir,
Nardan soruşar ki, keyfin necədir?
Parça-parça olan ciyərindən nar,
Yaralı qəlbinə qan damızdırar,
Püstəmin ağzı da açılan zaman,*

*İnnab dodaq büzər ona uzaqdan.
Narınc üzünün də girdəliyi var,
Turuncun da ətri çəkib aparar.
Muğan şərabının küpündən dehqan,
İçib sərxoş olar, düşər ayaqdan.
Payız bu tufanı qurduğu anda,
Qəlbən yaralandı bir gülüstan da...
Ucalıq taxtından Leyli düşərək,
Bir də quyusuna endi o mələk.
Bədirlənmiş ayı döndü hilalə,
Sərv qaməti də döndü xəyalə...
Təmuzun istisi eli apardı,
Lalə yarpağını ellər qopardı.
Yardan ayrılıqla yanıb sönmüşdü,
Sərvi də incəlib çöpə dönmüşdü.
Qabaqlarda vardı bu dərd, bu möhnət,
Birə yüz olmuşdu indi məhəbbət.
Leyli aşıqın görüncə darda,
Gördü öz könlünü min intizarda.
Elə ki, ayrılıq zamanı çatdı,
O köhnə sevdası birə on artdı,
İş gəlib o yerə çatdı ki, birdən
Düşüb xəstələndi o nazik bədən...¹*

Bu təsvir bir də o cəhətdən xarakterdir ki, şair-burada azərbaycan meyvələrini, Muğan şərabını-ifadə edən misralar işlətmişdir. Füzuli təsvirində bu xüsusiyyət yoxdur. Nizaminin təsvirində vəziyyəti, müstəqim səciyyə üsulu ilə verilir. Füzulidə, müstəqim səciyyədən başqa, Leylinin busitana xitabı vardır. Bu xitab özü də həm aşıqın, həm də məşuqənin vəziyyəti haqqında gözəl təsəvvür

---

¹ Tərcüməsi S.Vurğunundur.

verir. Burada həm payız, həm də eşqin sərabi verilir. Füzulinin payızı təsvirindən, aşağıdakı parça çox qüvvətli çıxmışdır. Bu epizod "Leyli və Məcnun"da ən parlaq parçalardandır.

*Tarixnəvəsi-cami-əyyam,
Bu qissəyə böylə verdi itmam:
Kim vəsldən olmayıb təsəlli,
Məcnundan olanda dur Leyli.
Kəsmişdi təəllüqün cahandan.
Bir fəsl ki, dəsti-qarəti-dey,
Güzar busatin eylədi tey.
Matəmgədə oldu ərsəyi-bağ,
Matəmdə surud naleyi-zağ.
Leyli kimi oldu lalə məstur,
Məcnun kiini şaxi-ərgivan ur.
Rənci-yərəğəndan oldu əşcar,
Lərzən-ü zəif zərd ruxsar.
Söndü gülü lalənin çıraqı,
Sərsər yeli zülmət etdi bağı.
Gül bimi-təərrüzi-həvadan,
Lalə sitəmi-dəmi-sabadan.
Rəxtini aşırdı bağlarda,
Ləlinin yetirdi dağlarda.
Bir mar misal oldu hər nəhr,
Hər lərzə su məsabeyi-zəhr.
Göydən yerə endiyində baran,
Hər qətrə olub misali-peykan.
Guya ki, yetirdi bağa bidad,
Kim, şobədeyi-təhrrüki-bad
Bir sehr ilə abi ahən etdi,
Ondan tənə-bağa cövşən etdi,
Birgün bu havada Leyliyi-zar,*

*Gəm dəfinə etdi meyli-gülzar.
Gördü güllü lalədən əsər yox,
Ənvan-şəcərədə bərgü bər yox.
Səhni-çəməninin səfası getmiş,
Nöqsani-səfa kəmalə yetmiş.
Nə səbzə tənində tab qalmış,
Nə bərg üzündə ab qalmış.
Matəmgədə gördü busitani,
Riqqət oduna tutuşdu cani.
Suzi-cigər ilə yana-yana,
Şərh etdi qəmini busitana.
Key bağ, nədir bu ahi-sərdin,
Mən xəstəyə zahir eylə dərdin.
Mən dəxi sənin kimi nizarəm,
Bir güldən iraqü zərdü zarəm.
Nə dovləti-qürbünə qəbulim,
Nə rövzeyi-kuyinə visulim.
Sən gərçi xəzinəsən giriftar,
Əlbəttə bahara etməyin var.
Ümmidi-visal məndə yoxdur,
Səndən gəmiü güssə məndə çoxdur.
Artırdı gəm olduğunca dərdin,
Giryən göyə tutdu ruyi-zərdin...¹*

IV

Ümumiyyətlə, klassik şeirimizin ən qüvvətli cəhətlərindən biri, əsasını xalq ədəbiyyatından, folklordan alan, ən populyar sənətkarlıq üsullarından olan bədii paralellərdir. Xalq ədəbiyyatı nümunələrində təbiət hadisələri ilə, cəmiyyət hadisələrinin, əfsanələrlə real səhnələrin, əhvali-ru-

---

¹ Divan, səh. 238-239.

hiyyə göstərən epizodlarla faktik əhvalatın qarşılaşdığını məlumdur. Məs.: bayatılarımızda bu xüsusiyyət az qala qanun şəklinə keçmişdir. Dörd misradan ibarət olan bu əsərin ilk iki misrası təbiətdən danışır, axırındakı iki misra isə lirik bir duyğunu, çox zaman əsəri yaradanın yanıqlı hissini verir:

*Ay doğdu qəlbiləndi,
Doğduqca qəlbiləndi.
El bilir, aləm bilir,
Bu qəlb o qəlbilənd¹l.*

İlk beyt ümumiyyətlə, təbiət hadisəsindən danışır. Sonrakı beyt isə ancaq formal cəhətdən onunla bağlanır. Bəzən də bu, paralel cəmiyyət hadisələrinin yanaşdırılması ilə yaradılır. Ancaq yanaşdırılan ifadələr arasında vəhdət olmur.

*Əzizim ölkə səndən,
Qorxuram yol kəsəndən.
Dağlar qüzeyli könlüm,
Əksilməz kölgə səndən.*

Yaxud:

*Əzizim dağdanlar,
Yığılanlar, dağdanlar,
Naşı ovçu ov vurmaz,
Qayıdar dağı danlar².*

Göründüyü kimi ilk beytlər ilə son beytlər ara-

---

¹ Qəlb ilədir

² Danlar.

sında məzmunca əlaqə yoxdur. Ancaq cinaslar, formaca biri-birinə oxşayan sözlər qafiyə edilmişdir.

Yazılı ədəbiyyatımızda qiyaslar inkişaf etdirilmiş, çox zərif və gözəl formalara salınmışdır. Böyük Nizami şeirindəki qiyasları misal almaq olar. Bu qiyaslar hər şeydən əvvəl əsərin məzmunu ilə, verilən ictimai ideya ilə bağlıdır. Burada adı çəkilən əşyalar surətlərin səciyyəsi, onun inkişafı və təsviri ilə mütləq əlaqədardır. Bundan əlavə, paralellər möhkəm bir məntiqə tabedir. xalq ədəbiyyatındakı ibtidailik aradan qaldırılmışdır. Paralel gətirilən məfhumlar ya məzmunca bir-birini tamamlayan, birinin verdiyi hissi davam etdirilə möhkəmlətməlidir, yaxud da bir-birinə zidd elementlər olub bir-birini rədd etməli, birinin verdiyi hiss və təsəvvürə, digəri qarşı durmalıdır. Birinci halda: gecənin adı çəkilən kimi, ayın, ulduzların, ya şəmin adı çəkilməlidir. Gecə ilə əlaqədar olan elementlər gətirilməli, gecənin tablosu yaradılmalıdır. Dostun adı çəkildimi, dalısınca sədaqətdən, ilqardan, fədakarlıqdan, məhəbbətdən, səmimiyyətdən, vəfadan danışılmalıdır. Dostluq məfhumu ilə əlaqədar hisslər, təsəvvürlər gətirilməlidir. Bülbülün adı çəkildimi, gülün adı, bahar, eşq, vüsəl və s. mütləq qeyd olunmalıdır.

Əksinə, kontrastlar yaradılanda gecənin qarşısına gündüz, qaranlığın qarşısına işıq, ayın qarşısına günəş gətirilir. Dost adı çəkiləndən sonra mütləq düşmən kəlməsi gətirilir. Sədaqətə qarşı etibarsızlıq, fədakarlığa qarşı qorxaqlıq, məhəbbətə qarşı ədavət, səmimiyyətə qarşı ikiüzlülük, vəfaya qarşı satqınlıq və s. qoyulur. Eləcə də bülbül

əvəzinə qarğa, bahar əvəzinə xəzan, vüsal əvəzinə hicran qoyulur.

Məsələn, Nizami "Yeddi gözəl" əsərində səhərin açılmasını belə təsvir edir: "Xeyir, kürddən bu atahq nəsihətini eşidəndən sonra çox təşəkkür elədi. Bu şad xəbərdən sevindi və gecəni arxayın, rahat yatdı.

Sübh, xoşbəxt qasid kimi, səfər belini bağlayanda xoruzlar qızıl zəng kimi səsləndi. Məşriq sultanı günəş uğurlu taleyi ilə taxtına çıxdı..."

Burada şair, günçixma hadisəsini gözəl ictimai bir tablo ilə təsvir etmişdir. Sübh qasidə oxşadıldığı üçün, xoruzların səsi karvan zənginə bənzədilir. Günəş məşriqin sultanına oxşadıldığı üçün, üfük onun taxtına bənzədilir. Verilən obraz və epitetlər bir-birini tamamlamaqdan başqa, əhvalatın ruhuna, məzmununa, təsəvvürlərin aydınlığına kömək edir: Nə üçün sübh, xoşbəxt qasiddir, günəş məşriq sultanıdır, xoruzların banisi gözəl karvanın qızıl zəng səsləridir? Bu səadət deyən tablo, Xeyrin xəstəlikdən sağalması, onun gözünün açılması, kürd aiiəsində görülən toy tədriki ilə əlaqədardır. Göründüyü üzrə, el ədəbiyyatındakı papalellərdən çox fərqli olaraq burada məfhumların daxili, məzmun vəhdəti, tədii məntiqin inkişafı nəzərdə tutulmuşdur.

Yenə həmin əsərdə böyük şair belə ifadələr verir: "Sərv boylu bir gözəl idi. Ətəklərinə qədər sallanan hörükləri ilə, kəməndlənmiş ay kimi görünürdü..."

Burada da qızın gözəlliyi ilə ay, saçları ilə kəmənd qarşılaşdırıldığı üçün gözəlin bu vəziyyəti, kəməndlənmiş ay kimi göstərilir. Şair, qızın taleyi

ilə, göy hadisələrinin (ay, bürcələr...) arasında da uyğun bir paralel yaratmışdır. "Xəzinə üstündə oturan yoxsul", "həyat suyu görən susuz" kimi ifadələrdə kontrastlar verilir. Bu kontrastlar da Xeyrin (obrazın) vəziyyətini gözəl verir. Bu tipli, bu səciyyəli paralel və kontrastlar, Füzuli lirikasının ən parlaq, ən yüksək xüsusiyyətlərindəndir. Demək lazımdır ki, bu xüsusiyyət Füzuli şeirində yalnız zahiri, üslubi əlamət olmayıb ən dərin məzmun, bədii keyfiyyət məsələsi olmuşdur. Şairin bir tərcibəndindən gətirdiyimiz bu aşağıdakı parça bədii paralellər silsiləsində qurulmuş gözəl bir təsvirdir:

*Bülbüli-zarəm güli-rüxsari-alindən cüda,
Tutiyi-laləm şəkər nisbət məqalından cüda,
Der idim səbr eyləyim olsam cəmalmdan cüda,
Bilmədim dişvar iraiş olmaq vüsəlindən cüda,
Tirə oldu ruzigarim zülfu xalından cüda,
Oldu səhra mənzüüm vəhşi qəzalından cüda,
Çıxdı cani-natəvan şirin zülalından cüda,
Mu tək incəldi tənim nazik nəhalından cüda,
Xəm gətirdi qamətim mişkin hilalından cüda¹.*

Bülbül güldən ayrı düşdüyü kimi, şair sevgilisinin cəmalından ayrı düşmüşdür. Sevgilisinin "şəkər nisbət" dillərindən ayrı, şair özünü susmuş tutiyə bənzədir... Gətirdiyimiz parçanın bütün beytlərinə bu cəhətdən yanaşmaq olar. Şair paralellər sistemini axıra qədər və möhkəm bir surətdə davam etdirir.

Bu gözəl bədii ənənə böyük klassiklərimiz tərəfindən çox inkişaf etdirilmiş, Füzulidən sonrakı

---

¹ Divan, səh. 203.

şairlər tərəfindən də istifadə edilmişdir. Lakin hələ heç bir şairimiz Nizami və Füzuli paraleləri və kontrastları yüksəkliyində və incəliyində nümunələr yarada bilməmişdir.

V

Məlumdur ki, Nizami şeirə, sənətə, çox böyük qiymət verirdi. Özündən əvvəl yazıb yaratmış olan Firdovsini çox hörmətdə yad etməsi, öz sözlərinin, şeirlərinin ölməzliyi ilə fəxr etməsi, bədii sözü dürr, gövhər ilə müqayisəsi, şeir sahəsinə soxulan yalançı, saxtakar şairlərin qırmanclanması, əsərlərini mənə xəzinəsi adlandırması buna sübutdur. Bu meyllərin hamısını biz Füzulidə də görürük. Nizaminin fəxryyə ruhunda bir qəsidəsi vardır. Çox böyük bir iftixar və yüksək bir ehtirasla yazılan bu əsərdə şair özündən, öz şeirindən danışır. Öz hünərini "yerlərə, zəmanəyə hakim bir asiman" adlandırır. "Mənə və fəzilət şahıyam" deyə, fəxr edir. Öz zəkasına bilik ordusunun əsgəri, kamal dünyasının gözətçisi deyir. Qəzəlinin ahəngini musiqi ilə, ləzzət və təsirini mey ilə, əhatə dairəsini böyük bir səltənət ilə, şeirlərini baha ilə, təbini çaparlarla, dilini "bəlasan yağı" ilə müqayisə edir. Bununla özünün mənəvi böyüklüyünü, sənətinin cahanşumul qüdrətini, məclislərdə oxuyan, dillərə düşən şeirinin ümumi şöhrətini söyləyir. Lakin bu mənəvi və həqiqi böyüklüklə şair həyatda nəyin sahibidir? Bu sənət və bu hünər zəmanənin hakimləri, əmirləri tə-

rəfindən necə qiymətləndirilir? Şair, məsələnin bu cəhətinə gələndə, tovuz ayaqlarına baxıb məyus olan kimi kədərlənir, təəssüf edir:

*Söz atın sənin, Nizami, nə qədər yeyin gedirsə,
Ağır olmasın qəmin ki, yorular atın amandır...
Şüşə muncuğum da yoxdur bu xəzinənin içində,
Sədəf incisiz, kisən boş, necə bu göhər satandır,
Bu təpikki, düşmənimdən mənə dəydi, görməmişdir,
Bu əzabları o nakəs ki, cəzası xizərandır...
Mənim hörümçək toru ilə qələmimdə fərq yoxdur,
Bəzəyimə yad da olsa, o sümük qəfəsli candır¹.*

-qəsidənin axırlarında, şair özünü tərif etdiyini eyib bilib tövbə deyir:

*Bu nə cürət idi etdim ki, mənəm sözüün dühası,
Boş ötən bütün bu sözlər dəvə zəngi karvandır.*

Füzulinin fəxriyyə motivli şeirlərində həmin bu əda vardır:

*Gər desə Füzuli ki, gözəllərdə vəfa var,
Aldanma ki, şair sözü əlbət yalandır².*

-burada da Füzuli əvvəl hökmü "şair sözüdür"-deyə yalan çıxarmaq istəyir kimi, "Şair sözüdür"-deyə, çıxarmaq istəyir kimi zərif bir təlhim yaratmışdır. Şair "gözəllərdə vəfa yoxdur"-demək istəyir. Ancaq bunu düzlu, elə xüsusi və maraqlı bir tərzdə deyir ki, oxucunun heç vaxt yadından çıxmır.

Füzulinin fəxriyyə ruhlu əsərlərindən biri məş-

---

¹ Nizami. Lirika. səh. 50-51 (tərcüməsi Ə.A.Vahidindir).

² Divan, səh. 264

hur "tərcibəndi-müsəddəs"idir. Yeddi bənddən ibarət olan bu əsərdə şair özünün vəziyyətini təsvir edir. Özünü qəm karvanının başçısı, "Möhnət və ələm" səhrasının yolçusu adlandırır. Mənə, deyir, həqir baxmayın, kimsədən əskik saymayın. Mən fəqirəmsə də, şahlardan əskik deyiləm. Yoxsulamsa da, "möhtəşəm", cəlalı yoxsulam. Ehtiyac içində yaşamağına baxmayaraq, şair öz qürurunu pozmur. Sağlam və haqlı başıucalıqla öz taleyindən razı qaldığını, əzəl gündən sevildiyini, şairlik əzəmətini dünya durduqca yaşayacağını deyir və bununla fəxr edir. Şairlik istedadı elə bir "əzəli səadətdir" ki, heç bir qüvvə bu səadətin çırağını söndürə bilməz. Paxıllar, bədxahlar, sənət və həqiqət düşmənləri, şairə hər bir əzab və əziyyət verə bilərlər, ancaq onun əzəli, əbədi qüdrətini əlindən ala bilməzlər. Bu isə Füzuli üçün çox böyük, fəxr, çox böyük təsəllidir:

*Xoşam ki, xameyi-təqdiri-eyzədi-mütəal,
Vicud lövhinə təsvir edəndə surəti-hal.
Rəqəm qılıb əgər idbardır və gər iqbal,
Olur təqəyyür ona ğeyrdən bir əmri-məhal.
Səadəti-əzəli qabili-zəval olmaz,
Günəş yer üstünə gər düşsə payimal olmaz.*

*Əzizi-həqq həsədi-düşmən ilə olmaz xar,
Həsud hiyləsi iqbalı eyləməz idbar.
Əgərçi gülbünə gahi xəzəndən afət var,
Tədarük eylər ona afiyət nəsimi-bahar.
Gərəz ki, hər kim olursa əzəldə dövlətmənd,
Mahaldır yetə asarı-dövlətinə gəzənd¹.*

---

¹ Divan, səh. 205-206.

Şair bir tərəfdən özünün əzəli hünər və qüdrətinə arxalanır, güvənir, o biri tərəfdən də "Həsud"un hiylə və fitnəsindən, gülbünə dəyən xəzan afətindən danışır, şikayətlənir. Lakin zamanın, dövr cövrünün bütün ağırlığı şairi ruhdan sala bilmir. Şair öz qüdrətini günəş ilə müqayisə edir: "Günəş yer üstünə gər düşsə payimal olmaz"-kimi qüvvətli bir aforizm ilə nəticə verir. Böyük şair bir yerdə, Nizami kimi öz sənət sultanlığı ilə fəxr edir. Adi padşahlar qoşun çəkir, xərc tökür, müharibə başlayır, işləri düz gələndə bir ya bir neçə ölkə fəth edirlər. Ölkə də necə ölkə: əmin-amanlıq yox, şuluqluq, nizamsızlıq, qorxu, fəlakətə dolu (padşahlar zor ilə aldıkları, zəbt etdikləri yerləri qılnc gücünə saxlayırlar) başqa bir hadisə üz verən kimi, görürsən, ölkələr ayağa qalxdı, padşahı taxtdan salıb səltənəti dağıtdılar. Ancaq Füzulinin şeir sultanlığı tamamilə başqa cürədir. Füzulinin şeiri, ordu kimi ölkələri, cəmiyyətləri fəth edir. Ordunun, padşahın heç vəch ilə fəth edə bilmədiyi bir yeriköülləri, qəlbləri də fəth edir. Şeir əsgərləri hər bir ölkəyə gedir getsin, hər kəsə yanaşır-yanaşsın, "hər kəsdən mərsümü məvacib istəməz". Hər kəsə şuri-şəri dəyməz, heç kəsi incitməz. Şeir ordusundan camaata xeyirdən, mənfəətdən başqa heç nə gəlməz. Özü də bu ordunun belə bir xüsusiyyəti var: heç bir şey bu ordunu məğlub edə bilməz. Heç bir şey, təbiətin heç bir qüvvəsi (tufan, külək, afət...) bu orduya ziyan yetirə bilməz. İndi, oxucu görsün ki, kimin sultanlığı böyük, əziz və əzəmətlidir: taxtda oturan, baş kəsən padşahlarınmı, yoxsa qələminə, qəlbinə güvənən şairinmi! Buradan doğru və par-

laq bir nəticə çıxaran şair özü ilə sultanların müqayisəsinə belə yekun vurur:

*Qılmasın dünyada sultanlar mənə təklifi-cud,
Bəsdurur başımda tovfıqi-qənaət əfsəri.
Hər cəhətdən fariğəm aləmdə haşa kim ola,
Rizq üçün əhli-bəqa, əhli-fənanın çakəri*¹.

-sənətin, şeirin namusunu çəkərək böyük şair zahidlərə, vaizlərə, qazilərə, yalançı, qabiliyyətsiz şairlərə qarşı rubailər deyir.

Füzulinin özü, öz sənəti haqqında dediyi əsərlərində başqa bir xüsusiyyət də var: o, həmişə bir aşiq kimi çıxış edir... "Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir"-deyə, sənətinin ruhunu, səciyyəsinə ifadə etmiş olur. Bu da onun lirik bir şair olduğundan, lirikanı hər bir bədii motivdən yüksək qiymətləndirdiyindəndir.

Buna görə də Füzuli eşqinin, məhəbbətinin saflığını, möhkəmliyini, dərinliyini, "cahansuz" olmasını iftixarla söyləyir. Füzulidə özünü bir aşiq olaraq tərif edən, hətta ən məşhur, tarixi aşiqlərdən Məcnunun, Fərhad, Vamiq, Sənan və s. üstün tutan misralar çoxdur. Ancaq özünü bir şair kimi başqa şairlərdən yüksək tutduğunu göstərən parçalar yoxdur. O, Nizamidən, Nəvidən Cəliliyə, Həssana kimi bir çox böyük və kiçik şairlərin adını çəkir. Heç bir vaxt və heç bir yerdə özünü onlardan yuxarı tutmur. Öz hünərini, təbinin gücünü ifadə etmək lazım gələndə də eşqdən, məhəbbət aləmindən, bu aləmin sirlərindən bəhs açır. Burada şairin şeir zövqünün, şeir haqqında

---

¹ Divan, səh. 217

yüksək təsəvvürünün də təsiri vardır. Füzuliyə görə yüksək, aşiqanə ruh, yüksək şeir tələbini də ödəmiş olur.

Füzuli ancaq divanmın axırında paxıllara, bədxahlara hücum ilə dediyi bir parçada öz təbinin, sənətinin yüksəkliyini dilinə gətirir. Boş, mənasız yerə, qərəz ilə onun şeirini tənqiddə çalışanlara xitab edərək, şəraitin pisliliyindən, zəmanə cövrünün ağırlığından danışır və nəhayət göstərir ki, mənim şeirimə xiridar olmadı. Xiridar olsaydı, min şeir xəzinəsi yaradardım. Dediklərim, yazdıqlarım isə bir şövq, zövqdan uzaq deyil:

*İnsaf ver, ey həsud insaf,
Tən etmə ki, gövhərin deyil saf.
Əhvalimi gör xərab-müztər,
Ənduhi-zəmanədən mükəddər.
Söz dairəsi deyil bu əhval.
İnsaf mənə kim olmazam lal.
Məndən təmə etmə fikri -saib,
Əhvalimədir sözüm münasib,
Azdır demə cövhəri-səfasın,
Bir sor ki, nə verdilər bəhasın.
Billah gər olaydı bir xiridar,
Min gənci-nahan qıldırdım izhar.
Filcümlə bu həm ki, oldu məstur,
Bir şövq ilə zövqdən deyil dur.
Eybi hünər ixüyar qılma,
Şeirim həsədin şüar qılma.
Bitmə yetər, təərrüz eylə,
Gər qadir issn cavab söylə
Tərk eylə təərrüzü inadi,
Kim vadiyi-cəhldir bu vadi.*

*Dəm xeyir sözündən ur dəmadəm,
Vər xeyir deməzsən əbsəm, əbsəm!*¹

-şairin bu sözləri, özünün də böyük ustadı Nizaminin də müarizlərinə ən yaxşı, ləyaqətli cavabdır.

---

¹ Divan, səh.348

ÖLMƏZ MƏHƏBBƏT DASTANI!

Quş uçmaq üçün, insan
məhəbbət üçün yaranmışdır.

M.Qorki

Sevgi-insan təbiətinin ən zəruri, ən gözəl və müqəddəs keyfiyyətlərindən olan sevgi hər zaman, hər yerdə sənətin xüsusi şeirinin mərkəzi mövzularından olmuşdur. Bu qanuni və təbiidir. Normal insanın qəlbi sevgidən xali ola bilməz.

*Sevgisiz birkönül məzara bənzər,
Sevdəsiz bir başda əqrəblər gəzər.*

(H.Cavid).

Qəlb-bütün böyük, ulvi hisslərin yatağı olan təmiz qəlb məhəbbətin də beşiyidir. Elə bir böyük və ya kiçik ədəbiyyat olmamışdır ki, orada qəlbə həyatı bu və ya başqa dərəcədə əks edilməsin. Deməli, sevgi "insanşünaslığın" başlıca mövzularındandır. Aydın ki, cəmiyyət, mühit müxtəlif olduğu, insanlar-müxtəlif siniflərə, zümrələrə, dövrlərə mənsub olan insanlar başqa-başqa olduğu kimi, sevginin səciyyəsi, məzmunu da hər zaman, hər yerdə eyni olmamışdır. Məzmunundan, səciyyəsiindən asılı olmayaraq sənət heç

vaxt məhəbbətə biganə qalmamışdır. Maqnit dəmiri cəzb etdiyi kimi, sevgi də həmişə sənəti məşğul etmişdir. İnsan qəlbi, bu qəlbin tükənməz, zəngin, təlatümlü, mürəkkəb aləmindən danışmaq sənətkar hünərinin bir növ məhək daşı olmuşdur. Bu aləmin necə, nə dərəcədə, nə qüdrətlə duyub əks etdirmək sənətkarın hünərini təyin edir. Cəmiyyət, insan həyatı nə qədər müxtəlif, zəngindirə, onun bədii inikasını verməli olan sənətin də tarixi o qədər əlvan və zəngindir. Əsl ədəbiyyatın tarixində cəmiyyətin öz tarixini, maddi və mənəvi nemətlərin yaranma istifadə edilmə tarixini müşahidə etmək mümkündür.

Keçmiş cəmiyyətdə hakim-məhkum münasibətlərinin, dini ehkamin ağalığı etdiyi dövrlərdə məhkum, məzlum insanın möhnət və iztirabları, fəryad və etirazları həqiqi sənət və ədəbiyyatın əsas məzmunu olmuşdur. Zülm və zəncir altında ağır məhrumiyətlərə məruz olan insan qəlbinin acı fəryadlarının uzaq əsrlərin dərinliklərindən gələn şeir nümunələrində eşitmək çətin deyildir.

Xüsusən bizim klassik ədəbi irsimizdəsən əsrlərə qədər ancaq şeirdən ibarət olan bu ədəbiyyatda insanın qəlb aləminin dürüst inikasını verən ecazkar, parlaq nümunələr vardır.

Bu nümunələrdən biri, bəlkə də birincisi Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin banisi, dahi şairimiz Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasıdır.

"Leyli və Məcnun" sevgi dastanının mənbələrini, hətta Nizamidən neçə əsr əvvələ, şifahi ədəbiyyata, ərəb xalq əfsanələrinə isnad edirlər. Ərəb tarixçilərinin bir qismi bu maraqlı macəranın qəhrəmanı-gənc Qeysi faktik-tarixi şəxsiyyət adlandı-

rır, belə şairin 7-ci əsrdə doğrudan da yaşamış olduğunu, qüdrətli atəşin şeirlərilə şöhrət qazandığını iddia edirlər. Ancaq görkəmli şərqşünas Y.E.Bertels tədqiq etdiyi tarixi sənədlərə əsaslanaraq, Qeysin heç də faktik, tarixi şəxsiyyət olmadığını, onun adı ilə bağlı şeir və macərələrin Ümyyə sülaləsindən olan bir müəllif tərəfindən yarandığını təsdiq edir. Bertelsə görə, sonradan bu əhvalat toplanmış, nizama salınmış, müəyyən dərəcədə genişlənmiş və nəhayət, Məcnun divanını nəşr edən "Əbu Bəşril-Vəlid"in təfsir və izahına daxül olmuşdur.

Böyük Nizami bu sevgi macərəsinə müraciət edəndə, əlbəttə ki, mövcud tarixi sənədlər ilə yanaşı, xalq arasında, şifahi ədəbiyyatda olan zəngin materialları da hesaba və nəzərə almışdır.

Sonradan bu mövzuda yazan onlarla müəlliflər, hətta Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli kimi dahi şairlər Nizaminin əsərindəki əsas ruhu və qismən şeir şəklini, vəznini saxlamışlar. Ancaq əsrlər boyu bu yanıqlı dastan səda-sədaya verən şifahi və yazılı ədəbiyyatda heç bir zaman unudulmamış, şöhrətini itirməmiş, əksinə həmişə, hər yerdə eyni dərəcədə "cigərsuz və aləmgir" olmuşdur.

Y.E.Bertels yazır ki, "Məcnun surəti Yaxın Şərqin sevimli surətləri silsiləsində daxil olmuş, yazılı ədəbiyyat çərçivəsini sındıraraq folklorla girmiş, əbədi həyat kəsb etmişdir".

"Leyli və Məcnun"lar arasında bu mövzunu Azərbaycan ilə daha möhkəm bağlayan və Nizaminin əsərindən geri qalmayan Füzulinin ecazkar əsərini qeyd etmək lazımdır. Füzulinin poeması Azərbaycan ədəbiyyatı üçün xüsusi əhəmiyyətə malik-

dir. Ona görə ki, ana dilində yazılmış, daha geniş oxucu kütləsinə çatmış, bədbəxt aşiqin surətini Azərbaycan şifahi ədəbiyyatında daha çox möhkəmlətməmişdir...

Bu doğrudur ki, Leyli və Məcnun əfsanəsi ərəb nağılıdır. Bu əhvalatın Ərəbistandan, ərəb qəbilələrindən gəldiyinə şübhə edən, deraək olar ki, yoxdur. Ancaq istər Nizamidə, istər Füzulidə və istərsə geniş yayılan şifahi xalq ədəbiyyatda həmin əhvalatın faktik tərəfinə, mənşəyi və mənsubiyyətinə yox, bu bakir məhəbbətin məzmununa, təsir və mahiyyətinə, qəhrəmanların taleyinə və bəşəri keyfiyyətlərinə daha çox əhəmiyyət verilir. Oxucu və ya dinləyicinin aləmində bu vurğun qəhrəmanların hansı dövrdə, hansı sinifdən, ya hansı xalqdan olması o qədər də maraq doğurmur. Bu söhbət ancaq alimlər, tədqiqatçılar, tarixçilər, ədəbiyyatçılar arasında çox gəzir. Əsas oxucu kütlələri isə birinci növbədə bu cavanların yanıqlı və həsrətli sevgi sərgüzəştində həssas insanların o zaman labüd mübtəla olduqları bəla və müsibətləri aşkar görür, dərindən duyurlar. Buna görə də əsrlərdən bəri, Leyli və ya Qeys adı bir sıra xalqlar arsında ən əziz addır. Analar ən əziz övladına belə ad verirlər. Yaxın Şərq xalqları içərisində Yusif, Züleyxa ilə yanaşı Leyli ən çox yayılan adlardandır. Böyük şairlər isə Leyli adının¹ hətta hər hərfinə təfsir verirlər.

Əsrimizin əvvəllərində məşhur bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun yaratdığı gözəl "Leyli və Məcnun" operası indi də xalqın ən çox sevdiyi şöhrətli tamaşalardandır. Minlərlə, on minlərlə sadə insan-

---

¹ Ərəbcə Leyli gecə deməkdir.

lar bu əhvalata ürək ağrısı ilə baxır, sevən iki səmimi gəncin uğursuz taleyinə acıyırlar. Əlbəttə ki, tamaşaçılar bu təsir və hisslərində gənclərin bu və ya başqa xalqa mənsub olub-olmadığına o qədər də mənə vermirlər. Tamaşaçılar bu gənclərin ən adi, ən təbii insani hisslərinin-məhəbbət hüququnun necə tapdalandığını görür, köhnə feodal münasibətlərinə daha artıq nifrət edirlər. Yalnız Azərbaycanda deyil, bir çox Yaxın və Orta şərq ölkələrində bir sıra evlərdə Leyli ilə Məcnunun aşiqanə münasibətini göstərən şəkillər asılmışdır ki, heç vaxt bunların hansı zamana, hansı xalqa, hansı ölkəyə mənsub olması ilk baxışda nəzərə çarpmır. Bu, rəsmi, lövhənin təsirini heç də azaltmır, əksinə daha da geniş mənalandırır.

Nizamidən sonra bu mövzuda ən yüksək poeziya səviyyəsində əsər yaradan Füzuli, özünün bu təşəbbüsünü sadə bir təsadüf ilə "ürəfa məclisində" əyləşənlərin xahişi ilə izah edir.

Poemanın ekspozisiyasını təşkil fəsillərin birində ("Səbəbi-nəzmi-kitab"), "Dəqayıq əşlinin", şeir pərəstişkarlarının və həm də saz, məzə, şərab və saqinin hazır olduğu; adamların şeirdən dəm vurduğu bir məclisdə hamı böyük şairə-Füzuliyə müraciət etməli olur.

Sənəti, şeiri kəmalınca duyan və sevən ariflər şair- dən belə bir xahiş etmişlər:

*Lütfilə dedilər, ey söxənsənc-
Faş eylə cahana bir nəhan gənc!
Leyli Məcnun əcəmdə çoxdur-
Ətrakda ol fəsanə yoxdur.
Təqrirə gətir bu dastani,*

*Qd tazə bu əskik bustani!
Bildim bu qəziyyə imtahandır,
Zira ki, bu bir bəlayi-candır.
Sevdası dirazü bəhri kutah,
Məzmunu fəqanü naləvü ah.
Bir bəzmi-müsibətü bələdir,
Kim, əvvəli ğəm, sonu fənadır.
Nə badəsinə naşatdən rəng,
Nə nəğməsinə fərəhdən ahəng!
İdraki verir xəyalə azar,
Əfkari edir məlali əfkar.
Olseydi təvəccohi münasib,
Tövcihinə çox olurdu rağib.
Olseydi təsərrüfündə rahət,
Çox kamil ona qüardı rəğbət.
Gərçi bilirəm bu bir sitəmdir,
Təklifi bunun ğəm üzrə ğəmdir.
Əmma necə etmək olur ikrah,
Bir vəqiədir ki, düşdü nəgah.
Eydiryənə üzrdən şiruum-
Bu işdə tsvəkkülə ricuim.
Ey təbi-lətif, əqli-vala!
İdraki-bülənd, nitqi-guya!
Düşdü səfərim diyari-dərdə-
Kimdir mənə yar bu səfərdə?
Hər kimdə ki, vardır istitaət,
Dərdü, ğəmi, möhnətü-qənaət.
Oldur bu müsəffrətdə yanm-
Zövq əhlinə¹ yoxdur etibarvı,
Mərkəb gərək olsa əzmi-rahə,
Bəsdirbizəxaməvü siyahə!...*

---

¹"Zövq əhli"-burada əhli kef mənasındadır.

*Ey bəxt, vəfasız olma sən həm,
Həmrəhliq et bizimlə bir dəm¹.*

Şairin götürdüğü mövzuya nə böyük məna verdiyini; işinin ciddiyyət və məsuliyyəti nə qədər dərinəndən duyduğunu bu müqəddimənin hər sətirindən görmək olur.

*Yarəb, mədəd et ki, dərdiməndəm,
Aşiftəvü zarü müstəməndəm...
Şuğli əcəbi giriftəəm piş,
Pişü pəsi u təmam təşviş!
Səngist bə rahəm uftadə,
Bəhrist mərhəras dadə...²*

"Dərd ölkəsinə" səfər edərək, şair "dərdi qəmi, məhəbbəti, qənaəti" özünə yoldaş bilir, bir qələm və mürəkkəb ilə kifayətlənib, uzaq, ağır səfərə çıxır.

Ürəfa məclisi, edilən xahiş və təkliflər... Bunların hamısı yerindədir, ancaq poemanın yaranmasına əsl səbəb, əlbət ki, yalnız bunlar deyildir. Əsl mətləb şairin bu məhəbbət dastanını qəlbən sevib bütün varlığı ilə yaşaması və bununla ilhamlanmasıdır. Buna görə də şair özünü, öz yaradıcılıq qüdrətini "İqtizayi-dövrəna" qarşı qoyur:

Bir zamanda ki, şeirə, sənətə qiymət qoyan yoxdur, bir zamanda ki, gülə xar, lələ xarə deyirlər, "Mən dövrəna qarşı durmuşam!". Dövrən istəyir ki, şeir xar ola! Mən isə çalışıram şeirə rəvac verəm, onun dərdinə əlac edəm!

---

¹ Divan, səh. 243-244.

² Yəni orada, səh. 229. Tərcüməsi, ilahi kömək et ki, darda qalmışam... çətin işə düşmüşəm. Elə bir iş ki, əvvəli, axırı təşvişdk. Yolumda ağır daş, qoxulu dəniz var...

O da çox maraqlıdır ki, "Şeir in dər dinə əlac etmək əz mində olan böyük sənətkar məhəbbət dastanına müraciət edir, məhz Nizami, Nəvai kimi qüdrətli şairlərin toxunduğu mövzudan yazır. Çünki bu, Füzulinin ilhamına ən yaxın, ən doğma bir mövzudur. İki nəcib, təmiz, odlu gəncin nadir məhəbbət macərəsi və yanıqlı tarixi Füzuli qələminin ecazkar qüdrətinə tamamilə layiq idi. Böyük sənətkar bu böyük məhəbbətin ölməz şeir abidəsini yaratmağı müqəddəs bir vəzifə saymışdır.

Füzuli belə bir əzm və iradə ilə sevgi poemasına başlayır. Əvvəl dediyi kimi ancaq təvəkkürlə yox, özünün misilsiz qələm qüdrətinə, qəlbinin coşğun, böyük məhəbbət aləmi ilə həmahəng olmasına əsaslanaraq inanır ki, bu böyük yaradıcılıq imtahanında qalib gələcəkdir. Füzuli öz əsərinin, zamanın oğlu kimi bu böyük məhəbbət dastanını divan ədəbiyyatının daşa dönmüş qaydalarına riayətlə başlamalı olmuşdur. Burada allaha, peyğəmbərə, sair ilahi və mücərrəd məfhumlara müraciət edilir.

Poemanın ilk fəsilərində əhvəlatın ekspozisiyasından əvvəl, sanki ümumən əsərə bir proloq olaraq belə sərlövhələr görürük:

*Bu, minacat dəryasından bir cövhərdir,
Və təzərrö mədənindən bir gövhərdir¹.*

*Bu Şikufeyi gülzari-tövhid dir,
Və növbəveyi-busitani-təcmiddir².*

---

¹ Divan, səh. 230. sərlövhələrin özü də, göründüyü kimi mənzum, istiarəli ifadələrlə verilir.

² Yenə orada, səh. 229.

*Bu izhari-etiras-cəhalətdir,
Və iqrari-israfl-məsiyyətdir*¹.

*Bu sərdəftəri-ənbiyanv kitabi-ovsafından
bir vərəqdir,
Və sərvari-əsfıyanın gülzari-lətafətindən
bir təbəqdir*².

*Bu şəbi-merac şanıdır,
Tilui-afitabi-asımanidir*³.

-bü sərlövhələrin hər biri müəyyən fəslin məzmununu söyləməklə bərabər, şairin yaradıcıuq meylindən də bizə çox şeylər deyir:

Əvvəla, göründüyü kimi bütün sərlövhələr nəzm İlədir. ikincisi, şairin özünü şikəstənəfəs, təvazökar, göstərmək cəhdindən bir nümunədir. Üçüncü tərəfdən də bu bəhslər təsadüfi deyil, divan ədəbiyyatında qanun halına düşmüş üsullara riayət daam etdirilir. Müqəddimələrin nəinki təkcə məzmunu, hətta sıralanması, düzülüşü də klassik şeirdə, divan ədəbiyyatındakı qaydalara əsaslanır. Nəhayət bu sərlövhə və bəhslərdən aydın görünür ki, şair məhəbfaət dastanma müraciəti özü üçün bir əzabh iş sayır.

Bu "əzablı iş-bir tərəfdən böyük, məsul bir ardıcılıq" səfərinə, ikinci tərəfdən də məhəbbət dastanını təkrar-təkrar yaşamaq, daxilən duyub-düşünmək, sarsıntılara məruz qalmaq zərurətinə İşarədir.

Məlum olduđu üzrə, divan ədəbiyyatında hər bir böyük və ciddi əsər bir qayda olaraq allahın adı

---

¹ Divan, səh. 233.

² Yenə orada, səh. 234

³ Yenə orada, səh. 234

ilə başlanırdı. Yalnız "Bismillah" yazmaq kifayət deyildi. Əsərin müqəddiməsində allaha xitabla böyük şair öz sözünü, həm də ən qüdrətli sözünü deməli, özünün həm sənət, həm də bilik, məharət və hünərini göstərməli idi. Təbii idi ki, belə bir ümumə və zəruri tələb hədsiz dərəcədə təkrar ediləndən sonra hörmətdən düşməyə bilməzdi. Şairin belə dini müqəddimələri nə qədər səy ilə, nə qədər ilham ilə, qüdrətlə yazır-yazsın, həmin məzmun nə qədər əlvan şəkil və bər-bəzək qəbul edir-etsin, oxucu qarşısında hörmət qazana bilməzdi. Bunlar ancaq bir mərasim nəğməsi, yaxud dini ayinlərlə çeynənmiş dualar kimi rəsmi parça olaraq qalırdı. O da qərribə və diqqətəlayiqdir ki, ən ciddi və mühüm əsərlərdən də bu hissə, yəni əsərin müqəddimə hissəsi qəliz ərəb-fars ifadə, ibarələrilə "müzəyyən" olur. Şairin divanlarının (ana dilində, ərəb, fars dillərində) müqəddimələrində olduğu kimi, burada "Leyli və Məcnun" poemasının müqəddiməsində də qəlizlik və qismən mücərrədlik, mürəkkəblik aydın nəzərə çarpır. Bu rəsmi müqəddimədə şair on doqquz beytlik bir şeir yazır. Bu şeirin üç beyti xalis ərəbcə, on beş beyti farsca, yalnız bircə beyti azərbaycancadır ki, bu beytdə yalnız bircə kəlmə-(et) Azərbaycan dilindədir:

*Yarəb, mədə et ki, dərd məndəm,
Aşiftəvü zarü müstəməndəm...*

Bundan sonra gələn, "Şükufeyi-gülzari tövhid" hissəsində də allahın vəsfindən söhbət getdiyi üçün həmin çətin, mürəkkəb, təntənəli üslub

davam etdirilir. Tək-tək rast gəldiyimiz sadə, ana dilində yazılmış misralar bu qəlizlik içərisində qadir nümunələrdir.

Poemanın həmin müqəddimə hissəsinin şəkil və üslubunu deyil, məzmun, məfkurə cəhətinə diqqət yetirməli olsaq, görərik ki, minacata və dini mərasimə müraciət etmək şairi bəzən öz əsas məqsədindən, mətləbindən çox-çox uzaqlara aparır.

Bir tərəfdən əsrinin alim, münəvvər, mütəfəkkir bir şairi olaraq həyat, varlıq, kainat haqqında dərin-dərinə düşünməsi, bütün varlıqların sirrini öyrənmək meyli və ehtirası, ikinci tərəfdən din ehkamına, islamın daşa dönmüş, qanun, hökmlərinə inanması böyük şairin zehində, təbii, təzadlı bir çarpışma doğurmaya bilməzdi. Bu mənəvi, zehni çarpışmanın ifadəsini onun əsərlərində, hətta aşiqanə poemasının müqəddiməsində də aşkar görürük. Burada dərin düşünən, uzaqgörən, son dərəcə arif, həssas bir insanın yorulub tükənmək bilməyən, həmişə "nə üçün, niyə?" suallarılı, hər gördüyü varlığa müraciət edən bir filosofun qəlb çırpıntılarını görürük.

Nə dairədir bu dövri-əflak?

Nə zabitədir bu mərkəzi xak?

Cismə ərazikim etdi qaim?

Narə nədən oldu nur lazım?

Hərxilqətə gərçi bir səbəb var,

Aya səbəbi kün etdi izhar?

Gərkafilə nundan oldu aləm¹,

Aya, nədən oldu kafii nun həm?²

---

¹ Divan, səh. 232.

² Burada dini etiqaada işarə var, guya dünya tannın "gün!*-deyəən əmrilə yaranmışdır.

-bütün bu çətin, haqlı, qanuni təbii suallara şair özü cavab verməli olur. Cavabların özü də bu və ya başqa dərəcədə dini ehkama, yaxud da sxolistikaya əsaslanmaqdır. Şair belə bir iddia irəli sürür ki, bu mürəkkəb aləmin, kainatın yaranışını axıra qədər duyub dərk etmək mümkün deyil. Bizim düşüncəmizin özü məhdud bir dairədən irəliyə gedə bilməz. "Bilmək mümkün olmadığını bilmək" kifayətdir. Çünki guya insan varlığın, yaranışın hər bir sirrini büsə, dahi xaliq və məxluq arasında bir fərq qalmaz və hər bir məxluq xaliqlik iddiasına düşə bilər. Xaliq özü varlığı kamalınca yaratmışdır. Varlıqda nə artıq, nə də çatışmayan şey var. Ancaq şairə görə, bizim idrakımız naqisdir. Biz "var olanı yox, yox olanı var bilirik". Yəni gördüyümüz bir varlıq ki, əslində "haqqın əksidir", əsl varlıq deyildir:

*Var olanı xalq yox sanırlar,
Yox varlığına aldanırlar.
Yoxdur bu vicudun etibarı,
Həqq ayinədir, cahan qübari!*

-buradan da böyük şair subyektiv mühakimələrə keçir, öz əqlinə, idrakına müraciət edərək onu "ədəbət", mərifətə çağırır. İdrakın tükənməz qüdrəti və qabiliyyətinə, hətta haqqına inandığı halda, bu meylin təbii, güclü və qanuni olduğunu yəqin etdiyi halda dini ehkam xatirinə, "şəriət qoyduğu biliyə" "qane" olmaq naminə varlıq sirrlərini axtarmaq əndişəsindən əl çəkmək, "pərdələrə" əl atmaq naminə kifayətlənmək istəyir. Əqli mühakiməsini sakitləşdirərək, necə deyirlər, dağa-daşa salmaq istəmir:

*Ey əql, ədəbə riayət eylə!
Bu bilmək ilə kifayət eylə!
Təhqiqi-sufatə qane, olgil,
Əndişeyi-zatə mane olgil.
Ol pərdəyə kimsə rah bulmaz,
Təhqiq bil, onu bilrək olmaz!
Gər etsə idi bu sirrə idrak,
Deməzdi rəsul: məərəfnak!
Xəlq oldu bu bəhri-heyrətə ğərq,
Ta xəlqdən ola xaliqə fərq.
Hər riştə ki, həqq əyan edibdir,
Sərriştəsini nəhan edibdir.
Bir kimsə əgər olaydı aqah,
Kim xalqı necə yaradır allah.
Mümkün ki, iradətilə ol həm,
Xəlq edə biləydi özgə aləm!
Verməz çü kəməli-hikməti-həqq,
Təhqiqi-rimuzə rahi-mütləq!
Fəş oldu ki, sirri-həqq nəhandır,
Aləmdə nişan binişandır!¹*

Göründüyü kimi, hər tərəfdən kainatın sirləri ehtirasla axtarılır. Bu ucsuz-bucaqsız aləmin kim tərəfindən, nə vaxt, nə üçün, necə yarandığı haqqında tam əqli, məntiqi, fəlsəfi, həm də şairanə suallar verilir, o biri tərəfdən bu suallara qarşı dini ehkamdan gələn doqmatik bir sədd çəkilir. Bir tərəfdən insanın yaradıcı, axtarıcı mühakiməsi açıqlığa, diqqətə, uzaqqörənliyə, müttəsil, yorulmadan düşünməyə, sənətin qüdrətinə heyran olana qədər duyub düşünməyə çağrılır, o biri tərəfdən "sərhəddi keçməməyə", "nişani-binişan"

---

¹ Divan, səh. 233

olan sirri-həqq faş etmək meylinə getməməyə, "yaratmaq sirrinə agah olmaq" cəhdinə düşməməyə, bu bihudə arzulardan əl çəkməyə doğru nəsihət edilir. Şübhə yoxdur ki, birinci misallarda şair ilhamının, idrakının sağlam təbii istiqamətinə tamamilə uyğunluq gördüyümüz halda, ikinci misallada bir məcburiyyət, rəsmiyyət, məlum və məqbul qaydalara istər-istəməz, riayət olundugunu görürük.

Şarin əqlə müraciəti, onu "kifayət" edib susmağa çağırması heç də təsadüfi deyildir. O zaman, dinî ehkamin mütləq, qəddar hakimiyyəti vaxtında, qələrn və savad sahiblərinin böyükdən kiçiyə şərait Quran ayələrinin şərhinə uyduğu bir zamanda sırf aşiqanə dastan başlamaq özü böyük şair və vətəndaş hünəri istərdi. Bu cürətin istiqamətilə gedən şairin coşğun ilhamı çox böyük suallar, şübhələr ifadə etdiyi, "hikmətin sirlərinə" əl atdığı yerdə şair çəkinir, bu suallardan yaxa qurtarmaq üçün "əqlə" müraciət edir. Belə bir xəbərdarlığın özü, şairin həmin fəlsəfi mətləblərin müzakirə etmək, din xadimlərinin hökmlərini alt-üst etmək üçün nə qədər həyəcanlı suallarla məşğul olduğunu göstərir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, aşiqanə dastanda belə müqəddimələr rəsmiyyət üçün, məhz bu qaydalara riayət naminə yazılırdı, Yoxsa xalis "cigərsuz" və "diləfruz" bir sevgi dastanmda kainatın sirlərini aşkara çıxarmağa ehtiyac olmazdı. Dini, rəsmi müqəddimə yazmaq məcburiyyəti böyük sənətkarı vadar etmişdir ki, burada da onu düşündürən zəruri və fəlsəfi məsələlərə öteri də olsa əl atsın, pərdəli də olsa, sual şəklində də ol-

sa, həmin məsələlər haqqında bəzi deyilməyən və ya bu şəkildə deyilməməli olan mülahizələri, fikirləri desin.

Klassik şeirimizdə, xüsusən dastanda, poemada və ya başqa obyektə lirik, ya epik müraciətlər çox olur. "Leyli və Məcnun" poemasında da belə müraciətlər istənilən qədərdir. Ancaq nə qədər çox olsa da, bunların xarakteri, məzmun, hətta şəkli başqa-başqadır.

Böyük şair bəzən eyni obyektə münasibətlə etdiyi müraciətlərin də bədii şəkil və mənzərəsini müxtəlif, əlvan verməyə çalışır. Məsələn üçün, poemada əhvalat boyunca bir çox yerdə rəvayət edilən müraciəti, daha doğrusu, aşiqanə hekayətin mviyə necə isnad edildiyini alağ.

Şair süjeti, mətləbi başlayanda ravinin dili və sozü ilə başlayır. Ancaq bunu adi bir rəvayət, sadəcə bir "mənbə" kimi almır. Tam şairanə, bədii lövhə yaradır. Poyemanın başlanğıcında, bir çox müqəddimə, saqınamə və mədhiyələrdən:

*Bu tuğrayı misali məhəbbətdir, və
Dibaçəyi-divani-möhnətdir...*

-Sərlövhəsindən sonra bilavastə əhvalata sevgi macərəsinə keçir və bunu ravinin dili ilə başlayır:

*Dehqani- hədiqeyi- hekayət
Sərrafü-cəvahir-i rəvayət,
Məni çəmənində gül dikəndə,
Söz rıftəsinə gühər cəkəndə,*

*Qılmış bu rəvişdə nüktədanlıq,
Gülriizligü gühərfişanlıq...¹*

-Göründüyü kimi, burada ravi hekayət bağının bağbanı, rəvayət cövhərinin sərrafı kimi təsfir olunur. Buna görə də bədii məntiqə uyğun olaraq ravinin söylədikləri-məna çəmənində gül əkmək, söz rıftəsinə gühər-daş-qaş çəkmək kimi mənalandırır. Poyemanın başqa bir yerində Füzuli, Qeysin məktəbə getmək əhvalatını söyləyəndə də ravini bağban ilə müqayisə edir:

*Gülzari-kəlam bağbani,
Böylə bəzəmiş bu busitanı...²*

-Məcnun atasının Leyliyə elcilik etməsi səhnəsində isə ravi bir sövdəgər, tacir, söz xirdarı kimi verilir:

*Söz cövhərinə olan xiridar,
Bu növ ilə gərm qıldı bazar...³*

-Leylinin İbin-Sələmə "giriftar" olmağını söyləyən raviyə isə böyük şair başqa bir sifət verir:

*Memari-səraçeyi-ibarət,
Böylə bu evi qalır imarət...⁴*

-Göründüyü kimi, burada bağbandan, sərrafdan və ya sövdəgərdən yox, memardan, həm də ibarə-

---

1 Divan, səh. 233

2 Yenə orada, səh. 245.

3 Yenə orada, səh. 256.

4 Yenə orada, səh. 182

lər, ifadələr sarayı tikən, imarətlər yaradan ustad bir memardan söhbət gedir.

283-cü səhifədə isə böyük şair ravini əfsanəvi qılınca oxşadaraq belə deyir:

*Şəmşiri-mübarizi-fəsanə,
Bu rəzmdə boylə batdı qanə!...*

-Əvvəlki misallarda abadlıq, memarlıq, tikmək, yaratmaq lövhələri, burada isə döyüş, müharibə, dəhşət səhnələri! Zeydin Məcnuna xəbər gətirdiyi hadisələri söyləyən ravi şairin nəzərində məhz hekayəçi, nağılıdır:

*Sahib xəbəri fəsanə pərdaz,
Bu təzrlə qıldı qissə ağaz...¹*

-Məcnun atası ilə görüşdüyü fəsildə ravi yazıçılara-inşa əhlinə bənzədilir:

*Təhrir qılanda əhli-inşa,
Böylə bu nişata çəkdi tuğra...²*

-İbn-Səlamın vəfatını söyləyəndə ravi təkrar memara bənzədilsə də, indi fəryad ilə bina yaradan memardır:

*Qəm matəmin eyləyəndə bünyad,
Memar bu növi çəkdi fəryad...³*

---

¹ Divan, səh. 298

² Yenə orada, səh. 306

³ Yenə orada, səh. 322

-Poemanın axırını danışan ravi isə məhz bir tarixçi kimi göstərilir;

*Tarixnəvisi-hali-ayyam,
Bu qissəyə böylə verdi imam...¹*

Nəhayət, Məcnun vəfatına həsr olunmuş fəsildə əsərin məzmunu ilə möhkəm əlaqədar olaraq ravi tamam başqa bir sifətdə-möhnət çəmənindən gül dərən, insanlara pis xəbər verən bir bədxah olaraq, həm də tək, fərd halında yox, cəm halında göstərilir;

*Möhnət çəmənində gül dərənlər,
Aləmdə yaman xəbər verənlər,
Qəm nüsxəsin eyləyəndə təhrir,
Vermişlər ona bu növi təşhir...²*

Poemanın müxtəlif fəsillərində on üç yerdə ravi haqqında söhbət gedir, ona müraciət olunur, ya isnad verilir. Ancaq eyni obyektin təsvirində hər dəfə başqa-başqa əlvən, mənalı bədii vaistələrdən istifadə olunur. Şair raviyə müraciyyət edir. Daha doğrusu, öz sözünü ravinin dili ilə deyir. Ravi həmişə eyni şəxsiyyət kimi və eyni vəzifə sahibi kimi verilmir. Əhvalatın məzmunundan, poema qəhrəmanlarının mənəvi vəziyyətindən, əhvali-ruhlyyəsindən asılı olaraq, sujetin hansı mərhələni əks etdirilməsindən asılı olaraq ravi gah işıqlı planda, gah kədərli və matəmli bir xəbərçi, gah tikən, gah dağıdan, gah "yaman xəbər verən", gah da sərraf

---

¹ Divan, səh. 338.

² Divan, səh. 342.

kimi nəzərə çarpır. Ancaq hər zaman və hər yerdə şair xəbərçini bir növ bir kəsdən asılı olmayan, qəzavü qədər səsi, hadisələrin obyektiv cərəyanı kimi götürüb göstərir. Ona görə də bu səs hər yerdə əzəmətli, qüdrətli və bir qədər də müdhişdir.

II

Yaxın Şərqi klassik ədəbiyyatında bir çox əsərlərin adı əhvalatda mərkəzi yer tutan qoşa qəhrəmanın adıdır; bunun özü həmin əsərlərdə məhəbbət sərgüzəştlərinin başlıca və əsas məzmun olduğunu əvvəlcədən xəbər verir. "Leyli və Məcnun" poemasının da xarakteri belədir. İki gəncin məktəbə getdiyi günlərdə başlanan səmimi, qayğısız, saf, təmiz, bakir, sərbəst sevgisi poemanın canını və qanını təşkil edir.

Ümumən klassik şeirdə, xüsusən böyük sənətkarların qələmindən çıxan aşiqanə poemalarda sevgiyə müəyyən romantik məna verməyin, onu adi məişət zəminindən çox-çox yüksəklərə, ülvə məqamlara qaldıraraq romantikləşdirməyin islam əhkamçılığına qarşı güclü bir etiraz əlaməti olduğu şübhəsizdir. Xüsusən, Füzuli kimi böyük şairlər ancaq bu vəsitə ilə insan qəlbində beşik salan zəngin, təbii, doğma hissləri, alovlu gəncliyi bitib tükənməyən sairənə ələmini ifadəyə imkan, yolu tapmışdır.

Müsəlman dinində qızın örtülü saxlanması, qadın əsarəti-bu məhəbbətin daha da alovlanması səbəb olmuşdur. Gənclərin hər birində-həm oğlunda, həm qızda insani, təbii hisslər çox zaman ilahiləşmiş, bir növ əfsanəvi rəng almışdır.

Belə sevginin özündə hüdud bilməz bir çılgınlıq, bir coşğunluq, kükrəyiş, məftunluq var ki, nə ehkam, nə qanun, nə adət onun qarşısını ala bilməz. Məhəbbətə "cünunluq" istinad edilsə də, həmişə təsiri çox, nüfuzu böyük, şöhrəti ümumdür. Bu məhəbbət sərgüzəştində insani hisslər çox güclü tərənnüm olunur. Aşiq də, məşuqə də odlu, əzəmətli sevgi mücəssiməsidir. Bunların həyatında düz imandan, böyük və vəfalı, fədakar sevgidən başqa hər şey mənasızdır. Bunların nəzərində varlıq da, kainat da, həyat da böyük məhəbbətin şairanə, məğrur nümayişindən ibarətdir. Böyük şair məhəbbət məsələsini öz qəhrəmanlarının doğrudan da gənclik illərindən, həyatda, real münasibətlərdə gördüyümüz kimi təbii cərəyandan yox, lap ibtidadan, yəni həmin gənclərin körpəlik, uşaqlıq illərindən, hətta təvəllüd dəqiqələrindən başlayır. Məhəbbət bu adamların ailəvi həyatında, əsl real münasibətdə mübtəla olduqları ictimai bir münasibət yox, guya əvvəlcədən, yaranışdan yazılmış "zəli" bir tale, bir qismət kimi ifadə edilir:

Məcnunun atası Bəsrədə, Bağdadda mötəbər bir adam, qəbilə rəisi idi. Olduqca varlı idi. Getdiyi yerlərdə hər zaman səxavəti, ehsanı, əskik olmazdı. Hər şeydə bəxtiyar və üstün olan bu adam da dərdsiz deyildi, onun yeganə dərdi bu idi ki, övladı yox idi. Bu dərdə isə o, fəlakət, bədbəxtlik kimi baxırdı. Çox "sənəmlər" aldı, xərc tokdü, nəzir dedi, ehsan verdi, nəhayət "allahın rəhmi gəldi" onun duası qəbul olundu. Bir övladı-oğlan uşağı doğuldu. Ancaq əhvalatdan gördüyümüz kimi, uşaq adı

uşaq deyildi. "Günəş kimi kəmalə qabil, İsa kimi uşaqılıqda kamil idi".

Bu elə bir uşaq idi ki, nə üçün dünyaya gəldiyini ilk dəqiqələrdən düşünür, "cəfaçı dünyaya" guya belə xitab edirdi:

*Bildim qəmini sənin ki, çoxdur,-
Qəm çəkməyə bir hərif yoxdur.
Gəldim ki, olam qəmin hərifli,
Gəl təcrübə eylə mən zəifli,
Hər qanda¹ qəm ola qıkna ehmal,
Cəm eylə dili-həzinəmə sal!
Həm ver mənə qəm yemək kəmalı,
Həm aləmi-qəmdən eylə xali!²*

-göründüyü kimi, bu uşaq fitrətən bir filosofdur. Dünyanın mahiyyəti, həyatın mənası haqqında qəribə, cürətli, ağıllı fikirlər deyir. Dünyaya gəldiyinə "peşimandır". Axır günün yad edib göz yaşı tökür, "varlığın özündə bir yoxluq görür", doğrulmaqda bir ölüm duyur.

Uşaq "yoxluq" aləminə düşməyini özünə böyük fəlakət və müsibət sayır. Nə valideynə, nə də yaradana müraciət edir. Kömək üçün yeganə bir qüvvəyə, özünün qüvvəti, qüdrəti saydığı eşqə müraciət edir, ondan imdad istəyərək yalvarır:

*Bir mey mənə sun ki, məstü mədhuş,
Daim özümü qılım fəramuş,
Nə gəldiyimi bilim cəhanə,
Nə onu ki, necədir zəmanə.*

---

¹ Yanda

² Divan, səh. 246

*Aləm gözümə görünməyə hiç,
Bu riştədə bulmayam xəmi piç...¹*

-bu uşaq dogulmağının mənasını nəinki eşqdə görür, eşqi nəinki özünə bir bədbəxtlik saymır, əksinə dünyadakı faütün dərd və möhnətlərə sinə gərmək üçün, aləmin qəm yükünü boyuna götürmək və beləliklə də, hamını qəm yükündən azad etmək üçün gəldiyini iddia edir. Bu məğrur iddia uşaqdakı ilqeyri-adiliyi" tamam biruzə verir, hamımın diqqətini cəlb edir. Belə bir uşaq, şübhə-siz ətrafdakıları heyrət içində qoyacaq idi. Ata da, ana da, bütün qohum-əqrəba da çox sevinirdi, ancaq uşaq rahat olmur, səsini kəsmirdi, süd içsə, sanki qan içirdi, ovunmaq bilmirdi. Dayə bütün zəhmət və əzaba dözərək uşağı kiritmək üçün evbəev gəzdirirdi. Günün birində uşağı bir evdə bir gözəl qız əlinə aldı. "Eşq hüsənə müqabil oldu". Uşaq dərhal sevinib güldü, gül kimi açıldı:

*Zatında çü var idi məhəbbət,
Məhbubə görüncə tutdu ülfət.
Eşq idi ki, oldu hüsənə mayil,
Hüsni nə bilirdi tıfli-qafil!
Məlum idi əhli-halə ol hal,
Kim nüsxeyi-eşqdir bu timsal!..²*

-göründüyü kimi, doğulan uşaq xalis, kamil bir eşqdir ki, özü kimi gözələ mayil olur, öz taleyini ancaq gözəllik qucağında görür.

Əhvəlatın əfsanəvi rəngi demək olar ki, burada

---

¹ Divan, səh. 247.

² Divan, səh. 247.

bitir. Uşaq böyüyür, dayə vasitəsilə tərbiyə alır, nəzir-niyaz ilə əzizlənilir, məktəbə qoyulur. Bu elə bir məktəbdir ki, qız oğlan birlikdə oxuyur. Qeysin də sinif yoldaşları arasında qızlar çoxdur.

*Oğlanlara qızlar olsalar yar,
Eşqə bölünür rəvaci-bazar!*

-buradakı münasibətlər tamamilə real zəmində və inandırıcı, təbii istiqamətdə cərəyan edir. Məktəb həyatı poemada o qədər gözəl, o qədər həqiqi, incə, zərif, əlvan bədii boyalarla təsvir edilmişdir ki, əvvəlki fəsillərdə gördüyümüz əfsanə rəngindən heç bir əsər görünmür. Burada uşaqların birlikdə dərslə hazırlaşmaları, yazı məşğələləri, hüsn-xətt, keçilən dərslə dövr təkrar etmələri, bir-birinə dərslə kömək etmələri, sual vermələri, kitab axtarmaları, dəftər itirmələri, Leyliyə verilən suala Qeysin, Qeysə verilən suala Leylinin cavab verməsi, bir-birilə göz-qaş ilə danışmaları, ətrafdakılardan həya edib çəkinmələri, bir-birinin dərslə qulaq asmaları, lövhədə sözlə qəsdən qələt yazıb "yarının" düzəltməsini gözləmələri və bundan böyük zövq almaları...

Qeysin lam və ya səsini təkrar-təkrar iri hərflə yazması (Leyli) Leylinin ən əziz kitabında Qeysin yazı başlayanda sərlövhə olaraq Leylinin qaşını nəzərdə tutması...

Bütün bunlar və bu kimi incə işarələr nə qədər ülvi, gözəl, təmiz, təbii, insandır! Sevgilə dastanının ilk səhifələrini təşkil edən bu lövhələr hər iki gəncin məhəbbətə nə qədər müqəddəs, nə qədər yüksək, ülvi bir hiss kimi baxdıqlarını, bütün

həyatlarını buna qurban verməyə hazır olduqlarını göstərir. Böyük şair buradaca gənc və vurğun qəhrəmanlarının səciyyəsinə təyin etməyə, onların fərdi, həm də müştərək aşıqanə aləmini açmağa başlayır:

*Eşq olduğu yerdə məxfi qalmaz,
Eşq içrə olan qərar bulmaz...
Bir qayətə etdi nəşeyi-hal
Kim, oldu həvasü əql pamal,
Qalmadı zəbanə tabi-köftar
Kim, eyləyələr məhəbbət izhar.
Keyfiyyəti-hal qılmağa faş,
Gəlmişdi təkəllümə gözü qaş.
Eylərdi göz ilə bu xitabi,
Qaşılə verərdi ol cavabi.
Qaşu göz ilə olan təkəllüm,
Həm qılmadı dəfi-zənni-mərdüm.
Mərdümdən olam demə kənarə,
Mərdüm göziçindədir, -nə çarə!..¹*

-bu parçada gənclərlin məktəbdə baslanan, daha doğrusu, açılan, ağaran sevgi macərəsinin ilk və ən şirin günləri verilir. Böyük Füzulinin ecazkar təsvirindəki bu saf məhəbbətin gözəlliyi bir də orasındadır ki, nə qədər odlu, nə qədər çılğın, nə qədər dərin hiss olsa da, həya, ismət, ədəb dairəsindən zərrə qədər kənara çıxmır. Qeys də, eyli də məktəbdə özlərini olduqca həyalı və mərifətli aparırlar. Məlum olduğu üzrə məhz gizli məhəbbətin ən parlaq ifadəsi sükut olur. O sükut ki, yüzlərlə sözün və onlarca nitqin deyə bilmədiyini deyir.

---

¹ Divan, səh. 247

Təhsil günlərində gənclərin mütəqabil odlu məhəbbəti məhz belə, sükut ilə ifadə olunur. Qaş, göz ən aşkar mükəlimə vasitəsinə çevrilmişdi. Qaş ilə deyilənə göz işarəsi, göz ilə deyilənə qaşın incə hərəkəti cavab verirdi. Münasibət belə olsa da, kənardan nəzər salanların gözündən yayınmaq, "dəfi zənni mərdüm qılmaq" mümkün olmadı. Ətrafdakılar bu münasibətlərdəki sirr, hərərəti və qeyri-adiliyi duydular. Eşqin sirri açıldı və tez yayıldı. Yuxarıda gətirdiyimiz misalın axırıncı bəndində şair, mərdüm sözünün müxtəlif mənasından istifadə ilə çox gözəl məcazlar yaratmışdır:

*Mərdümdən olam demə kənarə,
Mərdüm göz içindədir, nə çarəl...*

-"mərdüm" farsca adamlar, camaat deməkdir. Eyni zamanda bu söz göz bəbəyi mənasındadır. İkinci mısranı iki cür mənalandırmaq olur: insanlar göz içindədir, onlardan kənar olmaq çətindir, bəbək göz içindədir, kənarada deyil, həm də kənardakıları əks etdirir.

Bu mənaların hər ikisi əhvalata münasibdir, təsvir edilən hadisənin xarakterini verir. Əvvəla ona görə ki, doğrudan da iki gəncin arasında alovlanan məhəbbəti "mərdümdən-camaatdan" . gizli saxlamaq mümkün olmur. Hər iki tərəfin ailəsi xəbər tutub gəncləri bir-birindən uzaqlaşdırır. İkinci tərəfdən də "mərdüm göz içindədir" sözü ilə şair həm bəbəyin göz içində olduğunu deyir, həm də göstərir ki, ən mühüm cəhət budur ki, bəbəyin özü güzgü kimi insanları əks etdirir. Adamlar onda əks olduğu üçün, heç vaxt onla-

rı "kənar" etmək mümkün deyildir. Böyük şairin qələmə aldığı məhəbbət bütün ülvyyəti və qüdsiyyəti ilə hər iki gəncin simasında təcəssüm etmişdir. Onların heç biri o birisindən ayrı və ya üstün götürülmür. Sanki hər ikisi təsirli sevgi şərbətindən eyni dərəcəciə nuş etmiş, eyni dərəcəclə məftun olmuşlar. Sanki Leyli Qeys üçün, Qeys isə Leyli üçün yaranmışdır. Bunları bir-birindən ayrı düşünmək mümkün olmadığı kimi, həyatları, varlıqları da bir-birindən kənar mümkün deyildir. Poemada hər iki aşiqin səciyyəsini, surətini çəkmək üçün eyni dərəcədə münasib və parlaq məcaz və epitetlər gətirilmişdir. Həm Leylini, həm Məcnunu bu talesiz məhəbbət aləminə daxil edərkən şair onları məktəbdə oxuduğu günlərində oxucusuna belə təqdim edir:

*Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,
Cəm oldu behiştə hurü qılman...
Ol qızlar içində bir pərizad,
Qeys ilə məhəbbət etdi bünyad.
Bir türfə sənəm ki, əqli-kamil,
Gördükdə onu olurdu zayil.
Zülfeyni-müsəlsəli girehgir,
Can boynuna bir bəlali zəncir.
Əbrüsi xəmi bəlayi-üşşaq,
Həmcifü, lətafət içrə həmtaq,
Hər kirpiyi bir xədəngi-xunriz,
Peykani-xədəngi qəmzeyi-tiz...
Göz mərdiməkindən olsa xali,
Göz mərdiməki olurdu xali.
Ləlü düri göstərərdi hərdəm,
Ovraqi-gül içrə əqli-şəbnəm.*

*Əbvabi-təkəllüm etsə məftuh,
Əmvatə verərdi müjdeyi-ruh,
Əndami-lətifeyi-üahi,
Dəryayi-lətafət içrə mahi.
Şəhbaz baxışlı, ahu gözlü,
Şirin hərəkətli, şəhd sözlü.
Rahü rəvişi müdam qəmzə,
Başdan ayağa təmən qəmzə.
Ayruqca şəri və xoşca peykər,
Yaxşıca sənəm, gözəlcə dilbər.
Aləm səri müyinin tüfeyli
Məhbubeyi-aləm, adı Leyli.
Qeys onu görüb həlakı oldu,
Min şövqlə dərdnaki oldu...*

-güman etmək olar ki, gözəllik vəsfini bundan artıq vermək mümkün deyildir. Həm incəliyi, həm lətafətliyi, həm də həqiqi, təbiiliyi etibarilə Məcnunun surətinə sərf edilən boyalar, rəng, rəyihə heç də bundan geri qalmır. Qəribədir ki, Leyli Məcnunun nəzərilə təsvir olunduğu kimi, Məcnun da məhz Leylinin nəzərinə təsvir olunur. Böyük şairin özü bu müqayisələrdə sanki kənara çəkilməmişdir, görünmür. Leyli Qeysi görən kimi ona bir könlüdən min könlə aşıq olur. Çünki görür ki, onun "misali hələ dünyayə gəlməmişdir":

*Bir dilbəri-sərv qədd gül ruy,
Sərvi-xoşü-gülruxi səmənbuy.
Şirin ləbi mənşəi-lətafət,
Rəna qədi durduğilə afət.
Ovsafi-lətafətində söz yox!*

*Əltafi-mələhətində sözyox!
Şəhla gozü narkisi pürəfsun,
Ziba qaşu nərgis üzrəgi nun.
Hüsni güllü laleyi-şəfəqfam,
Zülfixəmilalə üzrəgilam!
Ağzı sifətin xud etmək olmaz,
Əsrari-nəhanə etmək olmaz.
Zülfi sözü zikri-həlqeyi-raz,
Ləli-ləbi abi-çəşmeyi-naz.
Dövri-məhi-ruyi çəşmeyi-nur,
Xaki-kəfi-payi sürmeyi-hur.
Bir qayət ilə şəmayili xub,
Kim Leyli olanda ona mətlub,
Bir güzgüyə gər açıb gözünü,
Güzgüdə görəydi gər özünü.
Öz arizana olurdu meyli;
Qılmazdı həvayi-hüsni-Leyli.
Ol iki səmənberü səhi-qəd,
Bir-birinə oldular müqəyyəd...¹*

-qızın da, oğlanın da həm zahiri, həm daxili, mənəvi gözəlliyi bir-birini tamamlayır, bir-birinə elə yaraşır ki, xilqətdə belə uyğunluğun çox nadir olduğunu güman edirsən.

Böyük şair cavanların birinin hüsnü və mələhətini başqasının xüsusiyyətləri ilə müqayisədə verir. Bir tərəfdən bilavasitə təsvirin müəyyənliyi aydın olursa, ikinci tərəfdən aşıq-məşuqənin məhz mənəvi, xilqətən birliyi nəzərdə tutulur.

Qeys gözəldir. O qədər gözəldir ki, güzgü qarşısında dursa və güzgüdə öz surətini görsə, Leyli hüsnünün havası onu bu qədər məşğul etməz.

---

¹ Divan, səh. 249

Qısa desək, bu gənclərin gözəlliyini qüvvətləndirən ən əsas cəhətlərdən biri də sədaqətlə bir-birinə vurğunluqları, "iki bədəndə bir can" olmalarıdır.

Onların xarakterini, mənəvi aləmini, qəlb həyatını müəyyən etmək üçün Füzuli müstəqil xasiyyətnamə verməklə kifayətlənmiş, bir çox zəngin bədii vasitələrdən istifadə etmişdir. Sözlərin yalnız müstəqim mənada işlənməsi poemada, demək olar ki, nadir haldır. Məcəzla təsvir və xarakteristika ümumən böyük sənətkar üçün ən səciyyəvi cəhətdir.

Bu poemada, qəhrəmanların təsvirində də ən çox diqqət vasitəsilə xasiyyətnamələrə verilmişdir: Leylinin anası hadisədən xəbər tutandan sonra təşvişə düşür, min bir həyəcan ilə qızını çağırır, qarşısında əyləşdirib danlayır və nəsihət verir. "Laləsən, əmma üzün açıqdır. Əks kimi hər surətə baxma, güzgü ol qatı üzli olma! Şəmisən havəyə uyma ki, sönərsən. Gəlincik kimi özünü bəzəmə, baca-pəncərə kimi kənara baxma, sağər kimi gəzmə, nəğmə kimi pərdədə qərar tut!".

Ana ilə qızın söhbətində, gizli mükalimədə gətirilən bütün bu məcəz və epitetlər, şübhəsiz, ananın nə qədər nəcib, nəzakətli, həssas, incə qəlbli, övladını dərin məhəbbətlə sevən geniş qəlbli bir insan olduğunu göstərməkdən əlavə, ən vacib əsas qəhrəmanın-məşuqənin, Leylinin xasiyyətnaməsi üçün buraya gətirilmişdir. Qız məhz incə, gözəl, yüksək bir aləm ilə güzgü, lalə, çıraq, surət, sağər, nəğmə və s. ilə müqayisə edilir. Bu müqayisədə predmetlərə ən həssas, ən ayıq, real-həyati bir münasibət vardır. Onların həm müsbət, həm

mənfi cəhəti açılır, qabardılır. Bu predmetlərin zahiri, cilvəli tərəfi ananı aldada bilmir. ana öz rıəsihətində avam bir qadın kimi yox, zəngin, təcrübəli, ehtiyatlı, uzaqgörən, ismətli, abırlı bir qadın kimi hərəkət edir. O, yenicə qucağından ayrılan, mümkündür ki, gəncliyi, gözəlliyi ucundan kimə isə aldana biləcək əziz balasını hər hansı bir uğursuz təsadüfdən qorumaq, hadisələrin zahiri, gözəl-tərəflərlə bərabər qapah, mənfi tərəflərini də onun nəzərinə çatdırmaq, onu hiss ilə yox, məhz şüur ilə, ağıl ilə hərəkət etməyə çağırmaq istəyir. Ananın gətirdiyi misallar kitab təsirindən, mücərrədlikdən uzaq olduğu kimi, şit rneyllərdən də kənardır. Bu misalların şamısı real münasi-bətlərdən, canlı xalq məişətindən götürülmüşdür. Lalə gözəldir, ancaq açıqhgı da var, güzgülü qəzəldir, ancaq qatı üzldür, çıraq işıqlıdır, ancaq ha-va (yel) onu söndürə bilər, surət yaxşıdır, amma hər ötənin üzünə baxdığı üçün ismətsiz görünür...

Bu məcaz və epitetlər zaman məhdudluğundan uzaq olduğu kimi, məkan çərçivəsi hüduduna da sığmır. Çünki bunlar nəinki ərəb məişətinə, hətta bütün Şərqlə xalqların məişətinə xas əlaraətlərdir. Hətta belə məcazları bu gün də övladını həya və isəmət dairəsində böyütməyə cəhd edən anaların dilindən işürak olar. Qəribədir ki, hadisə, həyat lövhəsi təbii, həqiqi olduğu, məişəti əks etdirdiyi, dəbdəbədən uzaq olduğu üçün dil də sadədir. Nə qədər şairanə deyilsə də? ifadələr nisbətən danışıq dilinə yaxındır.

Bu təsvirdə bir tərəfdən süjet, əhvalat inkişaf edir, ananın iztirab və ehtiyatları verilir, ikinci tə-

rəfdən yeri gəldikcə Leylinin-həddi-buluğa yenicə çatan məsum məktəbli qızın nə qədər zərif, lətif, qəşəng, bakir, incə bir xilqət olması münasib bədii vasitələrlə göstərilir. Heç şübhə yoxdur ki, böyük şairin bədii vasitələrini ancaq ədəbi mənbələrlə, nə qədər geniş və zəngin olsa da, klassik şelr ənənələri ilə bağlamaq səhv olardı. Bu təsvirlərdə həqiqi həyat, canlı təbiət, çəmənlər, çaylar, laləli, bənovşəli çöllər, mesələr, bahann ruh verən, payızın pərişan lövhələri, real insanın, duyub düşünən adamların hiss-həyəcanları, məişət lövhələri, adət və baxışları əsas ictimai zəminə olaraq alınmışdır. Şair öz ilham qüdrətilə, bu zəminədən doğan bütün təbii duyğu və təsəvvürləri parlaq boyalarda cəlallı, kəsərli bir şəkildə əyaniləşdirir.

Poemada gətirilən başqa bir səhnəni alaq. Çıraqla, pərvanə ilə, ay ilə, külək ilə, bulud ilə, həsbə-hal və mükəllimlərinin harasında Leylinin xarakteri ən incə təsvirlər və sözlərlə tamamlanır. Eyni zamanda Qeysə olan atəşin məhəbbətinin də mənə və dərəcəsi müəyyənləşir.

Ay ilə mükəlliməsində Leyli öz eşqini Ay və Günün əfsanəvi eşqi ilə müqayisə edir, dərđini Aya deyir, ondan çarə istəyir. Ayın vəziyyətini Leyli öz vəziyyəti ilə, məhz öz taleyi ilə vəsf edir. Ay, Leyli üçün indi ancaq uğursuz bir məşuqənin təmsalından başqa bir şey deyildir. Özünü ona, onu da özünə oxşadaraq Leyli ürək dolusu mənəvi iztirablarla acı-acı fəryad edir:

*Key¹ gah qəddim kimi xəmidə,
Gahi pür olan misalı-didə,*

---

¹ Ki, ey, ey

*Gah zahir olan mənə qəmim tək,
Gəh qayıb ənisü həmdəməim tək.
Şahiddir ona bu inqilabın,
Kim aşiqisən bir afitabın.
Hicrani ilə nəzar olubsan,
Sərgəşteyi-ruzigar olubsan.
Ey möhnəti-eşqdən xəbərdar,
Gör, tann üçün nə möhnətlm var!
Qıl şöleyi-ahimə nəzarə,
Gər var isə rəhmin, eylə çarə.
Seyr eylə fəzayi hər diyari,
Gəz cümleyi-dəştü kuhsari,
Gör qandadır¹ ol mənim pənahim,
Şahim, mahim, ümmüdgahim.
Hali-dilim ona ərz eylə,
Billah necə gördün isə söylə!²-*

Leyli nəinki insanları-ətrafındakı qohum-əqrəbasını, dostlarını, hətta heyvanatı, cansız təbiəti, kainat hadisələrini, bütün varlıqları öz çılğın, uğursuz məhəbbətinin, pərişan taleyinin güzgüsündən görür və qiymətləndirir. Onun üçün bütün həyatın, mənəviyyatın, hisslər və düşüncələrin yalnız bir duyğuya, həyatının mənası sayılan sadıq məhəbbətə tabe tutulduğu, bundan kənar hər şeyin bir heç, mənasız olduğu təbii və aydındır.

Leyli öz dərdlərini, sevgilisi yolunda çəkdiyi əzab və izzatları insanlardan çox təbiət hadisələrinə deyir. İnsanlar arasında isə özünü mümkün qədər qapalı, pərişan, küskün, mərrümگیرiz bir şəkildə aparır. Çalışır ki, onun səsini, fəryadını eşit-

---

¹ Hardadır

² Divan, səh. 277

məsinlər, dərdini duymasınlar, göz yaşını görməsinlər, əhvalını sorusmasınlar, haqqında danışmasınlar. O, heç bir yerdə dura bilmir, heç nədən təsəlli ala bilmir. Amma bu daxili, mənəvi sarsıntılarını, iztirab və həyəcanlarını nəsə, zahiri şeylər ilə, bəzək ilə örtməyə, adi, laqeyid görünməyə səy edir:

*Kim seyrdən almayıb təsəlli,
Öz mənzilinə dönəndə Leyli,
Vermişdi özünə dürlü zivər,
Hər zivərə bir nəticə müzmər.*

Qəbul etdiyi zinətin özündə də mütləq daxili məna var. Bu, adi bir gəlinin danışdığı yar-yarışıq, zinət deyildi. Bəzək şeylərinin hər biri məşuqənin gizli, nişgilli niyyətini ifadə etməlidir:

*Ta məhv ola gözdən axıdan xün,
Həm köynəyi, həm donu idi gülgün.
Ta kim ola dudi-ahə manənd,
Bağlanmamış idi bənövşə sərbənd.
Ta kim ola sevti-nalə pamal,
Payində idi sədalı xəlخال.
Ta olmuya aşk, üzdə məlum,
Rüxsarinə lö-lö idi mənzum.
Rəna başa sərpübən çiçəklər,
Nazik belə sancıban ətəklər.
Pərvanəsiz eyləməzdi şəmin,
Eylərdi düri-sirişk cəmin¹.*

Zahiri belə görünür ki, Leyli bayram libasında-

---

¹ Divan, səh. 282

dır. Görənlər onun şən-şətarət içində olduğunu düşünə bilərlər. Amma əslində onun halı çox pərişandır. Böyük şairin təzadlarla verdiyi təsvir bunun əksini deyir. Leylinin sevinc, şənlik əlaməti kimi görünən bütün zinət və hərəkətləri, sən demə, tamamilə başqa, gizli bir məqsəd güdür. Başqa bir aləmdən xəbər verir. Bütün zinətləri xüsusən bir məqsəd düşünülüşdü:

Köynəyi, donu ona görə qırmızı deyildi ki, bu rəng bayram, sevinc rəngidir. Yox! Bu rəngi ona görə seçmişdi ki, gözündən axan qan-yaş seçiləsin, bilinməsin. Başına bənövşədən sərbənd bağlaması bahar eşində, ətir sevdasında olmasından deyildi. Xeyr! Bənövşə dəstəsi ona görə bağlanmışdı ki, sinəsindən qopan ahın tüstüsünə oxşasın, ayaqlarında səslənən xal-xal var idi ki, onların səsi özünün fəryadını boğsun, eşidilməz etsin, göz yaşı rüxsarında bilinməsin-deyə üzünə lələdən zinət vermişdi və sairə...

Bu təsvirlərin hamısında Leylinin məhz bir məşuqə, sədaqətli bir məhbubə kimi xarakteri bütün tamamlığı ilə meydana çıxır.

Eyni vəziyyəti biz Məcnunun bədii xasiyyətnaməsində də görə bilirik. Bunların hər ikisinin səciyyəsi heç yerdə təklikdə, ayrılıqda verilmir. Biri həmişə o biri vasitəsilə göstərilir, biri o birisini tamamlayır.

Hətta bunlar ayrı-ayrı surətlər, fərdlər kimi yox, vahid bir məxluq, böyük, müqəddəs bir eşqin ayrı-ayrı tərəfləri kimi təsəvvür edilir. Nə Leylinin, nə də Məcnunun həyatında elə bir an yoxdur ki, eşqin tuğyanilə, məhəbbətlə mənalandırılmamış olsun.

Bir qayda olaraq poema boyunca aşıqlərin halına müvafiq məzmunlu qəzəllər ara-sıra süjeti bəzəyir. Bu qəzəllər əlbət ki, öz-özlyündə yüksək şeir nümunələri olmaqdan başqa, gənclərin faciəli sevgi macərəsinin ayrı-ayrı xarakter mərhələlərini əks etdirmək cəhətindən də çox münasib və qiymətlidir. Bu qəzəllərin çoxu konkret bir mətləbə ya aşıqın, ya məşuqənin ruhuna, halına uyğun yerlərdə və məzmununda deyilir, Bəzən də bunlar bir-birinə cavab olur, aşıqın məşuqəyə dediyinə cavab olaraq məşuqənin dili ilə verilir. Nəinki məzmun cəhətdən, hətta şəkil, vəzn, əda, ifadə, qafiyələr cəhətdən də mütləq əlaqədar olur.

Poemanın axırlarında Məcnunun dilindən belə bir qəzəl verilir:

*Ah, kim, bir dəm fələk rəyimcə dövrən etmədi,
Vəsl dərmanilə dəfi-dərdi-hicran etmədi...¹*

-Leyli də həmin şəküdə, dərđini izhar etmək üçün eyni qafiyə və rədifli bir qəzəl deyir:

*Açmadı könlüm fələk ta bağrunu qan etmədi,
Qılmadı xürrəm mənl ta zarü giryan etmədi...²*

Yaxud başqa bir misal:

Leylidən üz döndərdiyini, "məna aləminə məftun olduğunu" təsdiq etdiyi yerdə Məcnun deyir:

*Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünyə nədir?
Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyli səhba nədir?³*

---

¹ Divan, səh. 329

² Divan, səh. 331

³ Divan, səh. 330

-Məcnunun hərəkətindən heyrətə düşən, ömründə təsəvvürünə gətirmədiyi bu soyuqluğu görən Leyli də eyni dil, eyni əda ilə, eyni vəzndə nisgillə, həsrətlə dolu odlu bir qəzəl deyir:

*Ey qılan şeyda məni məndən bu istiğna nədir?
Necə sormazsan ki, əhvali-didi-şeyda nədir?
Gər mənə xəlq içrə pərva qılmadın məzursən,
Böylə tənhalıqda qılmazsan mənə pərva nədir?..¹*

-bu qəzəllərin çoxu Məcnuna, aşıq Məcnuna yox, şair Məcnuna isnad edilir. Onun dilindən deyilən şeirlər xalq arasında o qədər məşhur olmuşdur ki, eşidilən kimi hamı tanıyır.

Leyli özü də insanların kədərli mahnılandnda sevgilisinin ürək sözlərini duyub daha da kədərlənir.

Poemanm bir sıra yerlərində Leyli ilə Məcnun həqiqi eşq əhli kimi müqayisə edilir. Hər ikisində ən yüksək İnsani keyfiyyətlər göstərilməklə bərabər, aralarındakı mənəvi fərqi də məhz sevgi nöqtəyi-nəzərindən aydınlaşdırılır. Bir-birindən uzaq düşdüyü, hər ikisinin "qəm dəryasına" qərq olduğu bir zamanda, Leyli həsrət içində boğularkən kim tərəfindənsə oxunan bir şeiri-Məcnunun şeirini eşidir. Bu şeirdə hər iki gəncin yanıqlı halı faciəli bir nağıl kimi təəssüflü dü ilə söylənir:

*Key nəşeyi-eşqdən vuran dəm,
Məcnunu da sanma Leylidən kəm.
Məcnunla Leylini bərabər,
Gər kimsə deyərsə qılma bəvər:
Leylidə əgərçi dərd çoxdur,*

---

¹ Divan, səh. 332.

*Məcnuni-həzincə dərdi yoxdur.
Leyll əli iynədəndir əfkar,
Məcnuna qılmclar eyləməz var.
Leylini edər hərİR dilgİR,
Məcnuna verər nəşat zəncİR.
Məcnundur olan qəmə gİRİftar,
Leylikimə olmuş ola qəmXar?
Məcnuna yetər şİgənceyi-təb.
Leyli kimədlİR təbİb, yarəb?
Məcnundur əsİRİ-damİ-Leyli,
Leyli kimə salmıŞ ola meyli?..*

-Leyli, hər ikisinin həstə-halını dürüst verən "təranəni" eşİdəndən sonra çox mütəəssİR olur.

*Leyli tutub ol təranəyə guŞ,
Öz nəğməsİN eylədi fəramuŞ¹.*

-bu müqayisəli şeİR o qədər təsİrlİdİR ki, Leyliyə öz dərdlərİNİ unutdurur. O, aşkar görür ki, sevgİLİsİ ondan qat-qat artıq əzab, İztİrab İçİndədir. Hətta Məcnunun İztİrabları "məşhūrİ-cəhan", dİllərİN əzbəri olmuşdur. Camaatın ona yazıĒı gəlİR. Leyli dərk edİR ki, Məcnunun dərdİ ondan artıqdır. Çünki Məcnunun hər halda öz yarının əĒyarə uğradıĒını bİLİR, onun üçün İsə dÜnyada bundan da böyÜk faciə ola bİlməz.

LeylinİN təsvİRİndə rast gəldiyimiz rəcəz və epİtətlərin demək olar ki, hamısını Məcnun səciyyəsİndə də görürük. Gözəllik, məhəbbət, vəfa, eşq yolunda fədakarlıq, İztİrablardan ləzzət almaq, ən ağır faciələri də məmnuniyyətlə qarşılamaq, bun-

---

¹ Divan, səh. 232

lara mərdanəliklə dözmək həm Leyliyə, həm Məcnuna xas bir keftyyətdir:

*Eşqdən canımdə bir pünhan mərəz var, ey həkim!
Xəlqə pünhan dərdim izhar etmə zinhar, ey həkim!
Gəl mənim tədbiri-bihudəmdə sən bir səy qıl,
Kim, olum bu dərdə artıraq giriftar, ey həkim!..*

-qəhrəmanların hər ikisi məhəbbət uğrundakı bəla və müsibətləri belə qarşılayır. Bu mənada hər iki aşiqin səciyyəsində fərq axtarmaq çətindir.

Ancaq Məcnun həm şifahi ədəbiyyatda, həm Nizami poemasında olduğu kimi, burada da əşiqdən başqa bir şair kimi, həm də qüdrətli və məşhur bir şair kimi verilir. Doğrudur ki, sevgi macərəsinin əsas götürüldüyü süjetdə, onun dilindən oxunan "qəzəllərdə, istər haqqında danışılan söhbət və nağıllarda Məcnunun təmkinli və qüdrətli bir şair olduğu aydın göstərilir. Poemanın axırlarında Məcnun səciyyəsinə həsr edilmiş bir fəsildə (bu Məcnunun məraci-fəzailidir və bəyam-mərtəbeyi-hüsni-xəsailidir).

Füzuli Məcnun haqqında çox yüksək xasiyyətnamə verir. Onu hər cəhətdən kamil bir sima, "məhnət mülkündə əvəzsiz bir hökmdar"-adlandırır, varlığı ən doğru dərk edən, zəmanə dövrünü yaxşı bilən müdrik bir filosof kimi göstərir. Burada Məcnunun şairliyini, nüktədan olan təbini, onun şeirinin ən zəngin mənalarla dolu olduğunu qeyd edir.

*...Bilmişdi cəhanın etibarın,
Yox yerinə saymış idi varın.*

*Olmuşdu vücudi-paki pürnur,
Alayışı-əklü şürbdən dur ¹.
Təhsil qılıb səfayi-sirət,
Görmüşdü məcazdan həqiqət.
Əyanə yox idi etimadi,
Nəqqaş idi nəqşdən muradi.
Mövzun idi təbi-nüktədani,
Həmüktədə vaqifi-məani! ..
A vazi idi bəsi mülayim,
Üslub ilə hər çəkəndə avaz,
Quşlara tutardı rahi-pərvaz.
Gəhi qəzəli, gəhi qəsidə,
İnşa qalib ol sitəmrəsində
Suzilə oxurdu gahü bigah,
Bir neçə əziz onunla həmrəh,
Yazarlar idi təmam şeirin.
Oxurlar idi müdam şeirin.
Aləmlərə ol qəribi-məhcur,
Əksər bu səbəbdən oldu məşhur.
Avazivü zəhnivü cəməli,
Qılmışdı müqəyyəd əhli-hali,
Kim olsa bu üç kəmalə qabil.
Demək olur ona zati-kamil. ²*

-Məcnun taleyinə mənəli, məzmunlu bir final kimi verilən bu fəsil vurğun, məftun qəhrəmanın səciyyəslni tamamlamaq, onun həyatında keçirdiyi mürəkkəb və faciəli mərhələləri yekunlaşdırmaq nöqtəyi-nəzərindən çox əhəmiyyətlidir.

Əvvəla, burada Məcnun bir şair, həm də məşhur bir şair olduğu, qəzəl, qəsidə ustadı, həm də özünün katibləri, müaqlibləri olan bir şair kimi

---

¹ Yemək-içmək zövqündən uzaq.

² Divan, səh. 337.

şöhrət tapması müəyyəndir. Bəzən ədəbiyyatda və şifahi nümunələrdə deyilən kimi, Məcnunun şöhrətini yalnız cünunluqda, sərgərdanlıqda, pərişanlıqda aramaq səhv olardı, Gətirdiyimiz misallardan məlum olur ki, onun məşhur oiməsi "əksər bu səbəbdən", yəni şairlik, varlıqda, həyatda əsl mənə axtarmaq, səbəbindən idi. Onun qabiliyyətləri: avazı, zehni, camalı onu hər yerdə məşhur və məruf etmişdi. Xalq isə bu istedadı nadir sayırdı. Bu üç hünərin birləşməsinə bir vergi kimi baxır və ehtiram bəsləyirdi. İkinci tərəfdən məlum olur ki, Məcnun yüksək zəkali, dərin düşünən, həssas, incə qəlbii bir insan olaraq bir çox müasirlərinin əxlaqına, zamanın ictimai qaydalarına, dövrün adət və nizamlarına dərin nifrət edirdi. O, bir növ Hamlet kimi zamanın fəvqündə durur, özünü dərk etmək səviyyəsindən çox-çox aşağıda qalanlara acıyırdı. Üçüncü tərəfdən, sevgi, əsl, pak insani məhəbbət yolunda çəkdiyi əzablar onu dünya nemətlərindən ayırmış, uzaqlaşdırmışdı. Onun fikri nə, adi həyat, məişət girdabına, "yemək, içmək" zövqünə uyanların çoxu mənə aləmindən, yüksək mənəviyyatdan uzaqda, qafil, məhrum, rəzil vəziyyətdədirlər.

Nəhayət, dördüncü tərəfdən Məcnunun zahiri aləmdən üz döndərməsi, "əyana"¹ inanmaması, ancaq "Nəqqaşə" ümid bağlaması onun fəlsəfi təsəvvür və görüşlərdən də kənar olmadığına bir dəlildir. Doğrudan da, Məcnun məhəbbət macərəsinin sonlarına doğru və məhbubəsini vüsalına

---

¹ Əyan burada zahiri aləm, varlıqların zahiri tərəfi, "görünən" cəhətiləri mənasındadır.

çatmaq məqamı gələndə, bütün varlığı ilə həsrətini çəkdiyi Leyli ilə özünü bir yerdə görəndə ondan üz döndərir, nəşə, ilk və "təmiz" məhəbbətinin sevdası ilə Leylidən "üzr istəyərek" uzaqlaşır. Zahirî aləmə, "əyanə" inanmaması, varlıqların hamısında yalnız bir mənə, yarananın özünü, "nəqqaş" araması Məcnunun xarakterini daha da mürəkkəbləşdirir. Onun böyük bir məhəbbətlə çəkilmiş bədii surətinin nəinki aşiq, şair kimi, həm də təzadlı düşüncələrin əsiri, sərgərdanı olan bir filosof kimi də tədqiqə möhtac olduğunu göstərir. Bunu ədəbiyyat tarixi boyunca həm tədqiqatçılar, həm də böyük ədib və şairlərin çoxu qeyd etmişdir.

Məcnun haqqında şair Vaqifin farsca mənzum hekayəsi yadımızdadır. Leylinin qəbir torpağında eşq ətrini ətrafa yayıldığını uşaqlar da duyurlar: "Ey Vaqif, sən də bu ürək yandıran dünyada eşqin rəmzini (mənasını) həmin uşaqdan öyrən!"¹.

Ədəbi-ictimai hadisələri dərinlən anlamayan, ancaq səthi, zahiri əlamətlərə görə hökm verən Zahidə qarşı çıxaraq böyük Sabir də Leyli-Məcnun macərəsinin adilikdən uzaq, mənaca dərin olan bu məhəbbətin keyfiyyətə çox zənginliyini yazır. Zahid bilmir ki, "Qeysi başa düşməyin" özü mənəvi qüdrət və mədəniyyət istər:

*Aç dilini, yum gözünü zahida!
Vird oxu heç anlama mənasını.
Baxma bir ibrətlə bütün aləmə,
Görmə həqin nuri-təcəllasını,
Xüşk ibadətlə, quru zöhd ilə,
Anlama sən eşq müəmmasını!*

---

¹ Molla Pənah Vaqif, Əsərləri. Bakı, Azərənəşr., 1937, səh. 204.

*Zohdu oyub, eyləmə inkari-eşq,
Şəxs bulur eşq ilə mövlasını!
Qeysə əbəs vermə cünun namini,
Görməyəmək surəti-Leylasını.
Guşeyi-xəlvətdə oturma, kişi!
Bilmə haqın guşədə mənasını.
Qəsdin əgər yar isə gəl göstərim,
Varsa gözün eylə tamaşasvvi!
Sənətə bax, saneinə pey apar.
Dərk elə keyfiyyəti-inşasını.
Leyk hanı səndə bəsirət gözü,
Ta görəsən vəhci-dilarasını!..
Hu çəkib axır görəsən gu-bəku,
Tərk edəsən zöhdi-müəllasını.
Küffdə təqlid edəsən-şairə,
Zikr edəsən şeiri-müqəffasını! ¹*

-bu məhəbbət dastanını və onun qəhrəmanlarını doğru dərk etməyin nə qədər zəruri olduğunu, zahidlərin, avamların isə buna sadəcə "cünunluq" isnad verməsinin məhz nifrətə iayiq olduğunu Sabir öz şeirində gözəl göstərmişdir.

Məcnunun xarakterindəki ziddiyyətləri, mürəkkəbliyi alimlər də, şairlər də təsdiq edirlər. Ancaq bu məsələnin izahında çox müxtəlif görüşlərə rast gəlmək olar. Bəziləri bunu ilahiləşdirir, bəziləri təsəvvüfə aparır, bəziləri də qəhrəmanın yüksək məənəviyyəti, zəngin daxili aləmi, nadir şairlik qüdrəti, müstəsna idrak qabiliyyəti duyğuları ilə izaha çalışırlar. Əlbəttə ki, təzadlı, dumanlı, suallı, şübhəli düşüncələr Məcnuna kitablardan, nəzəriyyələrdən, mübahisələrdən yox, ağır ictimai

---

¹ İ.M.Ə.Sabir, "Hopopnamə", Bakı, Azərənşr. 1948, səh. 219.

şəraitdə keçirdiyi iztirablı həyatdan, düşdüyü çətin və anlaşılmaz vəziyyətlərdən irəli gəlir. Təmiz, saf, ülvi, müqəddəs insani bir məhəbbətlə həyata qədəm qoyan, gənc, ancaq bu məhəbbət yolunda, azad, qərəzsiz sevgi yolunda o qədər ağır, keçilməz maneələrə rast gəlir, bəla və müsibətlərə düçar olur ki, heç birinin mənasını anlaya bilmir. Ona görə də mənəvi aləmə, "yaradana", "haqqa", "nəqqaşa" üz tutaraq işgəncəli ömrünün nəhayətini, aqibətini, nəticəsini ancaq oralarda axtarır:

*Biz cahən məmurəsin mənidə virən bilmişiz,
Afiyəət gəncün bu virən içrə pünhan bilmişiz.
Gər özün dana bilir təqlid ilə surətpərəst,
Aləmi-təhqiqdə biz onun nadən bilmişiz.
Bixəbərlər şərbəti-rahət bilirlər badəni,
Biz həkimi-vəqtiz onu tökmüşüz, qan bilmişiz.
Bilmişizkim, mülki-ələm kimsəyə qılmaz vəfa,
Ol zamandan kim, onu mülld-Süleyman bilmişiz,
Ayrı bilmişən, Füzuli, məscidi meyxanədən,
Səhv imiş ol kim, səni biz əhlü-ürfən bilmişiz...¹*

Füzulinin qələmə aldığı sevgi dastanında baş qəhrəmanların-Leyli ilə Məcnunun kamil surəti ilə yanaşı epizodik surətlər də verilmişdir. Gənclərin valideynindən başqa Nofəl, ibn Səlam, Zeyd kimi bitkin surətlər, bu və ya başqa dərəcədə hadisəyə qarışan Saqi, Gərdun, Ahu, Kəbutər, Şərn, Ay və sair alleqorik surətlər verilmişdir. Bütün bu surətlərin xarakterində başlıca cəhət, əsas keyfiyyət saf məhəbbət, sevgiyə sədaqət məsələsidir. Bütün başqa məsələlər ikinci, üçüncü dərəcədə qalır.

---

¹ Divan, səh. 337.

Məhəbbət nəinki bu surətlərin mənəviyyatında, hətta ümumən həyatında hakim hiss və qüvvətidir.

Böyük şair epizodik surətlərdən də sevginin ecazkar qüdrətini, hər şeydən üstün olduğunu, ən yüksək mənə kəsb etdiyini göstərir. Hətta Məcnuna rəqib olan İbn Səlam surətini işləkən şair onun mənlüyündəki müsbət keyfiyyətləri, onun ali idrakını, xoş xasiyyətini, cazibəli hüsnünü qeyd edir. O, mötəbər adamdır, kübar içində məşhurdur, bəxtiyardır, zəngindir, mərifət əhlidir. Şair onu baş qəhrəmanı Məcnun ilə müqayisə edir.

İbn Səlam Leylini ova gedəndə görür, məftun olur və dərhal evinə qayıdır. Leyli üçün elçi getməyə ən ağıllı, münasib bir adam tapır. Bu adam kimdir?

*Əzm etdi binayi-rəsmi-peyvənd,
Tədbirlə buldu bir xirədmənd.
Kim, lütfilə söz qılanda təqrir,
Təqriri verərdi daşa təğyir!*

-belə bir şəxs, sözü ilə daşı da yumşalda bilən bir adamın elçiliyindən sonra İbn Səlam "xəzinələr açır, cəvahlər saçı", nəhayət, məqsədinə nail olur.

Təsvirdə, baş qəhrəmana-Məcnuna rəqib çıxan bir adamın təsvirində gözləmək olardı ki, şair rəqibin mənfə cəhətlərini qabardıb göstərsin. Elə olmur, şair hətta Məcnunun rəqibində də çirkin xüsusiyyətlər görmür. Daha doğrusu, belə bir adam ilə "ən yüksək xilqət" olan Leylini üz-üzə gətirmək istəyir. Leyli İbn Səlamı sevməsə də, ondan kənar olmaq istəsə də, İbn Səlam nəcibliyin-

də qalır. Leyli toy gecəsində öz dərđini ona danışandan sonra qızın bütün iztirablarına inanır, alicənablıq edir, fikrini tamam dəyisir, ona yaxınlıq etmir, "vəsldən" əl çəkib hicranı özünə ruzi edir.

*Meyl etmədi mütləq ol nigarə,
Hərgiz ona qılmadı nəzarə!..¹*

Deməli, Füzuli Məcnun kimi ülvi bir simanın sevgidə rəqibini də mənfi meyllər ilə səciyyələndirmir. Hətta Leylinin özü də bu iki aşiq arasında müqayisə aparanda ancaq mənəvi cəhətdən Məcnunun üstünlüyünü göstərir. İbn Səlam bir gənc, bir aşiq, bir insan olaraq diqqətə və hörmətə layiqdir, ancaq bu, Leyli deyən aşiq deyil. "Ey fələk, mənim muradım bu deyil, sən yanılırsan!".

Leyli fələyə belə kitab edir:

*Vəslin təvəqqe etdiyim yar,
Billah bu deyil, yanılma zinhar!
Ol nəqşi-səhifeyi-vəfadır,
Bu tərzi-cərideyi-fənadır.
Ol ğərqeyi-bəhri-zövqi-candır.
Bu məhvi-tənəümi-cahandır.
Ol xeyir yoluna rahbədir,
Bu başladığı təriqi-şərdir.
Cananəsi üçün ol dilər can,
Öz cani üçün dilər bu canan!
Mən onunam, ol mənim əzəldən,*

---

¹ Divan, səh. 298.

*Saxla bu əlaqəni xələdən!
Ey çərx, bu əqd olanda möhkəm,
Bəlkə yox idin, arada sən həm!...¹*

Deməli, Leylinin məhəbbətə olan münasibəti də adi, sadə məişət münasibəti deyildir. Bu, şairin özünün, sadə məişət münasibəti deyildir. Bu, şairin özünün, həm də Məcnunun münasibətinə tamamilə layiq və uyğundur. Leyli fəxr edlr ki, "Məcnun ilə bizim əqidəmiz" əzəldir! Məcnun bütün varlığını cananı yolunda fəda edən vəfadardır. İbn Səlam isə özü üçün sevgili axtaran adi adamdır. O, yüksək zövqlər dəryasına qər q olduğu halda, bu dünya nemətlərinin əsiridir. O, xeyir yolunun başçısı, bu isə şər işlərə mürtəkibdir.

Aşıqlər arasındakı fər q yalnız Leylinin münasibəti deyil, onların mənəvi cəhətdən tamamilə başqa-başqa adam olmaları, tamamilə başqa məslək yolçusu olmalarıdır.

Məcnun üçün vəfali dost olan Zeyd də poemada təmiz, saf, gözəl insan kimi səciyyələnir. O, da vaxtilə eşqə tutulmuşdur. O, da "büt sifətli Zeynəbin" yolunda:

*Çəkmişdi məhəbbətin cəfasın,
Görmüşdü məlamətin bəlasın....*

O, Məcnuna axıra qədər sədaqətlə xidmət edir, onun iztirablarını unutmurmağa çalışır.

Hər iki aşiqin vəfatından sonra Zeyd onların məzarına gözətçi nücavir olur. Bu qəbir ölkədə

---

¹ Divan, səh. 295.

böyük ziyarətgah olur. Hər gələn mətləbini buradan alır. Zeyd yuxusunda aşıqların guya cənnətdə bəxtiyar gəzdiklərini görür.

*Budur əsər-məhəbbəti-pak,
Xoş mərtəbədədir, edərsən idrak...¹*

III

"Leyli və Məcnun" poema janrının ən gözəl nümunəsi olmaq cəhətindən də çox əhəmiyyətlidir. Bu, bütün sətirlərində odlu bir qəlbin çırpıntıları duyulan ən yüksək məhəbbət dastanıdır. Məhəbbət nəinki qəhrəmanların xasiyyətnaməsini verən səhnələrdə, nəinki əhvalatın əsas istiqamətlərində, hətta ən xırda təfsilatda da başlıca məzmun, aparıcı xəttidir, poemanın canı və qanıdır. Bu yüksək sənət abidəsi haqqında indiyə qədər çox tədqiqat getmiş, çox əsərlər yaradılmışdır. Ancaq buradakı zəngin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, sənətin ən ecazkar lövhələrini təşkil edən parlaq şeir nümunələrini, onlardakı yaradıcılıq sirlərini dərinədən öyrənməyə az fikir və diqqət yetirilmişdir.

Məlumdur ki, lirik əsərlər, qəlbən gərgin həyəcanı və həyatını verən əsərlər həcmcə kiçik olur. Poema şəklində yazılan belə əsərlərin çoxunda biz lirikanın hər yerdə eyni dərəcədə olmadığını, təhkiyə səhnələrində azaldığını, ancaq tərənnüm yerlərində gücünü saxladığını görmüşük. Bu hökmü Füzulinin "Leyli və Məcnun"u haqqında vermək olmaz. Zahirən oxucuya belə gəlir ki, əh-

---

¹ Divan, səh. 345

valatın söylənən, nağıl olunan və ya "Ravi"nin dilindən deyilən hissəsində epik xüsusiyyətlər üstündür. Doğrudan da, bu yerlərdə hadisənin cərəyanı, münasibətlərin obyektiv tərəfi danışılır. Əslində qəzəllər, lirik ricətlərin özündə gördüyümüz yüksək həyəcan burada da dərəcəsini və qüvvətini saxlayır. Nə üçün? Əvvəla, ona görə ki, əhvalatın inkişafı burada qəlb həyatının, ruhi həyəcanların inkişafı deməkdir. Bu həyəcanlardan kənar da heç bir zahiri və daxili epizod yoxdur. İkinci, ona görə ki, böyük şair məişətdəki münasibətləri yox, bir-birilə qarşılaşan, üz-üzə gələn adi adamları yox, alovlanmaqda, yanmaqda olan iki vurğun qəlb sarsıntılarını təsvir edir. Bu aşuqların hər bir sözü, hərəkəti, işi və qayəsi həmin məftun qəlb hüdud bilməz həyəcan və tüğyanlardan doğub törəyir. Poemanın axırlarına yaxın Leyli və Məcnunun üz-üzə gəldiyi yerdə gözlənilməyən bir hadisə baş verir, Bir az əvvəl səhrada karvanı itirən, azıb sərgərdan gəzən Leyli, Məcnuna rast gələndə onu tanımamışdı. İndi İsa Məcnun Leylini tanımır və ya tanımaq istəmir. Leyli özünün hər bir qeyd və şərtədən uzaq olduğunu, Məcnunun ağışına girməyə hazır olduğunu deyəndə Məcnun kənara çəkilib, belə bir vüsala taqətsiz olduğunu iddia edir:

*Yaqmağa¹ məni yetər xəyalın,
Yoxdur mənə taqəti-visalın!
Ol gün ki, gözümdə var idi nur,
Gözdən üzünü qaçırdın, ey hur...
Eşq etdi binayi-vəsli mohkəm,*

---

¹ Yandırma.

*Mənidə məni sənünlə həmdəm!..
Məndə olan aşikar sənsən,
Mən xud yoxam, olki, var sənsən!...¹*

Əlbət ki, ömrünü məşuqəsinin yolunda qoyan, fani gün üçün də "rüsvay-i-xəlayiq" olan bir adamın öz arzusuna çatdığı yerdə birdən-birə üz döndərməsi təbii, şüurlu hərəkət sayılmaz. Bu, doğrudan da "cünunçuluq" əlamətidir. Ancaq böyük şair bunu da səthi, adi bir hərəkət saymır, aşiqin iztirablarla dolu, yaralı qəlbi ilə və qəlbin mürəkkəb həyatı ilə izah edir. Məcnun indi uğursuz bir eşqin mücəssəməsi olaraq qalmaq, Leylinin bakir xəyalı ilə yaşamaq və ölmək istəyir:

*Mən eşq gazərgəhində xakəm,
Elcümlə bilirməniki, pakəm!...²*

Deməli, yüksək həyəcan, dəruni əzab və iztirablar heç bir zaman aşiqin qəlbini tərk etmir, əksinə onu tamamilə romantikləşdirir, başqa aləmə, adiliklərdən uzaq olan mənəvi bir aləmə aparır. "Mən yoxam, mən də görünən ancaq sənsən!".

Sevgilisinə belə xitab edən aşiq özünün məhəbbət aləmində yox olduğunu, əriyib getdiyini iddia etməklə fəxr edir. Özü haqqında yaranan və şöhrət tapan faciəli sərgüzəştin dəyişməsinə, yüksək bir eşqin "adiləşməsinə", məhdud məişət səviyyəsinə enməsinə razı olmur.

Hissin əə həyəcanın eyni gərginliyini Leylini təsvir edən səhnələrdə də görürük.

---

¹Divan, səh. 322-333

²Yenə orada.

Bu yüksək həyəcanlı səhnələrin təsvirinə sərf edilən bədii vasitələr son dərəcə əlvan, incə, eyni zamanda müxtəlifdir.

Adətən söz təkrarları bədii ədəbiyyatda, xüsusən şeirdə nöqsan sayılır, dilin ağırlığına, ifadədə təsir gücünün zəifliyinə səbəb olur. Təkrir isə, əksinə, bədii dilə daha da güc, kəsər verir. Poemada rast gəldiyimiz eyni sözlərin hamısı təkrir olaraq ən gözəl bədii vasitələrə çevrilmişdir.

Füzuli, eşq zövqün zövqi var olandan sor! Burada həm eşq, həm zövq sözü təkrar olunur. Amma birinci dəfə Azərbaycan tərkibi, ikinci dəfə isə fars tərkibi kimi verilir. İfadənin sadəliyi, əmr şəklində işlənməsi nəticəsində fars tərkibinin özü də azərbaycanca səslənir.

Poemadakı söz təkrarlarının miqdarı və keyfiyyəti böyük şairin xalq dilinə, onun bütün zənginliklərinə, incəliklərinə vaqif olduğunu, onun təbiətini hər zaman, hər yerdə qorumağa səy etdiyini göstərir. Bu məharət isə şairin bədii lövhələr, mənzərələr yaratması üçün geniş imkan verir. Qadir bir rəssam eyni rənglərin müxtəlif tənəsübündən əlvan naxışlar yaratdığı kimi, şair də eyni sözün müxtəlif mənə və işarələrindən istifadə ilə yeni-yeni mənalar ifadə edir:

*Can sözüdür əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyirlər özgədir can!*

Birinci mənada söz can ilə eyniləşdirilir. Sözdə canın, qəlb ələminin varlığı təsdiq olunur. İkinci sətirdə isə canın nitq ilə əlaqəsiz olması iddiasının boş söz, mənasız olduğu göstərilir. Eyni kəlmə

burada nəinki başqa-başqa mənalarda, hətta tamam əks mənalarda işlənir, həm də hər iki sətir ayrılıqda aforizm kimi yığcam, təsirli, kəskin deyilmiş hökmdür.

Misralarda bir və ya iki kəlmənin təkrarına çox rast gəlirik. Bəzən isə yanaşı işlənən iki sətirdə dörd söz eynilə təkrar olunur:

*Zövq üzrə mey artırdı zövqim,
Şövq üzrə ziyad olurdu şövqim.*¹

Zövq, şövq, artırdı, üzrə sözləri təkrardır. İfadənin isə təsir gücü çox artmışdır.

"Leyli və Məcnun"dakı təkrirləri iki qrupa bölmək olar. Birinci qrup təkrirlərdə sözün müxtəlif mənalarından, yaxud eyni sözün başqa-başqa mətnlərdə verdiyi müxtəlif mənalardan istifadə olunur:

*Bilmək, bu yetər ki, bümək olmaz!*²

Yaxud:

*Qalmışdı məlamət içrə dün, gün,
Eə günü gün idi, nə dünü dün!*³

Göründüyü kimi, burada təkrirlər vasitəsilə eyni sözün başqa-başqa mənaları verilir. Belə ifadələr poemada olduqca çoxdur. Bunlardan bir neçəsini göstərmək olar:

---

¹ Divan, səh. 242.

² Yenə orada.230

³ Yenə orada.305

Od yandıra bilməyə bilirmi?¹
Ovsafi lətafətində söz çox,
Əltafi-mələhətində söz yox!²
Getdin oraya ki, getmək olmaz,
Yetdin oraya ki, yetmək olmaz!³

Kim gül dikən olmazü digən güll⁴
Olduqca əlində oldu xəndan,
Düşdükcə əlindən odu giryən⁵.
Bu vari yox eyləyən, yoxu var,
Yox varlığında zənnü inkar!⁶
Mən ondanü məndən ol ola dur!⁷

Bu sətirlərin hər biri özü-özlüyündə aforizm kimi də alınə bilər.

İkinci qrup təkrirlərdə əsasən rəəfhumun çoxluğuna, hərəkətin davamlılığma işarə olunur: Ləhzə-ləhzə, parə-parə, zəman-zəman, min-min, xərmən-xərmən, damən-damən, məxzən-məxzən, lə-baləb, pəse hey və s. kimi bu təkrarlar Füzuli şeirində danışıq dilinə yaxınlıq, ana dilinin təbiətinə sədaqət ilə izah olunmal;dır. Çünki bir çox klassik şairlərin belə təkrara "bəsitlik, sadəlik" kimi baxdığını və bundan qaçmağa çalışdığını demirik.

"Varə-varə" əvəzinə vararaq, "gedə-gedə" əvəzinə gedərək deməyə Füzuli sünilik kimi baxır. Böyük şair hər yerdə olduğı kimi, burada da bədii vasitələri, müəyyən sözləri məhz məzmun ilə, şeirin

---

¹ Divan, səh. 265

² Yenə orada, ssh. 249.

³ Yenə orada, ssh. 237.

⁴ Yenə orada, ssh. 249.

⁵ Yenə orada, ssh. 265.

⁶ Yenə orada, ssh. 247.

⁷ Yenə orada, ssh. 249.

daxili mənası ilə əlaqədar seçir. Leylinin dilindən deyilən və onun izzatlarını ifadə edən bir qəzəldə dərd¹ sözü iyirmi dörd dəfə təkrar olunur:

*Cida səndən bəlavü dərd hicranilə tutdum xu,
Qılır hərdəm mənə bidad dərd ayru, bəla ayru,
Bəlavü dərdə düşdüm ruzigarim böylə halim bu.
Bu yetməzmiki, bir dərd artırsan dərdimə sən həm!*

Göründüyü kimi, burada ifadələrin hamısı qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsini əks etdirmək üçün çox dürüst seçilmişdir.

Təcrübə göstərir ki, böyük şairin zəngin şeir dilinin bədii xüsusiyyətlərini, incəliklərini, ecazkar təsir qüdrətini müəyyənləşdirmək üçün onun hər bir əsərinin poetikası üzərində dərin, ətraflı elmi-tədqiqat işi aparılmalıdır.

---

¹ Divan, səh. 305.

FÜZULİDƏ AİLEQORİYA

*Könül! Ta var əlində camı-mey təsbihə əl vurma,
Nəmaz əhlinə uyma, onlar ilə durma, oturma!*

Təkcə bu beyt ilə dahi şair Məhəmməd Füzuli müasirlərinə, içərisində yaşadığı ictimai zümrələrə olan münasibətini bildirmişdir. Namaz əhlini, möminləri riya əhli, rindlərin işrət məclisini isə həyat məclisi, həqiqət aləmi kimi təsvir etmişdir. Bu əqidəni və təsviri şairin lirik əsərlərində gördüyümüz kimi, böyük həcmli süjetli əsərlərində də görürük. Birincilərdə hökm, xətm-i-kəlam şəklində, ikincilərdə isə daha çox rəmz, kinayə, məcaz sistemi daha münasib ifadə şəklidir. Xüsusilə şairin meyvə, məhəbbət, musiqi və dünyəvi ləzzət səhnələrinin təsvirinə həsr olunmuş əsərlərində bu münasibətlər daha aydın hiss olunur.

Şəriətin, ruhanilərin haram buyurduğu yaradıcılıq, sənət aləmi (musiqi, rəsm, ğina-oxumaq...) həmişə Füzuli şeirinin ən vacib, sevimli və zəngin obyektinə olmuşdur. Bunsuz nə məhəbbət, nə həyat, nə də əsl mədəni-məişət var. Heç təsadüfi deyil ki, ancaq musiqi alətlərindən təşkil olunmuş, həmin alətlərin dilə gəlib danışdığı, dilləndiyi xüsusi məclisdə şair özünü çox yaxşı hiss edir. Meydən, məzədən, dolu camdan söhbət

açanlar bəxtiyar, dərd-qəmdən uzaq sayır. Axtardığı həyatı, həqiqi hikmətləri musiqi alətlərinin hər birindən ayrı-ayrılıqda soruşur, onlar ilə maraqlı müsahibələr keçirir.

Alleqorik əsərlərə bir çox böyük sənətkarların yaradıcılığında rast gəlirik. Hətta Füzuli kimi lirikanın mücəssiməsi olan, məhəbbət müğənnisi kimi dünyaca şöhrət qazanan bir şairin də dahiyənə yazılmış alleqorik əsərləri vardır.

Bəzən sənətdə alleqoriyanı guya "əyanilik", asan anlaşılmaq, kütləvi bir mənəvi məhsul olmaq etibarilə daha münasib bədii vasitə sayırlar. Bu üsul ilə yazılan əsərlər nəinki yaşlara, hətta usaq ruhuna daha tez nüfuz edə bilir. Bəzən də sənətkarların, təqiblərdən qorunmaq üçün rəmlər, eyhamlara müraciət etməli olduğu zaman simvolik əsər yazdığını iddia edirlər. Şübhəsiz;, bu mülahizələrdə bir həqiqət olmamış deyildir. Ancaq buradan nəticə çıxararaq alleqoriyanı ya satira və ya usaq ədəbiyyatı adlandırmaq, orada yalnız tənqid, ya didaktika axtarmaq səhv olardı.

Böyük sənətkarların alleqoriyaya müraciəti yalnız bununla, əsasən bununla yox, başqa daha vacib, daha möhkəm bir zərurət və şəər ilə izah olunur. Bu sənətkarlar oxucudan əvvəl inikas olunan həyatın özünü, varlıqdakı mürəkkəbliyin sənətkar tərəfindən əhatəsi zərurətini nəzərə almışlar. Onlar bu mürəkkəbliyi əks etdirmək üçün varlığın özündən münasib real süjetlər, münəqişələr, surətlər, müqayisələr, məcazlar almağa səy etmişlər. Füzuli də Şərfin və Qərbin dahi sənətkarları ki-

mi alleqoriyadan məhz bu məqsədlər üçün istifadə etmişdir. O, iri həcmli alleqorik əsərlərinin əsasına xırda, məhdud məişət məsələlərini yox, zamanının ən kəskin ictimai ziddiyyətlərini, müasir məsələlərini, insan süurunu müttəsil məşğul edən mühüm əməli, nəzərl problemləri qoymuşdur.

Şahidi olduğu İran-Osmanlı vuruşma, çəkişmələrini, bunun isə Yaxın Şərqdə nə böyük qırğın və fəlakətlər törətdiyini şair oxucusuna göstərmək, hər iki ölkənin "gözünü qan tutmuş" hakimlərinə, mənəmlilik iddiası ilə insanları bədbəxtliyə salan şah və sultanlara nifrətini bildirmək istəyir. Şərab ilə tiryəkin ("Bəng və Badə") hər iki "həramzadənin" çarpışmasını simvolik şəkildə yazmağı münasib görür.

Məlumdur ki, şair təmsil kimi xırda şəkilli əsərlərə yox, böyük ədəbi formalara daha çox müraciət etmişdir. Onun bütün alleqorik əsərləri ("Səhhət və Məraz" (Ruhnamə), "Bəng və Badə", "Həft cam" (Saqinamə) böyük həcmli və geniş miqyaslı əsərləridir. Bu əsərlərdə heyvanat, nəbatat aləminə, mücərrəd varlıqlar yox, şəhər həyatından alınma, xüsusən müasir mədəniyyət aləmi ilə, məclis, işrət, musiqi, müalicə məsələlərilə bağlı səhnələrə daha çox yer və əhəmiyyət verilir. Buna görə də həmin əsərlərdə hadisələrin zahiri, təsviri cəhəti yox, daha mürəkkəb, daxili təhlili cəhəti, həmin hadisələrin ictimai, fəlsəfi mənasını araşdırıb müəyyənləşdirmək meylə daha bariz və güclüdür.

Şairin bu səpkidə yazdığı əsərlər içərisində daha səciyyəvi olan "Həft cam" poemasıdır.

Biz burada şairin başqa alleqorik əsərlərini deyil, "Haft cam" əsərini nəzərdən keçirəcəyik.

Bu əsər Füzulinin alleqoriya sənətindəki ustalığını və orijinallığını sübut etməkdən başqa bir də ona görə maraqlıdır ki, şairin müasir elmlərə, nəzəriyyələrə nə dərəcə dərindən vaqif olduğunu, real həyati səhnələrdən böyük əxlaqi nəticələr çıxarıb təbliğ etdiyini də göstərir.

Əruz vəzninin təqarib bəhrində (Fəulün-fəulün-fəulün-fəul), məsnəvi şəklində (a-a, b-b, v-v) yazılmış bu alleqorik poema müqəddiməsi il bərabər 15 fəsildən ibarətdir. Bütün klassik şeirdə dəb düşmüş olan sahiyə müraciət, həmdəm olmaq, onunla dərini bölüşmək, imdad istəmək, şairin başqa poemalarında olduğu kimi, burada da bütün fəsillərin müqəddiməsini təşkil edir.

Ancaq burada saqi poemının süjetinə kənardan gəlmə bir haşiyə, ünsür kimi yox, əhvalatın əsas iştirakçısı, üzvi, tərkib hissəsi kimi daxil olur. Hadisələrin işrət aləmi, musiqi alətləri dairəsində cərəyan etməsi istər-istəməz əhvalatda Saqinin iştirakını zəruri, təbii bir hala salmışdır. Müqəddimədə şair Saqi, Mey, Məclis, Piri-müqan haqqında çox tərifli sözlər deyir. Dünyada hər şeydən xəbər tutduğunu, hər məclisə baş vurduğunu, mey məclisindən yaxşı yer görmədiyini iddia edir; şair dünyanın dövrəmm da az qala qədəhə tabe olduğunu, hər sirri ulduzların hərəkətində, göy aləmində yox, məhz "yeddi cam" da həftənin hər günündə keçirilən işrətdə axtarmaq lazım olduğunu söyləyir:

Mütiast dövrən bə dovri qədəh,

*Zi dovri qədər cuy daim fərəh?..
Zi seyri kəvakib, məşov təlxxam,
Məcu cüz meyi-cam əziri həft cam...¹*

Tərcüməsi:

*Dövri-qədər ilə dolanır, bü ki, bu aləm,
Gəz dövri-qədəhdən tapasan şadlığı sən həml...
Səyyarələrin seyrinə baxdıqca tutalma,
Ver könlünü bu yeddi dənə mey dolu cama!..*

Şair Saqidən mey tələb edir. Ancaq bu tələb adi işrət məclisinin tələbindən, bu mey də adi meydən deyildir. Burada məqsəd kef, izzət arzusu deyil, başqa bir mətləb var. Burada şair adi həyat və münasibətlər səviyyəsindən yüksəklərə qabidiğini, mənəviyyat aləminə daldığını, hər şeyin bu aləmə tabe olduğunu, Saqinin də bu mənəvi aləmə yüksəlməli olduğunu qeyd edir. Şairin tələb etdiyi meyİ adi şərablardan, bu sözün müstəqim mənasmdan fərqləndirmək, həm də kökündən fərqləndirmək lazımdır. Burada şairin fəlsəfi axtarıslara, dərin düşüncələrə və hikmət aləminə üz tutduğunu aşkar görürük. Saqiyyə müraciətin özündə şair ürəyinin inətləbini belə deyir;

*Bə Saqiyyə-gülruş işarət nümay,
Rəhi bəstərə bər dili mən guşay!
Ke bərdar bər əz dili in fəqir,
Fitadəst ura bə mey dəstgir.
Meyi deh ki, girəd xirəd nur əzü,*

---

¹ Misalların hamısı şairin. "Əxtər" mətbəsinə 1308-ci ildə (hicri) çap olunmuş "Divan"ındandır, səb. 104.
Mənzum tərcümələr isə Böyükağa Qasımzadəninindir, "Revalyusiya və kultura" jurnalı, № 2,1941

*Nə on mey kir gərdəd xirəd dur əzu.
Meyi deh kəzu şəri xirəd nizam,
Nə on mey ki, dər şəər başəd həram.
Zi Saqi bə irşad piri-müqan,
Çü cami-giriftəm mənl-natəvan.
Əzan cam dil nəşeyi şövq yafıt...
Fərəh bər fərəh zövq birzövq yafıt...
Bə məm dəri-mərifət baz şüd,
Dili xaliyəm məxzəni raz şüd¹.*

Tərcüməsi:

*Söz ver o gözəl Saqiyə öz eşqini saçsın,
Könlüm üzünə bağlı olan yollan açsın.
Alsın bu fəqirin yükünü dərdli dilindən,
Qaldırsın ayağa tuturaq meylə əlindən.
Bir mey ki, əqil mülkü üçün nurlu çıraqdır:
Nəinki əqil şamü-səhər ondan uzaqdır.
Bir mey ki, şəriət oxusun onda nizami,
Birmeyki, şəriət deməsin kifr-hərami²
Piri-müqanhn eşqiilə saqidən, ey can!
Mən bağrı yanıq eylə ki, aldım ələ bir cam,
Könlüm evi yüksəldi göyə, nəşəyə doldu,
Ondan üzümə mərifətə yol açıq oldu.
Bomboş ürəyim oldu mənim sirrlər ocağı,
Allah kömək olsun, sənə ey sehrlə Saqi!...*

Əlləttə ki, burada şəriətin haram buyurduğu, insanı sərxoş edən, "onun aqlını aparan" adı meydən yox, mənəvi meydən, düşüncə, fikir, hiss alə-

---

¹ Divan, səh. 105.

² Tərcümədə oxucunun aşkar gördüyü kimi, mənə təhrifləri, orijinaldan yayınma halları varsa da, birinci təşəbbüs olduğunu nəzərə alıb istifadə etdik. Yeri gəldikcə, mənə təhriflərini göstərməyə çalışacağıq.

mindən, xüsusi bir zövqdən söhbət gedir. "Könülləri yüksəldən", "mərifət aləminə yol açan", "ürəkləri sirrlərlə dolduran" şərəbdən danışılır.

Poemanın hər fəslə bir musiqi aləti ilə söhbətə, düləşməyə həsr olunmuşdur. bu alətlər altıdır. Yeddincisi isə mütrübdür: 1.Ney, 2.Dəf, 3. Tar, 4. Ud, 5. Setar, 6. Qanun, 7.Mütrüb.

Hər musiqi alətinə bir fəsil həsr olunur. Hər fəsil bir camın keyfiyyəti, əhvalatı ilə başlanır. Fəsillərə müqəddimə şəklində verilən bu əhvalat bir tərəfdən mətləbə giriş rolunu oynayırsa, ikinci tərəfdən də Saqi ilə həsb-hal, dilləşmə, onun diqqətini məlum məsələyə cəlb etmək üçün verilir. Ayrı-ayrılıqda "Saqinamə" adlandırılan bilən bu müqəddimələrdə əsas məzmun: meydən, saqidən imdad istəməkdən, xarici aləmdən uzaqlaşmaq arzusundan, məlum sirrləri açmaq üçün çarə aramaqdan ibarətdir.

Bə mən deh zimən saz qafil mərat

Tərcüməsi:

Ver, ver mey içim, eylə məni qafil özümdən!

Bu müqəddimələrdən sonra şair musiqi alətlərilə bir həmdəm kimi söhbət edir. Hamısı ilə ümumilikdə bir məclis yox, hər birilə ayrılıqda məclislər tərtib edir. Şair Neydən bir çox sirrləri açmağı soruşur: Nə üçün sarısan, ürəyindəki qəm-qüssə nədəndir, nə üçün nalələrin yanıqlıdır?

Ney dil açıb bu "sirrləri" danışır. O, öz yaranışından şikayətli, narazıdır. "Qəlbim dərdlərlə dolu

olduğu üçün, rəngim də belə saralmışdır". Fələk, qəzavü qədər onu dünyaya gətirməklə olmazın bəlalara salmışdır. Ney özünün küləkdən, su və torpaqdan necə nəşəvi-nüma tapıb dünyaya gəldiyini söyləyəndən sonra yaranışın mənası hikməti haqqında fikir söyləyir. Müğənnini, həmdəmi dünya işlərinin mənasını axtarmamağa, fikir çəkməməyə, sərxoşlar kimi "gecə-gündüz meyxanələr küncündə asudə gəzməyə" çağırır. Dünyanın işi belə, borc-xərçdir. Hər kəs varlıqdan nə alırsa, onu da qaytarmalı olur: "Dünən ibrətli bir səhnə gördüm. Əkinçi tənəkdən sərəb çəkdi, əvəzinə ona su verdi. Tənək bağbanın əlindən su içdi, əvəzinə sirin şəhd qaytardı. Dünyanın bu hadisələrindən heç kəs yaxasını qurtara bilmir...".

*Mən əz atəşü abü, xakü həva,
Gereftəm dü-se ruz nəşvü nüma.
Zimən dadeyixiş həryek ribud,
Həmin mand dər mən ki, dər əsl bud.*

Tərcüməsi:

*Oddan ulu torpaq ilə həm abü havadan,
Tapdım iki-üç gün göyərüb nəşvü-nüma mən.
Verdiklərini sonra hamı aldı apardı,
Ancaq mənə o qaldı ki, əslimdə nə vardı.*

Göründüyü kimi, ney hadisələr haqqında fikir yürüdəndə həm onların zahiri tərəfini, həm də məna aləmini əhatəyə çalışır. O da çox maraqlıdır ki, neyin mülahizələri, mühakimələri müasir dini

ehkamın dediklərindən, mövhumı əqidələrdən çox-çox uzaqdır. O öz varlığını taleyə, qismətə və ya tanrının "əzəli" hökmünə yox, məhz təbiətə-torpağa, havaya, suya və günəşə bağlayır. Bu taleyin isə dünyada hər hansı qanundan, dini və siyasi ehkamdan və əqidədən güclü olduğunu təsdiq edir. Torpağa bağlı olan məxluqun heç biri onun əbədi qanunlarından, onun "borc-xərcindən" yaxa qurtara bilməz, hər şey öz əslini ifadə edib bürüzə verir. Neydən, biz həyat həqiqətini eşidirik. Böyük şair xüsusi, orjinal bir üsul ilə yaranış, varlıq haqqında çox maraqlı və zamanına görə çox mütərəqi fikirlər söyləyir. Ədəbiyyatda ney çox zaman "nalə, fəryad, şikayət" ilə səciyyələndirilmişdir.

*Dinlə neydən kim hekayət eyləyir,
Ayrılıqlardan şikayət eyləyir.*
(Rumi)

*...Agah ol görki, nəğimeyi-Ney, nəğmeyi tar...
Kir sədasından onun qarət olur səbrü qərar...*
(Seyid Əzim)

"Saqınamə"də isə ney insanı həyatı, varlığı dürüst anlamağa, dərk etməyə çağıran ayıq, gözüaçıq adam kimi verilir.

İkinci Camın əhvalatından sonra Dəf ilə söhbət verilir. Dəf ilə olan söhbətdə də şair dəfin halını soruşur, keçən günlərin, ölüb gedən padşahların aqibətindən xəbər tutmaq istəyir: Firudin hani, İsfəndiyar necə oldu; Cəmşidi-Cəm nə üçün camını itirdi, meydanlarda qılinc vuran at çapan

Süvarilər, adlı-sanlı pəhlivanlar indi hardadırlar?..

Dəf bütün bu "təhlili" suallara hikmətamiz bir cavab verib göstərir ki, onların hamısı dünya ehtiraslarından məhrum olduqları üçün indi rahsətdirlər, asayışdırlər. Sonra Dəf öz şəxsi "macərəsini" danışır. Dəf etiraf edir ki, məni adamları aldatmaq, dünya mülkünə bağlamaq, qafil etmək üçün göndriblər:

*Zənəd ərrə bər şaxi bar avari,
Büridən əz bəhri mən cənbəri.
Bə atəş dili-səng beküdəxtənd,
Cəlaçil peyi zivərəm saxtənd.
Səri bizəöani cida şod zitən,
Ke şüd pusti hasil əz bəhri mən.
Se növi-şərifü se cmsi-rəşid,
Qəmi-ərravü atəşü tiğ did.
Ke tərkiibi-mən hüsn itmam yaft,
Dəm əz feyzi-həsti zədü nam yaft.
Kinun mən həm əzdəsti hər biədəb,
Təpancə bə ru mixurəm nüzü şəb.
Ki şayəd sui-mən tü mayil şəvi,
Dəmi əzğəmi dəhr ğafil şəvi...¹*

Dəfin macərəsi da başqa işrət həmdəmlərinin "tərcümeyi-halı" kimi çox ibrətlidir. Dəfin də başı çox bələlar çəkmişdir. Onu meyvə verən bir ağacın budağından kəsiblər, odda yandırılar, bir "dilsiz, ağızsız heyvanın başını bədəmindən ayırırlar" ki, dəri əldə etsinlər. Cürbəcür zəhmətlər nəticəsində Dəf yaranıb. Nə üçün yaranıb? Yaşa-

---

¹ Divan, səh. 108.

maq, öz həyatında xoşbəxt olmaq üçün yox, insanları dünya malından və həvavü həvəsdən ayırmaq, kef məclislərinə cəlb etmək üçün yaranıb. Dəfin fikrincə, bu aləmə gələnlər bəxtiyardırlar, onlar bilmir və bilmək istəmirlər ki, gecə nə vaxt oldu, gündüz necə gəldi. Onlar mey nəşəsindən heç bir zaman ayrılmırlar, dünyanın gəlib keçəcəyi ilə maraqlanmırlar...

Bütün bu izahlardan, əvvəla, Dəfin bir musiqi aləti olaraq xarakteri, vəzifəsi, vəziyyəti aydın olur. İkinci tərəfdən də, Dəf şairin suallarına məqsədəuyğun cavab verir. Dəfin də mühakimələri Neydən geri qalmaq. Şairin verdiyi xasiyyətnamə həm faktik tərəfdən, həm də bədii məntiq cəhətdən olduqca doğru, həqiqətə uyğundur. Üçüncü söhbət tarü cəng ilə aparılır. Həmin İbrətli sözləri, taledən şikayəti tardan da eşidirik. Bu qayda ilə Setar, Ud, qanun dad danışdırılır. Bunların hamısından sonra məclislərə, bir növ yekun olaraq Mütrüb ilə söhbət verilir. Bu fəsli şair əvəlkilər kimi sual ilə yox, tərifi ilə başlayır. Bu həmdəm ilə məclisinin cənnətə döndüyünü, Mütrübün bütün həmdəmlərin əlini taxtaya bağladığını deyir və bu məharətin sirrini soruşur. Mütrüb özü də əvvəlki həmdəmlərindən ayrı cür cavab verir. Əgər əvvəlkilər öz peşələrini, vəziyyətlərini bir təsadüf ilə, rast gəldikləri adamların cəfası, əzabı ilə izah edərsə, Mütrüb bunu doğru yol saymır. Mütrüb öz peşəsindəki məharəti hər şeydən əvvəl "ruhani" bir feyz, mənəvi üstünlük ilə izah etmək istəyir. Başqa səbəblərə əl atmağı cəhalət sayır. Öz məharət və keyfiyyətini hər kəs özündə axtarmalı, özündən soruşmalı-

dır. Buna görə də Mütrüb əvvəlki həmdəmlərin hamısını pisləyir, onların ali məclislərə layiq olmadıqlarını, onlara sirr verməyin fəlakətli olduğunu göstərir.

Mütrüb musiqi alətlərini tamamilə mənfi cəhətdən xarakterizə edərək öz həmdəminə belə məsləhətlər verir, onu etibarsız həmdəmlərin xətasından qorunmağa çağırır:

*Məşov mayili geyr kəsrar¹ dust,
Həmişə xud əxxud şəniddən nikust
Bə Ney raz mekşay, kon süst ray,
Guşədə dəhanəst, hərzə dray.
Bə Dəf məsləhət nist izhari-dərd,
Kixahəd bə yek zərb təqrir kərd.
Məkün Cəngra məhrəmin hiç raz,
Ki miguyəd ura bəhər kuş baz.
Zi Ud ər tura həst razi bəhus,
Kixalist ziəsrarü əzəqlü huş!
Nəhankun zi Bənbur razi-dərun;
Ki əz pərdə rəzət nəüftəd birun,
Bə Qanun məkün razi xura əyanf
Ki darəd bə izhari on səd zəban.
Mülaqəti in firqə zon şüd həram,
Ki gəmmazi rahənd dar hər məqam².*

Tərcüməsi:

Qeyri kəsə bu dəhrdə meyl etmə, ey insan!
Dost sirrini dostun ürəyindən eşit, hər an!
Öz sirrini açma Neyə, saxla onu pünhan,
Çün ağzı açıqdır, danışır hərzə və hədyan.

---

¹ Ki əsrar.

² Divan, səh. 105.

*Dəfdən uzaq ol ki, işi ah ilə fəğandır,
Bir sillə ilə hər şeyi dünyaya açandır.
Öz sirrin ilə Cəngi dəxi eyləmə məhrəm,
Çün kiai qulağın bursa, açıb söyləyəcək həm.
Öz sirrini Tənbura da, gəl açma ki, səndən,
Gizli işini öyrənəcəkdir sənə düşmən.
Qanundan uzaq gəz, ona sir açma, kənar dur,
İzhar elməkçün çün onun yüz dili vardır.
Bu firq¹ hərəm oldu bütün xəlqə ki, onlar,
Dünya bazannda hamı yol bilməz olurlar...*

Göründüyü kimi, işrət məclisinin bütün üzvlərinin həm üstün, həm zəif cəhətləri göstərilir və insana məsləhətlər verilir. Bu məclisin iştirakçılarından olan Mütrüb bütün musiqi alətlərindən üstün tutulur.

Əvvəla, ona görə ki, o, təbiətin, məxluqatın ən şərəfli sayılan insandır. Onun məharəti, məsləhəti, sənət qüdrəti bütün həmdəmlərdən artıqdır. İkinci, ona görə ki, bu məclisin bütün daxili cəhətlərini cəsarətlə açıb tökür, insanı sayıq salmağa, etibarsızların fitnəsindən qorunmağa çağırır. Mütrüb insanı hər şeydən yüksək, insan nitqini hər bir hikmətdən uca tutaraq müsahibinə deyir:

*Məşov qafıl əz nitqi hikmət bəyan,
Ki dər cismi insan cüzü nist can!*

Tərcüməsi;

*Hikmətlər açan nitqdən heç olma uzaq sən,
İnsan bədənində budu can çünki əzəldən.*

---

¹ Zümərə, dəstə.

Buradan nəticə çıxararaq böyük şair yenə də həqiqi sözün şöhrətinə, nitqin mənaca zənginlik zərurətinə qayıdır, oxucusunu sözə böyük əhəmiyyət verməyə çağırır...

Elə söz de ki, eşidənlər bəhrəmənd olsun, həmişə səni yad etsinlər. Həmin sözün təkrarından utanmayasan, əksinə, iftixar hissi duyasan. Elə söz yarat ki, min cür mətləbi anlada bilsin, insanları səadətə, həqiqətə çağırsın. Sənin sözlərin mübhəm yox, gün kimi açıq, aşkar olsun. Başları dumanlatmasın, ürəkləri bulandırməsin, zehnlərə isiq, aydınlıq gətirsin. Müğənni kimi sənin sözlərin məclisləri bəzəsin, İnsanlara fərəh, şadlıq, yüngüllük gətirsin.

Şair əsərini aşağıdakı arzū ilə bitirir:

*Xoşa on ki, hər ca neşlənd cü mən,
Zi təqva nəkuyəd cüz əz mey soxən.
Əzon nəfsi-on badə kari-mənəst,
Ki keyfiyyət əş bər həmə rövşənəst¹.*

Tərcüməsi:

*Xoş ol kəsə hər yerdə mənim tək dolu camdan,
Meydən, məzədən söhbət açar daima, hər an.
Bir mey, məzə kir hər kəsə ta ruzi-əzəldən,
Keyfiyyəti məlumdur; o heç düşmədi əldən.*

Mütrübün dili ilə şair badənin vəsfini iftixara layiq bir iş kimi qiymətləndirir. Meyin də əldən düşməyən, ariflər məclisində həmişə əzizlənən bir nemət olduğunu söyləyir.

---

¹ Divan, səh. 116.

II

"Saqınamə" yaxud, "Həft cam" əsərinin quruluşu da çox maraqlıdır. Məlum olduğu üzrə, "Divan" ədəbiyyatında, şeir quruluşunun Özündə donmuş, ehkama çevrilmiş, hamı üçün qanun kimi sayılan ümumi qaydalara Füzuli də bir sıra əsərlərində qeyd-şərtsiz riayət etməli olmuşdur, köhnə formanı saxlamışdır. Həmin xüsusiyyəti burada da görə bilərik. Məsələn, əvvəlcədən seçilmiş vəzn (təqarüb) qafiyə sistemi (məsnəvi) axıra qədər saxlanır.

Ancaq bəzən əsərin quruluşunda o zaman üçün mütərəqqi bir təşəbbüs ola bilən müəyyən sərbəstliyə də yol verilmişdir.

Əsər ümumilikdə, yanılmırıqsa, üç yüz iyirmi altı beytdir. Həm məzmun, həm poemada tutduğu mövqə, vəzifə etibarilə eyni dərəcəli olan fəsillərin həcmi isə çox müxtəlifdir: müqəddimə otuz səkkiz beyt, birinci fəsil 34 beyt; ikinci fəsil 36 beyt; üçüncü fəsil 37 beyt; dördüncü fəsil 25 beyt, beşinci fəsil 26 beyt; altıncı fəsil 34 beyt; yeddinci fəsil isə 29 beytdir.

Fəsillərin əvvəlində verilən "Keyfiyyəti cam"... adlandırılan kiçik müqəddimələr (saqınamələr) həmişə 8 bejtdən ibarət olsa da, birinci fəsildə 9 beytdir.

Şərq şeirində məşhur, məqbul olan bir qayda da əsərin axırında müəllifin adının, ya təxəllüsünün nəzmə çəkilməsi, salınmasıdır. Burada çox maraqlı bir hadisəyə rast gəlirik. Böyük şairin adının

yalnız əsərin axırında yox, fəsillərin hər birində təkrar olunduğunu görürük. Həm də qəbul olunmuş qaydaya görə, son beytdə və ya misrada yox, fəslin axırından 5 və ya 6 misra qabaqda görürük.

Füzulinin adı; birinci fəsildə axırdan 6-cı; ikinci fəsildə axırdan 6-cı; üçüncü fəsildə axırdan 6-cı; dördüncü fəsildə axırdan 4-cü; beşinci fəsildə axırdan 6-cı; altıncı fəsildə axırdan 5-ci; yeddinci fəsildə isə axırdan 6-cı sətirdə çəkilir.

Bəlkə də bu, şairin şeir texnikasında ancaq formal, rəsmi bir qaydaya etina etmədiyindən, yaxud başqa bir səbəbdən irəli gəlir. Mümkündür ki, bu təkrarın həmişə müəyyən yerdə verilməsinin məzmun ilə, mətləb ilə əlaqəsi var.

Bir qayda olaraq, bu təxəllüs əsərin mətninə kənardangəlmə, bir imza kimi yox, şeirin üzvi tərkibinə daxil olan, mənanı zənginləşdirən bir surət kimi daxil edilir.

Bundan başqa bütün fəsillərin axırında isrət aləmindən birisinin, həyatın mənasını "meydə, məclisdə" axtaran bir adamın adı "bəxtəvər" kimi yad edilir, onun ünvanına qibtəli sozlər söylənir. Bu surət iki yerdə "rind", iki yerdə "sərməst", bir yerdə "xərabəti", iki yerdə də işarə ilə "o", (O kəs ki) şəkildə yad edilir:

Xoşa rindi bidari risva vü məst... (səh. 107).

Xoş ol Rind gəz təşneyi-Cami-mey... (səh. 108).

Xoşa on xərabətiyi-bədənuş... (səh. 110).

Xoşa on ki, sərməst iftadəst (səh. 111).

Xoşa on ki, sərməst xizəd zi gur... (səh. 113).

Xoşa on ki, rəft əz təbiət bədər (səh. 114).

Xoşa on ki, hərca nişinəd çümən... (səh. 116)

Göründüyü kimi, böyük şair bu fəsillərin hər birini bitkin bir əsər, ayrıca alındıqda da məna və əhəmiyyətini saxlayan bir şeir olaraq nəzərdə tutmuşdur. Musiqi alətlərinin hamısı birlikdə işrət məclisində iştirak etdikləri kimi, təklikdə də öz vəzifələrini ifadə etməyə qadirdirlər. Eləcə də həmin alətlərin vəsinə həsr olunan şeir aynılıqda alındıqda da öz mənasını saxlaya bilməli, məzmunu ifadə etməlidir. Buna görə də hər fəslin axırında həm təxəllüsə, həm də bütün deyilənləri yekunlaşdıran şairanə, bədii bir nəticəyə gəlmək əsərdə zərurət kimi qəbul edilmişdir.

İdeya və məzmun cəhətdən əsərin əsas qayəsi isə son fəsildə, Mütrüb ilə söhbət zamanı aydınlaşdırılmışdır. Yeddi camın səyyarələrlə, həftənin 7 gününü ilə, başqa müqəddəs "7"-liklərlə bağlı olduğunu da yəqin etmək lazımdır. Əsərin əvvəlində, Saqi ilə dilləşmə zamanı şair müsahibinə müraciət edərək şənbədən-şənbəyə, yekşənbədən-yekşənbəyə, düşənbədən-düşənbəyə... qədər insanı məst edə bilən şərab istəməsi də bunu aşkar göstərir. Əlbəttə ki, bu hissələrdə bütün klassik Şərq heirinə xas olan şairanə xitablar, suallar, romantik ricətlər və sairə şeirin ümumi ahənginə çox təbii, qüvvətli səslənməkdədir ki, bu da Füzuli şeirinin məlum, ümumi qüdrətindən irəli gəlir.

III

Füzulinin ərəb, fars dillərində yazılmış əsərləri son zamanlara qədər şairin ana dilinə tərcümə olunmamışdır. Hətta bunların bəzilərinin varlığı geniş oxucu kütlələrinə məlum deyildir.

Şairin əsərlərinin geniş və izahlı nəşri son illərdə başlandıği kimi, qeyri dillərdə olan yazılarının tərcüməsi də bu zaman başlanmışdır. Xüsusən alleqorik əsərləri həcmcə bir qədər böyük olduğundan onlar az tərcümə və nəşr olunmuşdur.

"Həft cam" əsərinin şair Böyükağa Qasımzadə tərəfindən edilən tərcüməsi demək olar ki, ilk müvəffəqiyyəti tərcümədir. Bu tərcümə 1941-ci ildə "revolyusiya və kultura" (indiki "Azərbaycan") jurnalının fevral nömrəsində "Saqınamə" ("Yeddi cam) adı ilə nəşr olunur.

Redaksiyanın həmin tərcüməyə jurnalda belə bir qeydi vardır: "Məlum olduğu üzrə, "Azərbaycan ədəbiyyatının böyük klassiki Məhəmməd Füzuli əsərlərinin çoxunu doğma Azərbaycan dilində yazmaqla bərabər, fars və ərəb dilində də bir sıra əsər yazmışdır. Jurnalımızın bu nömrəsində biz onun "Yeddi camı"-nın ilk dəfə azərbaycanca tərcüməsini veririk".

Basdan-ayağa mənzum olan bu şeir tərcüməsində bəzi ad və sözlərə dair qeydlər də verilmişdir.

O zaman hələ çox gənc olan, Azərbaycan şairi mütərcim, Füzuli şeirinin zəngin bədü xüsusiyyətlərini öyrənib mənimsəməyə, tərcümə işinə tam məsuliyyətlə yanaşaraq orijinalın bütün məiziyyətini saxlamağa çox səy etmişdir. Əsəri şairin üslubuna münasib olaraq əruz vəznində, qafiyə quruluşunu da olduğu kim, müsənvî ilə götürmüşdür. Aydınır ki, belə böyük bir əsərin şairanə tərcüməsi, xüsusən gənc şair tərəfindən edilən tərcüməsi nöqsansız olmayacaqdı. Əsasən müvəffəqiyyətli sayılan tərcümədə bəzi söz və ifadələrin mənasında dürüstlükdən yayınan, uzaq

olan momentlərə yol verilmişdir. Məsələn, üçüncü fəsildə "Tar və cəng ilə söhbət" bəhsində tərcüməçi həmin musiqi alətini iki alət kimi tar, bir də cəng kimi almışdır. Halbuki şairin burada məqsədi yalnız bir alət haqqında söhbət açmaqdır. Ayrı cür də ola bilməzdi. çünki hər fəsil məhz bir musiqi aləti ilə "münazirəyə", görüşə, söhbətə həsr olunmuşdur. Tarü Cəngi mütərcim Cəng və tar şəklində oxumuş və tərcümə etmişdir. Halbuki orijinalın ikinci, üçüncü beytindən tarın bir fərd olaraq alındığı aşkar görünür:

*Sərəm gərm bu əz meyi-lalə rəng,
Zəmani şüdəm həmdəmi tarü cəng.
Bəu köftəm ey kəştə zarü zəbun,
Çarə nalə dari tu əz həd fizun?..*

Göründüyü kimi, şairin tarü cəng ilə həmdəm olması, "Bəu" ona sual verməyi, "Sənin nə üçün həddən artıq nalələrin var..."-deməyi aydın göstərir ki, burada bir neçə yox, məhz bir həmdəmdən söhbət gedir.

*Füzuliyi-nakamra dər fəraq,
Bə yek müfdeyi-vəsl tər gün məzaq¹...*

*Beyti tərcümədə belə verilmişdir:
Bir vəsl ilə nakam Füzuliyə fərəh saç,
Canlandır ölən zövqünü, puç keyfini bir aq!..*

Aydındır ki, "ölən zövq", "puç keyf haqqındakı

---

¹ Divan, səh. 109.

qeydlər orijinalın mənasını vermir və verə də bilməz: "Puç keyfi" necə açmaq olar? Şeirin əslində şair Saqিদən vəsl istəmir, çünki süjetdən aydın göründüyü kimi, şair Saqi ilə bir yerdə, üzbəüz oturmuş həmsöhbətdir. Saqi ilə vəslə ehtiyac yoxdur. Belə bir xahiş məntiqsiz olardı. Şair Saqিদən vəsl müjdəsi, yarı ilə görüş xəbəri İstəyirdi ki, tərcümə bu mənanı dumanlandırmışdır.

*Xoşa on ki, sərməst iftadət əst,
İradət bə piri-müqan dadə əst*

*Nəmidanəd əz məstiyi-mey müdam,
Ki, saqigüdaməstü sağər güdam...¹*

Bu beytlərin tərcüməsi belə getmişdir:

*Xoş ol kəsə ki, şamü səhər məst düşüb əldən,
Piri-muğana oldu mürid can ilə dildən.*

*Sərməstiyindən tuta bilmir yer ayağı,
Bilmir ki, piyalə nədi, ya hardadı saqi...*

Tərcümənin bu yeri orijinalın nə məzmununu, nə də məlahətini dürüst verir. "Pir-muğuna" can və dildən mürid olmaq sərməst, xərabəti haqqında deyilməz. Mürid olmaq, beyt eləmək ayıq, mühakiməli adam haqqında deyilə bilər. Şeirin əslindəki məna tərcümədən çətin çıxarıla bilər.

Ayrı-ayrı fəsilərdə bu kimi təhriflər olsa da, şair Böyükağa Qasımzadənin tərcüməsi Füzuli şeirinin təbliğ edən ilk təşəbbüs kimi diqqətə, təqdirə layiqdir.

---

¹ Divan, səh. 112.

BÖYÜK MƏNƏVİ MÜASİRİMİZ

Klassik Şərq ədəbiyyatında əxlaqi, didaktik meyillərin güclü olduğunu adətən, həmişə qeyd edirlər. Nəinki humanizm ideyalarının dahi tərənnümçüsü olan Nizami Gəncəvidə, didaktikanın böyük ustadı sayılan Şeyx Sədidə, hətta materialist filosof Xəyyamda, sevda, məhəbbət müğənnisi xacə Hafızda, müdrik alim İbn-Sinada da Hüsni-əxlaqın, insani, mənəvi keyfiyyət və məziyyətlərin təbliğinə aid nəsihətamiz çağırışların aydın ifadəsini tapmaq mümkündür.

İstər Qərbdə və istərsə Şərqdə böyük klassiklər nədən yazır, necə yazır, nə yazır-yazsın birinci növbədə insana xitab etdiklərini, İnsanın zəngin mənəvi keyfiyyətlərini tərənnüm etdiklərini, insanları həyatda səadət yoluna çəkmək lüzumunu düşünmüşlər.

Firdovsinin həkimanə sözü min il sonra, indi də tərəvətini saxlamışdır:

*Təvana bövəd
Hər ke dana bövəd!*

(Bilən adam güclü olar).

Nizaminin oxucusuna dediyi bu məsləhət indi də qüvvətini itirməmişdir:

*Dəmiri ayna tək parlardan insan,
Pası silməlidir öz vicdanından!*

Sənətkarın böyüklüyü yalnız gotürdüyü mövzuların zənginliyi, qoyduğu müasir və tarixi məsələlərin kəskinliyi, ya eyniliyi ilə, seçdiyi bədii vasitə və şəkillərin orijinallığı, cazibədər olması ilə deyil, həm də insan zehninə və qəlbinə aşılamaq istədiyi fikir və hisslərin, mənəvi meyl və vərdişlərin adət və qaydaların gözəlliyi, üstünlüyü, mütərəqqi mahiyyətilə müəyyən edilir. Bədii ədəbiyyatda, şeirdə qədimdən bəri məhəbbət elə bir mövzudur ki, onun harada baslandığını, harada bitdiyini təyin etmək mümkün deyildir. Sağlam şüur, həqiqi İnsan olan yerdə həmişə məhəbbət vardır. Həqiqi sənət olan yerdə həmişə məhəbbət böyük mövzu olaraq yaşayır.

Ancaq eyni dövrdə, eyni xalq içindən çıxan qüdrətli iki sənətkar tapmaq olmaz ki, məhəbbətin inikası və ya tərənnümü hər ikisində eyni dərəcədə, eyni səviyyədə olsun və ya ictimai rəngdə, eyni cazibədə verilmiş olsun.

Doğrudur, Füzuli də Hafız kimi məhəbbət şairi olaraq şöhrət tapmışdır. Ancaq bu, heç də şairin yaradıcılığının yalnız eşq ilə məhdud olduğu demək deyildir. Onun bir sıra sırf ictimai, əxlaqi, tərbiyəvi məsələlərə həsr olunmuş əsərlərindən ("Hədiqətüs süəda", "Həft cam", müəmmalar və s.) başqa "Mətləül-etiqaq" fəlsəfi əsəri də var.

Ancaq Füzulinin lirik əsərlərində, məhəbbətdən bəhs edən aşiqanə şeirlərində də ümumi fəlsəfi, əxlaqi, tərbiyəvi məsələlərə aid çox mühüm, maraqlı və orijinal fikirlər, mülahizələr vardır. Misal üçün, Füzulinin çox da məşhur olmayan bir əsərini, daha doğrusu bir qrup şeirini alaq.

Şair ana dilindəki divanında qəzəllərindən, tərzi-

bəndlərindən, müxəmməslərindən sonra "Leyli və Məcnun" dastanından qabaq verilmiş olan hissə-Əlmüqtəat sərlövhəsi altında verilmiş bir silsilə şeirlər (qitələr, rübailər) vardır.

Şairin əsərlərinin Bakı çarında qitələrə sərlövhəsi ilə verilən bu əsərlər daha düzgün qruplaşdırılmış, janrlara ayrılmış, tarixən yoxlanmış və nömrələnmişdir¹. Divanın bu bölməsinə cəmi 42 qi-tə və 74 rübai vardır. Yəqin ki, şairin müxtəlif zamanlarda yazdığı, müxtəlif mənbələrdən ələ keçib toplanan bu şeirləri nəinki şəkil, janr, həm də məzmun, mündəricə etibarilə çox zəngin və müxtəlifdir. Burada həm sırf aşiqanə parçalar, həm elmi-fəlsəfi mülahizələr, əxlaqi, didaktik, təsviri, hətta satirik nümunələr görmək mümkündür.

Bu qitələr içərisində ən böyüyü:

Ey vücudi-kamilin ayinədari-feyzi-həqq,
Asitanın qibleyi-hacati-ərbabi-yəqin...

mətləilə başlayan 16 beytlük qəsidə ruhlu əsərdir. Yəqin ki, bu müəyyən, məşhur bir adama, şairə, xeyirxah münasibəti olan münasibətlərindən birinə həsr olunmuşdur. Qalan qitələrin 12, 8, 6 misradan ibarət olanları da vardır. Qitələrin hamısı əruz vəznində olsa da, ölçüləri, bəhrləri müxtəlifdir. Bunların içərisində ən qısa və sadə bəhrlərə rast gəldiyimiz kimi, uzun və mürəkkəb bəhrlərə də rast gəlirik:

---

¹ Füzuli, Əsərləri, I C, səh. 337, Bakı, 1944, EA Az. F. nəşriyyatı..

*Sevirəm ol nigari-simbəri
Ki, cəfa pişəvü sitəmkərdir...*¹

(Fəülətün, məfaüün, failün...) Yaxud:

*Qəm deyil əhli-qərəz eylərsə məndən məni-xeyir,
Qəm deyil əhli-həsəd bağılarsa mən misginə kin...*

(Failatün, failatün, failatün, failün)².

Bu parçada qafiyə quruluşu da müxtəlifdir. Məlum olduğu üzrə, klassik şeirin xarakter səkli dörd misradan ibarət olan və dərin fəlsəfi bir fikir ifadə edən rübailər adətən aşağıdakı qaydadad qafiyələnir:

*a-Canimdən olan zəxireyi-nitqi-həyat,
a-Cismimdə olan cövhəri-hüsni-hərəkət
b-Sərf olmadı məhbublərin eşqində...
a-Əfsus ki, bihudə keçirdim ovqat...*³

Göründüyü kimi: birinci, ikinci və dördüncü misralar həm qafiyə olduğu halda, üçüncü misra sərbəst buraxılır.

Klassik rübainin bu şəkil Füzulidə də saxlanmışdır. Ancaq bəzi nümunələrdə bu qafiyə quruluşunun da dəyişdiyini görmək olur. Məsələn:

*Xoş ol ki, dəmi-əcəl çəkərəm badeyi-nab,
Sərməst yatam qəbrdə ta ruzi-hesab,
Qovqayi-qiyamətdə duram məstü xərab,
Nə fikri-hesab ola, nə idraki-əzab.*⁴

---

¹ Divan, səh. 341.

² Divan, səh. 339

³ Divan, səh. 351

⁴ Yenə orada

Rədiflərlə verilən, aşiqanə məzmun daşıyan axırıncı rübailərin də qafiyə quruluşu belə, mürəbbelər səpkisindədir:

*Fəryad ki, eşq biqərar etdi məni,
Dərdü ğəm ilə zarü nizar etdi məni,
Xaki-səri-kuyində ğübar etdi məni,
Sərgəştəvü xarii xakisar etdi məni.*

Habelə:

*Gördüm səni əldən ixtiyarım getdi,
Baxdım üzünə, səbrü qəranm getdi.
Xak oldümü həryana ğubanm getdi,
Əlqissə qapmdan etibarvı getdi!.¹*

Qitə və rübailər məzmun etibarilə daha müxtəlif və maraqlıdır. Demək olar ki, bu parçalar şairin real həyat, İctimai münasibət ilə, müasir məişət ilə ən yaxından bağlı olan, rəsmi, ənənəvi təsirlərdən nisbətən uzaq olan əsərlərindədir.

Əvvəla, burada divan qaydalarına müvafiq olaraq müqəddəs şəxsiyyətlərə müraciət zərurəti yox kimidir. İkincisi, bu parçalar şairin bu və ya başqa bir həyatı hadisə, məsələ haqqında dediyi yığcam, hikmətamiz nümunələr, kəlamlardır. Bunlar yalnız elm, sənət mədəniyyət xadimlərinə yox, ümumən oxuculara xitabən yazılmışdır. Dördüncüsü və ən mühümü də budur ki, bu şeirlərin çoxu aşiqanə, intin məzmun daşıyan, bəzi müstəsnaları nəzərə almasaq, bəlkə hamısı əxlaqi, didaktik məqsəd daşıyan əsərlərdir.

---

¹ Divan, səh363.

Sübut üçün bəzi nümunələrin məzmununu şərh etmək lazımdır. Füzulinin bütün şeirlərində olduğu kimi, qitələrində də ilk nəzərdən aydın olmayan, örtülü mənalı, bir növ müəmmalı nümunələr vardır. Bu nümunələrin bir qismi şairin hadisələri, hissləri çox yüksək və mürəkkəb məcazlarla ifadə etmək meylindən və hünərindən irəli gəlsə, bir qismi də şeirə gətirilən vasitə və səhnələrin, yaxud sadəcə söz və ifadələrin tarixən məşrut olmasından, konkret bir aləm ilə, məkan, zaman, şərait, şəxsiyyət ilə, ya ehkam ilə bağlı olmasından irəli gəlir.

Bəzi ədəbiyyatçılar belə güman edirlər ki, şair öz beyt və rübailərində "qəsdən" çətinliyə, mürəkkəbliyə qaçmışdır.

Doğrudur, klassik Şərq şeirində, xüsusən qanun halına düşən divan qaydalarında guya çətin anlaşılan beytə bir hünər kimi baxılması halları olmuşdur. Hətta böyük realist ədibimiz Cəlil Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalında haqlı olaraq belə şeirə və bədii düdə bu cür xalqa zidd meylə kəskin istehza etmiş, gülmüşdür.

Ancaq Füzuli şeirlərində bəzən rast gəldiyi raiz mürəkkəblik və bəzən də məna ağırlığı heç də süni surətdə şeirə gətirilən, aydınlığı pozan qəlizlik deyildir. Burada tamamilə başqa bir vəziyyət görürük. Buradakı məna çətinliyi, daha doğrusu məna dərinliyi mövzunun özü ilə bağlıdır, məşrutdur. Bu şeirdə bəzən mövzunun, qələmə alınan mətləbin özü çox mürəkkəb olur. Bir də nəzərə alaraq lazımdır ki, zaman çox güclü bir amildir. O zamanlar yazılmış əsərlər içərisində müasir oxucudan uzaq olan, hətta ona qərribə

görünən söz, ibarə və mənalar olmaya bilməzdi. Bizim dilin, Azərbaycan dilinin çox ağır, çətin yollar keçərək, müxtəlif təsirlərə müqavimət göstərməli olduğunu və müxtəlif istihalələr keçirməkdən yaxa qurtara bilmədiyini də nəzərə alsaq, şeirlərdəki mürəkkəb ifadələrin səbəbi aydın olar. Hər halda dil və ədəbiyyat alimlərinin vacib vəzifəsidir ki, Füzuli kimi dahi bir sənətkarın hər hansı bir misrasında rast gəldiyimiz müəmmalı ifadəni açıb mənaca şərh etsin. Bu cəhətdən görülməli iş çoxdur. Çünki dahi şair hətta kütləvi oxucu üçün nəşr olunan, dərs kitablarında verilən. musiqiyə salınan əsərlərində müasir oxucuya çətin anlaşılan ifadələr vardır, aşağıdakı sətirlərin mənasına diqqət edək:

*Hicrin cigərini hər kimin qan eylər,
Tədriclə vəsli ona dərman eylər.
Zülfün kimi kim müddət ilə kafir idi,
Ləlin onu bir dəmdə müsəlman eylər!..¹*

Mövzu etibarilə bu rübai aşiqanədir. Tərkiblər, sözlər şeirə yad sözlər deyil. Ancaq gətirilən bədü müqayisə, məcaz mütləq şərhə möhtacdır. Burada gözələ, məşuqəyə xitabla deyilür:

Ayrılığın hər kəsin ki, cigərini qana döndərir, vəslinə çatmaq da ona müalicə edir. Necə ki, zülfün (saçın) uzun müddət kafir idi, amma ləlin (dodağın) onu bir dəmdə müsəlman elədi. Rübainin birinci beyti aydındır, ancaq ikinci beytində tarixən məşrut bir müəmma var. Məlum olduğu üzrə, qara zülfü klassik ədəbiyyatda kafir

---

¹ Füzuli, Əsərləri, I c., səh. 335.

(bimürvət, insafsız) kimi qələmə verirdilər. Ləl (dodaq) onu necə bir dəmdə müsəlman edir?

Dini ehkama görə, müsəlman olmaq istəyən kafir hər şeydən əvvəl kəlmeyi-şəhadət (Lailahə-illəl-lah...) deməlidir. Bunu da gözəlin "Ləli"-dodaqları deyir, beləliklə, kafiri-zülfü müsəlman etmiş olur. Din tarixinə, tarixə aid olan bu faktları və təfsilatı bilməyən oxucu üçün rübai anlaşılmaz olardı.

İkinci bir misal:

*Ta dövrədir daireyi-kovni-fəsad,
Mümkün deyil olmaq hərəkətdən şad,
Tasi-fələk içrə kəbətəyni-əncüm.
Göstərməz imiş hiç kəsə nəqşi-murad*¹.

Burada da məna şərh olunmalıdır: fəsadlar yayan, müfsil dünyanın hərəkətindən şadlanmaq olmaz. Necə ki, fələk təsində ulduzlar kəbətəyni (iki mikəbi)-heç kəsin arzusunu göstərməz (arzusunca olmaz)!

Adi halında ikinci beyti anlamaq çətindir. Ancaq spesifik bir hadisəni-nərd oyununu xatırlayanda, zərlərini (mikəblərin nərd təsində-taxtasında) ulduzlara bənzədildiyini nəzərə alanda, zərlərin heç kəsə öz istəyi kimi xai vermədiyini düşünəndə aydın olur ki, böyük şair necə mürəkkəb, həmdə maraqlı bir məcaz, bədii mənzərə yaratmışdır.

Şairin qitələrində çox rast gəldiyimiz belə maraqlı misallardan birini də gətirmək istərdik:

---

¹ Füzuli, Əsərləri, I c., səh. 335.

*Xeyli-ğəmin etdi nəqdi-səbrim¹ tarac,
Səbr ilə müyəssər olmadı dərdə ilac.
Rüxsarıma tökdü mərdümi-çəşmim qan,
Hinduyi görün, ləl verir Rumə xərac².*

Sənin qəmindən səbrim talan oldu. Gözümün bəbəyi üzünə qan tökdü (qan-yaş tökdü). Hindunu görün ki, ləldən Rumə vergi verir.

Bu rübai də mütləq şərh olunmalıdır. Klassik şeirdə, adətən üz, rüxsar ağ təsvir edildikdə avropalılar, ağ irqlər, "rumlar" nəzərdə tutulur. Göz bəbəyinin qaranlığı isə hindu ilə qiyas olunur. Gözdən üzə axan qan-yaş hindunun Avropaya (Ruma) ləl ilə vergi verməsi kimi təşbeh gətirilir. Doğrudur, çəkilən mənzərə mürəkkəbdir və müəmmalıdır, ancaq tarixən, faktik cəhətdən doğrudur və maraqlıdır.

Belə misalların sayını artırmaq olar. Bunlar bir tərəfdən dahi şairin sənətkarlıq hünərini, onun müasir mədəniyyəti yaxşı bildiyini ifadə edirsə, ikinci tərəfdən klassik şeir mədəniyyətimizin zənginliyini və dərinəndən-dərinə tədqiqat zərurətinin nəinki elmi, tarixi, həm də müasir, praktik əhəmiyyətini aydın göstərir.

Füzulinin əxlaqi və didaktik görüşlərini müxtəlif-fəlsəfi cərəyanlar, məktəblər, müxtəlif "izmlər" astarılır.

Ancaq əsl həqiqət budur ki, böyük şairin istər böyük, istər kiçik əsərlərində, istər gənclik, istər qocalıq dövründə yaratdığı əsərlərdə ən güclü və hakim fəlsəfə birdir. Bütün məşrut və məhdud cəhətlərinə, ziddiyyətlərinə, əlvanlığına baxmaya-

---

¹ Bəzi divanlarda omrüm yazılır.

² Füzuli, Əsərləri, I c., səh. 352.

raq nəticə etibarilə bu fəlsəfə insanlıq fəlsəfəsidir. İnsanlıq ədəb və əxlaqın üstünlüyü, saflığı, təmizliyidir.

İnsan-bütün dahilərin nəzərində olduğu kimi, Füzulinin də nəzərində "məğrur səslənən" ən böyük və sərəili addır. Böyük şair qələm qüdrətini həmin bu adın, kainatın əşrəfi olan insanın, insan ləyaqəti, insan mənəviyyatınınm ecazkar tərənnümürə həsr etmişdir. Ancaq Füzuli aşkar görürdü ki, əslən, təbiətən tənüz və yüksək amal üçün yaranmış olan, yaşamalılı olan insan məfhumu feodal dünyasında müasir ictimai münasibətlər, çəkişmələr, didişmələr, zülm vasitəsilə alçaldılmışdır, məcrasından yayındırılmışdır. Şairə görə, insan bəzən elə çirkin "günah"lara "mürtəkib" olmuşdur ki, nə dünya, nə din qaydalan, nə şəriət, nə əxlaq, nə "ədəb" ilə, heç bir vəch ilə bəraətləndirilə bilməz.

İnsanlarda, cəmiyyətdə məhz yüksək insani keyfiyyətlər, azadlıq; fərdlər arasındakı münasibətlərdə saf məhəbbət, səmimiyyət, ədalət, həqiqət, incəlik, zəriflik, həmcinsinə hörmət axtaran və tələb edən şair çox zaman, xüsusən hakim dairələr-ə bunun əksini görürdü. O, görürdü ki:

*Müttəsil mərifət əhlini ayaxlara salıb,
Fələki-süfda qıhr möhnətü qəm pamalı.
Ol ki, cahildir, ədib cümlə mumdin hasil,
Etibar ilə qılır məsnədi-qədrin ali...¹*

Onu da görürdü ki, müasir dövlət dairələri, ehkam və qanunlar nəinki ictimai ədalətsizliklərə

---

¹ Füzuli, Əsərləri, I c., səh. 349

qarşı çıxmır, əksinə, rəvac verir, bunları bəraətəndirir, qanuna salır, əbədiləşdirmək istəyir. Din və qanun "vəkill" sayılan vaizlər arif adamların dərk etdiyi həqiqətlərə "pərdə çəkmək" üçün məscidlərdən, minbərlərdən istifadə edir, sağlam mühakiməni, düşünməyi qadağan edir, insanları kor-koranə dini ehkama inanmağa və səcdə etməyə çağırırdılar. Bu çağırışlar isə, axirət, cənnət-cəhənnəm, qiyamət haqq-hesabı ilə, təhdidlərlə təsbit edilirdi. Vaizlərin yalan, hiylə və cəhalətlə dolu təbliğatına acı-acı gülərək böyük şair düşməninə xitabla deyir:

*Mey nəfyini eyləyib şüar, ey vaiz!
Duttun rəh-təni-eşqi-yar, ey vaiz! ¹
Ərkü-meyü məhbub edirik cənnət üçün,
Şərh eylə ki, cənnətdə nə var, ey vaiz?!*

Sağlam mühakimə və məntiqdən məhrum olan vaiz sevgini də, musiqini də, mey-məclis ləzzətini də nəh edir, günah adlandırır. Bu nemətlərdən istifadə edənlərin cənnətə buraxılmayacağına hokm verir...

Şair çox gözəl, məntiqi sual verir; bu nemətlər, olmayan cənnət kimin nəyinə lazımdır?

Şair dərin nifrətini ifadə edərək, "məhəbbət adını məzmun edən" surətpərəstlərə, elmi, şeiri şəxsi mənəfət və zorakılıq vasitəsinə çevirmək istəyən mənəsbərəstlərə, yalançı şairlərə, "namərbut əlfəz" sahibi olan qafiyəpərdazlara, yalançılara, iddialı kəmsavadlara, insafsız hakimlərə, qudurğan vəzirlərə, tamahkarlara, paxıllara və sair çirkin

---

¹ Füzuli, Əsərləri, I c., səh. 357,

mənəvi sifət sahiblərinə qarşı çıxır, müasirlərini hüsni-əxlaqa çağırır.

Böyük şairin bu arzu və çağırışları kökündən pozulmuş, hiylə və zülm əsasında qurulmuş olan feodal cəmiyyətinə, bu cəmiyyətin tərbiyə normalarına nə qədər təsir etdi. Bu, tamamilə başqa məsələdir. Burada təqsir nə şairdə, nə şeirdə, nə şeir dinləyicisi və oxucularındadır. Hakim dalgələrin qılınc gücünə pozula bilməyən nizami, əlbət ki, şeir ilə, hətta ən qüvvətli, ən təsirli şeir ilə də sarsıla bilməzdi. Doğrudan da sarsıla bilməzdi. Ancaq şair uzaq əsrlərin dərinliklərindən, insan zəka və mərifətinin yüksək zirvəsində duraraq böyük gələcəyə, səadətinə inandığı xoşbəxt insanlara xitab edərək ən yüksək əxlaqi keyfiyyətləri etimad və etiqadla təbliğ etmişdir. Füzuli heç bir zaman gələcəyə inamını itirməmişdi. Əksinə, bu inam onun dahi ilhamına qüvvət və istiqamət vermişdir. Füzuli şeiri hüdud bilməz romantik uçuşları ilə əngin fəzaları seyr edəndə, ideal və sadıq məhəbbət uğrunda həyatını verən aşıqın çəşmə, şairanə hisslərini tərənnüm edəndə, müztərib və şikəstə qəlbin acı fəryadları ilə səsləşəndə də həyatı zəminəsini, idraka sədaqətini, elmə, maarifə, mədəniyyətin gələcəyinə inam və istinadını itirməmişdir. Yaşadığı günlərin sarsıntı və iztirabları nə qədər çox olmuşsa, böyük şairin bunlara qarşı qəhrəmana layiq mənəvi müqavilməti də artmışdır. Sanki böyük şair zamanının xarakterini dərinlən duymuş, müasir vəziyyətinin məhz ağır kədər ilə, iztirablarla dolu əsərlər ilə ifadəsi mümkün olduğuna inanmışdır. Farsca divanın müqəddiməsində bunu açıq ifadə

edərək deyir:

*Nə pəndari ki', başəd zövq dər köftari-bidərđi,
Ki, ney dərđi dərđuni-dil nə dađı dər cigər darəd.
Nəmi bəxşəd söxənra zövq eyşü işrətü rahat,
Söxən gəz möhnəta ənduhi qəm xizəd əsər darəd...¹*

Tərcüməsi:

*Ciyərdə dađı, könüldə məlali olmayanm,
Sözündə sanma ola zövqü oxşayan qüdrət.
Fərəhlə eyş zövq bəxş edə biiməz,
Sözün canı sayılır qüssə, qəm, kədər, möhnət...*

Doğrudur, böyük şairin bu şeirdəki hökmləri ümumi xarakterdədir. Ancaq şübhə yoxdur ki, qəmin, qüssənin hakim olduğu müasir zəngin şeir və sənət materialının təhlili rətiçəsində verilmişdir.

Füzuli şeirini ilk dəfə gözəl təhlil edən, ona dərin məhəbbət və miinətdarlıqla yanaşan, o böyük şeir dahisinin mənəvi iztirablarını dərindən duyub demək istəyən məşhur ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli hələ yarım əsr bundan əvvəl belə yazmışdır:

"Qədim Yunanıstanda şüəra sinfi bir qissə və hekayət yazmaq istədiklərin əsnada "muza" adıridə şeir ilahəsinə ricu edib ondan kömək və mədəd düərdilər. Bu adətə oxşar əski əcəm və ərəb və türk şairləridəxi Saqiyyi-safzəmirə və sadəruyə üz çöndərib ondan kərəm və hümmət dilərdilər. Füzulinin "Leyli və Məcnun" qisseyi-pürqüssə və

---

¹ Farsca divan, əlyazması, səh. 21.

məlalının ibtidai və intihasında və hekayənin bəzi məqamlarında yazdığı saqınamələr onun ən xoş məzmun və dilpəzir kəlamlarından ədd olunsa gərəkdir. Bu saqınamələrdə o qədər mühəssənət, lətafət və movzuniyyət vardır ki, onları yazmaq başa gələsi deyil. Onları diqqət ilə oxuyanlar bir tərəfdən dünyayi-dunin qeydindən və nəfsi-şumun hirs və təməmindən, alçaq və rəzil əməllərdən, pis işlərdən, fasid və batil fikirlərdən xilas olub nuraniyyət kəsb edilərsə, digər tərəfdən onların qəlbi bir növ məhzun və könlü tutğun olur. Bu halə səbəb oldur ki, Füzuliyi-şikəstə-halın qələmi-gövhər-sənci tökdüyü dürri-safm əksəri gözdən tökülən əşgi-müsəfaya bənzəyir, ninki şadlıq çəməninə yağan baranə!

Füzuli, demək olar ki, möhnət yükünün barkeşi olub aləmi-insaniyyətdə tamam çəməndələrin və möhnətkeşlərin yüklərini götürmək və məzmların halına yanmaq üçün xəlq olunmuşdur. Füzulinin ah-nalələri qarelərə dəxi sirayət edib onları da özü ilə atəş və hüzn və ələmə yandırır. Əmma bu yanmaqda bir feyz və səadət və ülviiyyət vardır ki, atəşə yanan istər ki, bir də yansın. Bu cansuzluq-pərvanənin şəm başına dolanıb yanmağına bənzəyir..."¹

FİRudin bəy Köçərli dahi şairin sənətindəki qüdrəti düzgün təyin etmişdir.

Böyük demokrat ədibimiz C.Məmmədquluzadə 1925-ci ildə "Füzuli" sərlovhəli məqaləsində yazmışdır: "...Rəhmətlik Füzuli "Molla Nəsrəddin" in birinci nömrəsindən başlayıb bu günə qədər məc-

---

¹ F.B.Köçərli, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, I c., I hissə, Bakı, Azərənşr, 1925, səh. 29-30.

muəməzədə iştirak etmiş və şeirlər yazmışdır... İnanmırsınız, götürün "Molla Nəsrəddin" məcmuələrinin 20 illiyini tökün qabağınıza, hansı şeirə baxsanız görəcəksiniz ki, onda Füzulidən bir duz vardır... Keçmiş əsrlərdə gələn sədilər, Füzulilər o qədər xalqın həyatını əhatə edə bilən bir şair olmuşlar ki, birisi azərbaycanca, birisi də farsca deməmiş bir söz qoymuyubdur. Bizim əruz şairlərimiz də şeir yazanda Füzuli gəlib durur gözünün qabağında, deyir ki: öləsən də, mənim təsirimdən çıxma bilməyəcəksən. Molladan yazmaq istəsən yazmışam. Varlıdan yazmışam. Rüşvətxördan yazmışam. Bütün işini-gücünü, dərşini buraxıb şeir yazanlardan yazmışam. Müxtəsər, hər şeyi əhatə eləmişəm. Nə qədər bu üsul varsa, mən də varam...

Füzuli azərbaycanlıdır. Çünki dili Azərbaycan dilidir. Onun məktəbi-ədəbisi bizim şairlərin başına girib, bütün əsərlərində bir Füzuli ruhu görülməkdədir. Füzuli Soltan Səlim, Soltan Süleyman, Şah İsmayıl, Şah Təhmasib dövrlərindəki insan qırğınlarını görüb, feodal dövrünün ən qızğın vaxtında yetmişmiş bir şairdir. "Molla Nəsrəddin" sözünü qurtarıb deyir ki, Füzuli diridir, Füzuli, şeir dövrünün hazırladığı, yeniliyə məğlub olmaz və sarsılmaz bir qüvvədir..."

Mirzə Cəlil Füzulinin ədəbiyyat tariximizdəki müstəsna mövqeyini dürüst qeyd edir, onun sənətinin ədəbi məktəbinin ölməzliyinə inanır, əsrlər boyu ədəbi nəsillərin ondan öyrəndiyini və öyrənəcəyini göstərir. Mirzə Cəlilin məqaləsində ən yeni və ən maraqlı

cəhət şairin yaradıcılığındakı müasirliyi ön plana çəkmək və daha qabarıq göstərməkdir. Doğrudan da, Füzulinin öz dövründə müzakirə və münaqişəyə qoyduğu ictimai məsələlərin çox mühüm bir qismi indi də tərvətini itirməmişdir. Mövhumata, cəhalətə, zorakılığa, hiyləyə, süründürməyə və s. ictimai mərəzələrə qarşı Füzulinin açdığı mübarizə şəklini, həcmi dəyişsə də, yenə davam edir. Ancaq yeni cəmiyyət, Füzuli və Füzuli kimi dahilərin müqəddəs amalının təntənəsi yaratmağa, insanları saf və bəxtiyar bir həyat tərzinə gətirməyə qadirdir.

Füzuli haqqında bir çox ədib və şairlərimiz ya şeir, ya nəzirə, ya mülahizə, məqalə yazmışdır. Məşhur Azərbaycan şairi, şeirimizin bayraqdarı Səməd Vurğun həmişə Füzuli sənətinə pərəstiskar bir münasibət bəsləmişdir. Şairin ən məşhur vətənpərvər qəhrəmanı Vaqif düşməyə qarşı mübarizəsində Nizami, Füzuli adı və sənəti ilə fəxr edir. Səməd Vurğun bir sıra böyük və ya kiçik həcmli lirik əsərlərində Füzuli şeirini, ənənəsini hörmət, məhəbbətlə yad edir.

Mənfur keçmişin ağır işgəncələrini, nakam məhəbbətin faciə və iztirablarını xatırlayanda birinci növbədə ülvi məhəbbətin parlaq timsalını, Leylinin, Qeysin yanıqlı macərəsini qeyd edir. Azərbaycan qadınlarının ağır keçmişini xatırlayanda, bəstələrin hansı yollardan keçib bəxtiyar həyata gəldiyini göstərəndə də Leylinin nisgilli həyatı göz önündə dayanır.

İlk təyyarəçi qıza ithaf etdiyi "Leyla" seirini¹ belə başlayır:

---

¹ "Molla Nəsrəddin" məcmuəsi, № 21, 1925, 23 may.

*Füzuli çataraq sıx qaşlarını,
Leylinin eşqinə saldı Məcnunu.
Axıtdı həsrətlə göz yaşlarını,
Bizə xəbər verir tarixlər bunu.
Sevişən iki qəlb, duyan iki qəlb,
Döyünüb çırpındı daş qəfəslərdə...
Aşiqin dərdinə "eşq oldu səbəb".
Asıldı ortadan bir qara pərdə,
Məcnunun bəxtiyar və gənc yaşında,
Axır qərargahı oldu biyaban;
Quşlar yuva saldı onun başında,
Leylinin gözündə bulandı ümman...*

Şair bu qəmli dastanı xatırlayanda, Füzuli sənətinə olan sonsuz hörmətini ifadə edəndən sonra əsrlərin dərinliklərində, tarixin qəmli səhifələrindən ayrılaraq bu günün Leylasına, azad Azərbaycan qızlarının nail olduğu səadətə işarə ilə yazır:

*Nə mən Məcnun kimi çöllərdəyəm, bil,
Nə sən Leyli kimi hicran xəstəsi,
Bizim qismətimiz göz yaşı deyil,
Bizimdir yaşamaq, gülmək həvəsi...
Göylərə hay vurub hayqıranda sən-
Sular sakit axır, udur səsini. Leyla!
Yollardakı hər bir düşərgən,
Dəyişir dünyanın xəritəsini. ..."¹.*

1925-ci ildə Füzuli xatirəsinə xüsusi kitabça nəşr etdirən "Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyəti" həmin kitabın müqəddiməsində böyük şair haqqında yazmışdı:

---

¹ Vurğun, "Azad ilahəm", Bakı. Azərənəşr, 1939, səh. 44

"Füzuli kimi aləmşümul bir şairin var və yoxundan xəbər tutmamaq ən böyük günah, ən böyük nankorluq olardı. İştə Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyəti o qiymətdar atasının ədəbi bir şərəf olan övladını hörmətlər, şükranlar ilə anaraq həqiqi oğulluq borcunu əda etməyə çalışır..."¹ Həmin illərdə və sonralar Füzulinin sənətinə bir sıra nəzirələr, ithaflar yazılmış, məqalə və kitabçalar nəşr edilmiş, böyük şairin yaradıcılığının geniş tədqiqinə başlanmışdır. İndi respublikamızda elə bir şüurlu vətəndaş tapılmaz ki, böyük şairin dərin mənalı, ülvi məqsədli, bahar tərəvətli, nəğmə təsirli əsərlərinin heç olmasa bir qismi ilə tanış olmasın və Füzulinin adı ilə fəxr etməsin.

Ancaq müasir oxucu "əşgi müsəffaya bənzəyən" bu şeir incilərinə kədərlənməklə kifayətlənmir. Xüsusən bu gün, dahi şairin vətənidən-Azərbaycandan savadsızlığın qovulduğu bir zamanda, yeni nəslin böyük bir hormət və məhəbbətlə Füzuli şeirini öyrənməyə başladığı bir zamanda biz daha böyük bir hisslə yasayırıq. Azərbaycan xalqı mütərəqqi bəşəriyyətə bəxş etdiyi bu böyük düha ilə fəxr edir. Onunla da fəxr edir ki, şair öz xalqının, gələcək nəslin qəm və möhnətdən xilas olması yolunda böyük vətəndaşlıq kədərilə ağlamış, insanları gözü yaşlı qoyan ictimai quruluşun "bünövrəsini selə vermək üçün" ağlamışdır.

Biz nəhayət onunla fəxr edirik ki, bəşəriyyəti zülmədən, məhkumiyyətdən və göz yaşlarından əbədi xilas etmək uğrunda aparılan tarixi mübarizələrin ön sırasında gedən və ictimai inqilab bayrağını ilk dəfə qaldıran xalqlar sırasında

---

¹ "Füzuli", Azərbaycan Ədəbiyyatı Cəmiyyətinin nəşriyyatı, 1925, Səh. 4.

böyük şairin mənsub olduğu qəhrəman Azərbaycan xalqı da vardır.

İndi böyük şairin əsərləri on min nüsxələrlə, bir neçə dildə nəşr olunur, məktəb proqramlarında, dərsliklərdə tədris olunur, musiqiyə salınır, səhnələşdirilir, göylərə səs salan radiolarla dünyaya yayılır. Böyük şairin heykəli Bakının görkəmli yerlərindən birində qürur və iftixarla dayanmışdır. Onun adı ilə küçələr, məktəblər, kitabxanalar, mədəniyyət evləri və sairə adlandırılmışdır. Azərbaycan şeirinin qabaqcıl nümayəndələri dahi şairə, bir doğma övlad məhəbbətilə, xələf şagird sədaqətilə bağlanaraq onun möcüzəvi sənətkarlıq sirrlərini öyrənir, sənətlərini təkmilləşdirirlər. Füzulinin ölməz sənəti onu öz xalqına və eləcə də tərəqqipərvər bəşəriyyətə elə möhkəm bağlamışdır ki, nə zaman, nə məkan, nə din, nə dil fərqi onu müasir qabaqcıl insanlardan ayıra bilməz:

*Gör nə sultanəm məni-dərviş kim feyzi-söxən,
Eyləmiş iqbalimiasari-nüsrət məzhəri.
Hər sözüm bir pəhləvandır kim bulub təyidi-həqq,
Əzm qıldıqda dutar tədric ilə bəhrü bəri,
Qanda kim əzm etsə mərsumu məvacib istəmz,
Qansı mülkü tutsa, dəyməz kimsəyə şuru şəri...!¹*

Doğrudan da, Füzuli şeirinin fəth etdiyi "mülk" hədsiz, hesabsızdır. Bu şeir milyonlarla qəlbləri fəth etmişdir. Kimsəyə nəinki şüur-şəri dəyməmiş, əksinə, qəblərə münəvvərlik, saf məhəbbət, təmiz, pak hisslər, yüksək mənəvi zövq və iisani ləyaqət gətirmişdir. bu şeirin "fəth" etdiyi qəblərə

---

¹ Füzuli, Əsərləri, I c., EA Az, F. nəşriyyatı, 1944, səh. 347.

yad və yabançı hisslər və fikirlər çətin yol tapa bilər.

Füzuli dühasının mənəvi nuru müasir şairlərimizin hər birinin zehmində cəlvələyə bilər və cəlvələyir. Çünki şeir günəşi zamanından, məkanından və dərəcəsiindən asılı olmayaraq, hər bir yerdə qəlbləri işıqlandırmaq məqsədi daşıyır...

Həqiqi sənətin və şeirin zəngin, əlvan mənə şüaları qəlblərin ən dərin guşəsini də işıqlandırır. Belə bir qüdrət və şərəf hər kəsdən əvvəl dahi Füzulinin ecəzkar şeir sənətinə aiddir.

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən.....	3
Başlangıç.....	5
Füzuli şeiri haqqında.....	12
Qəzəllər haqqında.....	34
Bədii dil xüsusiyyətləri.....	53
Mənzərələr.....	106
Şeir mədəniyyəti-texnika.....	114
Bədii məntiq.....	138
Lirika.....	160
Bədii nəsr.....	191
"Rind və Zahid".....	201
Nizami və Füzuli.....	214
Ölməz məhəbbət dastanı.....	258
Füzulidə alleqoriya.....	311
Böyük mənəvi müasirimiz.....	331

Mahmud Kaşqari adına Beynəlxalq Fond kitabın nəşrinə göstərdikləri yardımına görə "Tovuz" Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri Musa Süleymanova və sədr müavini Namazalı Məmmədova öz minnətdarlığını bildirir.

Bədii redaktor:

Azar Sanyev

Nəşriyyat redaktoru:

Əfqan Cəfərov

Yığılmağa verilmiş 10.01.2007.

Çapa imzalanmış 25.03.2007.

Şərti çap vərəqi 22,3. Sifariş № 69.

Kağızformatı 60x841/16. Tiraj 500.

Kitab "Nurlan " nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

E-mail: nurlan1959@yahoo.com

Tel: 497-16-32; 850-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

"İrs" seriyasından çap olunmuş kitablar:

1. Oljas Süleymanov "Gil kitabı", Bakı-"Nurlan"-2005
2. Mahmud Kaşkari "Divani-lügət-it-türk", Bakı-"Ozan"-2006
3. Elxan Zal Qaraxanlı "Savaş ayları" Bakı-2003
4. Ataol Bəhramoğlu Yaşamaq insan qalaraq...", Bakı-Nurlan-2005
5. Çingiz Bektaş "Bu da səni gözləmədiyim küçə", Bakı-"Yurd"-2005
6. Yəhya Akengin "İyul dağlarına bir yağış göndər", Bakı-"Yurd"-2005

"İrs" seriyasından çap olunacaq kitablar:

Mikayıl Azafılı
Güllü Yoloğlu
Elxan Zal Qaraxanlı

"Oca qartal"
"Türk şamanizmi"
"Unudulan ilahələr"

Nəşriyyat redaktoru: Əfqan Cəfərov
Bilgisayar tərtibi: Aysel Nürəddinqızı
Yığıcı: Aygün Məhərrəmov
Yığılmağa verilib: 02.02.2007
Çapa imzalanıb: 04.04.2007
Həcmi; 22 ç.v.
Sayı: 500

Kitab Mahmud Kaşkari adına Beynəlxalq Fondun kompyuter mərkəzində yığılıb, səhifələnib və **"Nurlan"** Nəşriyyat Poliqrافیya Müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Direktor: **prof. N.B.Məmmədli**
E-mail: nurlan 1959@rambler.ru
Tel: 497-16-32, (050) 311-41-89
Ünvan: Bakı, İçəri şəhər,

